

Державна митна служба України
Академія митної служби України
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

Історія торгівлі, податків та мита

Збірник включено ВАК України в перелік наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 31.05.2011 р. № 1-05/5)

№ 1 (5)

Дніпропетровськ
2012

УДК 33(09)
ББК 65.03

І 89 Історія торгівлі, податків та мита [Текст]: зб. наук. праць. –
Дніпропетровськ, 2012. – № 1 (5). – 164 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Академії митної служби України
(протокол № 10 від 23 лютого 2012 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпропетровського національного університету
ім. Олеся Гончара
(протокол № 11 від 24 травня 2012 р.)

Редакційна колегія:

В. В. Ченцов, д. і. н., проф., головний редактор;

В. В. Іваненко, д. і. н., проф.,
відповідальний редактор;

Д. В. Архірейський, к. і. н., доц.;

Т. П. Дерев'янка, відповідальний секретар;

О. О. Дячок, к. і. н., доц., заступник
головного редактора;

О. І. Журба, д. і. н., проф.;

І. Ф. Ковальова, д. і. н., проф.;

К. М. Колесников, к. і. н., доц., заступник
головного редактора;

П. М. Кулаковський, д. і. н., проф.;

О. В. Морозов, к. і. н., доц.;

Ю. Є. Петруня, д. е. н., проф.;

Д. В. Приймаченко, д. ю. н., проф.;

С. І. Світленко, д. і. н., проф.;

Ю. А. Святець, д. і. н., доц.;

Г. К. Швидько, д. і. н., проф.;

О. Б. Шляхов, д. і. н., проф.

Коректори: Масюк Н. Г., Гончаренко О. В., Вільголенко О. І.
Комп'ютерне макетування: Іщенко О. О., Кулеба С. В.

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 16325-4797 Р від 20.01.2010 р.
Тираж 100 прим. Замовлення № 341

Адреса редакції та видавця: Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8, 49000
Тел.: (056) 744-55-47, 46-95-05
Електронна адреса: redactor@amsu.dp.ua

Підписано до друку 29.06.2012. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 10,25. Обл.-вид. арк. 9,11.

Засновники: Академія митної служби України
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 10 від 24.02.2000 р.);
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
(Свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 289 від 21.12.2000 р.)

ЗМІСТ

АНТИЧНІСТЬ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Колесников К. М. Міська міліція чи регулярна римська військова частина: армія та митна служба пізньоантичного Херсонеса Таврійського в джерелах та історіографії (початок)	5
Виноградов Г. М. Релігійно-етичні складові генези податкової системи Давньоруської держави (бенкети та імітація Таємної вечері)	29

РАННЬОМОДЕРНА І МОДЕРНА ДОБА

Кулаковський П. М. Протекціонізм князя Костянтина Острозького щодо розвитку торгівлі в Острозькому князівстві	35
Раздорский А. И. Из истории таможенного и кабацкого дела в Путивле и Рыльске в 1660–1670-е гг. (по материалам прихода-расходных книг Разрядного приказа)	44
Слісаренко О. М. Фінанси армії Карла XII в кампаніях 1708–1709 рр.	51
Балковая В. Г. Таможенная служба Российской империи в условиях унификации таможенно-пошлинного обложения Великороссии и Малороссии (XVIII в.)	54
Головко Ю. І. Матеріали фонду Очаківської портової митниці Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України кінця XVIII – початку XIX ст.	60
Морозов О. В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях у XIX – на початку XX ст.	68
Rutkowski M. Granica celna i handel zagraniczny Królestwa Polskiego po Powstaniu Listopadowym (od roku 1831)	73
Серова Е. Д. Торговая инфраструктура городов Крыма в 60–70 гг. XIX в.	86
Журавлѳв А. А. Почѳтные звания для предпринимателей в Российской империи (XIX – начало XX ст.)	94

НОВІТНЯ ДОБА

Літвінов В. В. Російський державний кордон на Далекому Сході як один з факторів, що впливав на загострення громадянського протистояння в період соціальних конфліктів на початку XX ст.	100
Дейнеко С. М. Митний нагляд у Білгороді за часів П. Скоропадського (1918 р.)	108
Мальшина К. В. Австрійсько-словенський кордон: роль комісії Майлза (січень–лютий 1919 р.) у вирішенні “карінтійського питання”	114
Архірейський Д. В. Протоколи засідань Раднаркому УСРР 1921 р. як джерело вивчення історії зовнішньої торгівлі та митної справи України.....	123
Гай-Нижник П. П. Податки в УСРР у період непу (1921–1930 рр.)	132
Скубій І. В. Кооперативна торгівля Харкова в перші роки непу та її місце в політиці радянської влади	141
Полішук О. В. Форми й методи боротьби з контрабандою у Криму в першій половині 1920-х рр.	146
Русенко С. Я. Митно-тарифна політика Польщі в міжвоєнний період XX ст. на західноукраїнських землях	149

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Блануца А. В. Нові дані про населення ранньомодерної Волині [Огляд] Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники : монографія / І. О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.: іл.	154
Дячок О. О. Міжнародна наукова школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита” в Академії митної служби України: підсумки та перспективи	155

Відомості про авторів	161
-----------------------------	-----

CONTENTS

ANTIQUITY AND MIDDLE AGES

Kolesnikov K. M. City Police (Municipal Militia) or Regular Military Unit of Roman: Army and Customs Administration of Chersonesus Tauricus in the Late Antique Period in Sources and Historiography	5
Vinogradov G. M. Religious and ethical components of the Ancient Rus' tax system genesis (banquets and imitation of the Last Supper)	29

EARLY MODERN AND MODERN AGE

Kulakovsky P. M. Protectionism of prince Kostyantyn Ostrogsky in relation to development of trade in Ostrog principality	35
Razdorsky A. I. From the history of customs and tavern business in Putivl and Rylsk in 1660–1670 years (on materials of account-book Razryad department)	44
Slisarenko O. M. The finance army of Charles XII in campaign's 1708–1709	51
Balkovaya V. G. Customs Service of Russian Empire in Conditions of Customs Duties Levying Unification in Velikorossia and Malorossia in the XVIII century	54
Golovko Yu. I. Materials of the fund of Ochakiv port customs of the State archive of Mykolaiv region as the sources to the history of the foreign commerce of the South Ukraine in the end of XVIII – at the beginning of XIX centuries	60
Morozov O. V. The history of the fight against smuggling in the Ukrainian provinces in the XIX – early XX centuries.	98
Rutkowski M. The border customs and foreign trade of Kingdom of Poland after the fall of November Uprising (since 1831)	73
Serova E. D. Trading Infrastructure of Crimean Cities 60–70 th of the XIX century	86
Zhuravlyov A. A. Honorary titles for entrepreneurs in Russian Empire (XIX century – beginning of XX th century)	94

CONTEMPORARY AGE

Litvinov V. V. The Russian border in the Far East as one of the factors that influenced the escalation of the civil confrontation at the period of the social conflicts in the early XX century.	100
Deyneko S. M. The Customs surveillance in Belgorod at the period of the reign of Hetman P. Skoropadsky (1918)	108
Mal'shina K. V. The Austrian-Slovenian border: the role of the Miles' Commission (January–February, 1919) in the decision of the "Carinthia question"	114
Arkhireyskyi D. V. Protocols of meetings of Council of People's Commissars of Ukraine of 1921 as source of study of history of foreign trade and custom matter of Ukraine	123
Hay-Nizhnik P. P. Taxes in UkrSSR during of the New Economic Policy (1921–1930).	132
Skubiy I. V. Cooperative trade in Kharkiv in the first years of nep and its place in the policy of Soviet power	141
Polishchuk O. V. The forms and methods of the fight against smuggling in Crimea in the first half of the 1920 th	146
Rusenko S. Ya. Custom and tariff policy of Poland in the period between world's wars of XX-th century on the territory of western part of Ukraine	149

CRITIQUES AND REVIEWS

Blanutsa A. V. The new data on the population of the Early Modern Volyn [Review] Voronchuk I. Population of Volhynia in XVI – first half of XVII century: Family, Household, Demographic Factors : Monograph / I. O. Voronchuk. – Kyiv, 2012. – 712 p.: illustr.	154
Dyachok O. O. International scientific conference "The history of trade, taxes and duties" in the Ukrainian Academy of Customs: results and propects	155

Information about the authors	161
--	-----

УДК 336.24“652”

**МІСЬКА МІЛІЦІЯ ЧИ РЕГУЛЯРНА РИМСЬКА ВІЙСЬКОВА ЧАСТИНА:
АРМІЯ ТА МИТНА СЛУЖБА ПІЗНЬОАНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСА
ТАВРІЙСЬКОГО В ДЖЕРЕЛАХ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

К. М. Колесников

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

Статтю присвячено аналізу ранньосередньовічних наративних джерел і херсонеских будівельних написів IV–V ст. як епіграфічних джерел, що дозволяють реконструювати організацію податково-митних служб пізньоантичного Херсонеса Таврійського (Херсона), а також дослідженню історіографічної дискусії 1990–2000-х рр. щодо походження, природи й статусу пізньоантичного херсонеського гарнізону.

Стаття посвячена анализу раннесредневековых нарративных источников и херсонесских строительных надписей IV–V вв. как эпиграфических источников, которые позволяют реконструировать организацию налогово-таможенных служб позднеантичного Херсонеса Таврического (Херсона), а также исследованию историографической дискуссии 1990–2000-х гг. вокруг происхождения, природы и статуса позднеантичного херсонесского гарнизона.

This work is devoted to the analysis of early medieval narrative sources and Chersoneses' building inscriptions dating from IV–V centuries A. D. as epigraphic sources that allow you to reconstruct the customs and tax services of the Chersonesus Tauricus (Cherson) in the Late Antique period, as well as the study of the historiographical debate 1990–2000s A. D. around the genesis, nature and status of the Late Chersonesus garrison.

Ключові слова. Рим, Херсонес, військова присутність, гарнізон, балістарії, легіон, елевтерія, ателія.

Вступ. Розділена двокрапкою назва статті може здатися з першого погляду штучно складеною з двох, а то й трьох окремих механічно пов'язаних проблем. Охоплює ця назва, по-перше, організацію військових сил Римської імперії та одного з периферійних міст, по-друге, зовнішнє, міжнародне становище цього міста, по-третє, митні відносини навколо нього. Утім основні історичні джерела з теми – епіграфічна пам'ятка кінця V ст., агіографічний текст VII ст. та наратив середини X ст. – не залишають нам сумнівів в органічній єдності всіх зазначених аспектів історії пізньоантичного Херсонеса.

Дослідження політико-правового статусу, адміністративних структур та військової організації пізньоантичного Херсонеса не втрачає своєї актуальності вже друге століття поспіль, адже йдеться про перехідну добу між античною і середньовічною цивілізаціями та перехідним становищем самого міста, яке проходило складні трансформації між досить відмінними статусами майже незалежного суб'єкта зовнішніх зносин та периферійного імперського міста, нехай і наділеного специфічними правами. Херсонес Таврійський, відомий з IV ст. як Херсон, не просто пережив увесь буремний перехід від давнини до середньовіччя, а згодом перетворився на центр нової візантійської провінції. Не можна не враховувати, що дослідницька цікавість до процесів трансформації політико-правових інститутів формально незалежного “вільного міста” в провінційні владні структури імперії нині набуває специфічної актуальності, що пояснюється осучасненим прочитанням сторінок стародавньої історії. Пов'язано це з блискавичною і для багатьох неочікуваною зміною міжнародно-правового становища таких адміністративних одиниць і територій, як Еритрея, Косово, Абхазія, Південна Осетія, Південний Судан, хоча зрозуміло, що паралель із ранньосередньовічним Херсоном не зовсім доречна. Так чи інакше узагальнення фрагментарних даних щодо організації військової справи, митної служби та митної діяльності дозволяє чіткіше уявити ґрунтовні, хоч і повільні, політико-правові зрушення у сфері публічних відносин пізньоантичного Херсона.

Історичні джерела. Найважливішою епіграфічною пам'яткою до історії цієї теми є так званий напис Зинона 488 р. На плиті з білого мармуру, зрізаний на кутах і прикрашений простими хрестами, написано, що “*благочестивий переможець, трофеєносний, найвеличніший і вічно шанований*” імператор Флавій Зинон Ісавр (474–475, 476–491 рр.; рис. 11) дарував, подібно до всіх міст, “*і в цьому його місті видачу грошей, саме тих, що збираються з митниці місцевого вікаріату відданих балістаріїв*”, на відновлення фортифікаційних споруд “*заради порятунку самого міста і благоденства*”. Цей напис, що нині класифікується як будівельний, поставлено було “*на вічну згадку їх царювання*” під час відновлення башти “*найяснішим комітом Діогеном*” (СГНІОР, № 7; див.: рис. 9). Останньою третинною IV ст. датується ще одна епіграфічна пам'ятка, яку можна залучити для перевірки попередньої. У тексті напису 370–375 рр. (IOSPE, I², 449 = ЛНХТ, № 3) збереглися непошкодженими дві літери SE і три літери BAL, які, вірогідніше за все, початкові букви *se[n]iorum bal/[listariorum]* – начальник балістаріїв (IOSPE, I², 449, 13–14; див.: рис. 10). Це підтверджує факт перебування в Херсонесі 370-х рр. загону, озброєного балістами або укомплектованого арбалетниками чи металічними снарядами.

Безпрецедентним за значенням наративним джерелом, значно пізнішим за описувані події, є знаменитий трактат візантійського імператора Константина VII Порфирогенета (911–959) “Про управління імперією” (948–952). У його 53-й главі “Історія про фортецю Херсон” розповідається про події межі III–IV ст.: війни херсонітів з Боспором та бойові дії проти повстанців на Дунаї, під час яких херсонеський гарнізон використовував “хіроволістри”. Також повідомляється про надання римлянами Херсонеса елевтерії та ателії на подяку за допомогу в боротьбі проти ворогів імперії. Читаємо, що на пропозицію чимось віддячити їм херсонеські посланці відповіли імператору Констанцію Хлору (305–306) так: “*Ми не хочемо, володарю, нічого, крім одного прохання, – щоб від влади вашої були надані нам відповідна свобода та звільнення від податків*”. Василевс із готовністю виконав їх прохання, щедро надав їм права і свободи та повне звільнення від податків (*ἐλευθερίας τε καὶ ἀτελίας*), відіславши їх з великими дарами в країну херсонітів, тому що вони виявилися справжніми підданими імператора ромеїв” (DAI, 53, 113–119). Згодом, продовжує оповідач, імператор Константин I Великий (306–337 рр.; див.: рис. 1), коли дізнався про поразку дунайських повстанців унаслідок дій херсонеських балістаріїв, сповив: “*Оскільки й нині ви сумлінно трудитеся заради нас, як і за благочестивих предків нашої божественності, то і ми, затверджуючи права свободи і звільнення від мита, вже надані вам у Романії нашою царствою десницею, даруємо вам також золоту статую з царською мантиєю і застібкою та золотий вінець для прикрашання вашого міста разом з нашим документом про свободу і звільнення від мита для вас і ваших суден. Крім того, на подяку за вашу прихильність ми даємо вам також золоті каблучки з вибитими [на них] нашими благочестивими зображеннями, за допомогою яких ви, коли за потребою будете запечатувати донесення і прохання, що посилаються нам, зможете довести, що посланці є насправді вашими. ... До цього ще ми надаємо вам щорічно жили та коноплі, залізо та оливкову олію для виготовлення ваших баліст і даємо вам на ваше прожиття тисячу аннон¹, щоб ви були балістаріями, визначивши, що ці харчі та все, що звичайно посилається, ми повинні щорічно відсилати вам звідси в країну херсонітів*”. Херсоніти, отримуючи ці аннони та розподіливши їх поміж собою і своїми синами, спорядили відповідний загін, так що аж донині їхні сини зараховуються до цієї військової частини, за місцем батьківської служби”² (DAI 53, 135–158).

¹ З часів Діоклетіана, аннона – поземельний податок, що регулярно стягувався з населення Римської імперії. В основному, податок мав натуральний характер (зерно, м'ясо, шерсть тощо). Утім існує думка, що аннона все ж таки сплачувалася грошима, лише вираховувалася відповідно до натуральних продуктів. У даному контексті йдеться про тисячу солдатських пайків.

² У російському перекладі 1989 р. цей фрагмент викладається таким чином: “Херсоніти, получая эти анноны и разделив их между собою и своими сыновьями, снаряжали должное число воинов. Таким образом, вплоть доныне их сыновья зачисляются в это число сообразно с состоянием стратии родителей”. Див.: *Константин Багрянородный. Об управлении империей* / под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – С. 255. Натомість Цукерман у своїй статті цитує останні рядки наведеного фрагмента, виходячи з англійського перекладу: “Херсоніти, отримуючи ці аннони та розподіливши їх між собою і своїми синами, за прикладом виконання військової служби їх батьками, стають до лав цієї військової частини” (*Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. – Vol. I. (текст), ed. G. Moravcsik – trad. R. J. H. Jenkins (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1), Washington, 1967. – P. 267; vol. II (коментар), ed. R. J. H. Jenkins, London, 1962). Див.: *Цукерман К.* Епископы и гарнизон Херсона в IV в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Вып. IV : сборник / Крымское отдел. Ин-та востоковедения НАН Украины / ред.-сост. А. И. Айбабин, С. А. Плетнева. – Симферополь : Таврия, 1994. – С. 550.

Напис Зинона віднайдено наприкінці XVIII ст., проте кваліфіковано опубліковано й уведено до наукового обігу лише наприкінці XIX ст. завдяки зусиллям В. Юргевича та О. Л. Бертье-Делагарда. Перший з них заперечував, а другий натомість спромігся остаточно довести херсонеське походження даного напису³. Дослідження твору Константина Багрянородного “Про управління імперією” (далі – “De adm. imp.” або DAI) розпочалися в модерну добу, більш ніж через півтисячі років після його написання. Повне вітчизняне видання пам’ятки здійснив Г. Ласкін наприкінці позаминуло століття⁴. Після того з’явилося ще декілька перекладів з коментарями й без них⁵. У 1949 р. побачило світ критичне видання пам’ятки, підготовлене угорським візантистом Д. Моравчиком (англійський переклад Р. Дж. Дженкінза)⁶. 1962 р. до нього вийшов лондонський коментар відомих візантиністів, орієнталістів і славістів, а 1967 р. перевидано оригінал з уточненим перекладом⁷. 1989 р. за редакцією Г. Г. Литавріна та А. П. Новосельцева на основі Вашингтонського видання 1967 р. було надруковано грецький оригінал твору з новим російським перекладом та оригінальним коментарем⁸.

Ще одним важливим історичним джерелом є “Життя святих єпископів Херсонських” (далі – “Житія...”) – агіографічні тексти, що мають низку відмінних редакційних деталей, обумовлених подробицями різних міней та нюансами перекладів грецького оригіналу старослов’янською і грузинською мовами. Складені “Житія...” між третьою чвертю – кінцем VI ст. Переклад російською виконано В. В. Латишевим на підставі версії з мінеї василевса Михайла IV Пафлагона (1034–1041)⁹. “Житія...” повідомляють, що херсонеський гарнізон IV ст. сформовано на основі 500 солдат регулярної армійської частини, яку імператор перемістив у місто для силової підтримки офіційного запровадження християнства.

Постановка завдання. З приводу цих основних історичних джерел в історіографії 1990–2000-х рр. тривала жвава дискусія, закономірно пов’язана з черговою хвилею переоцінки усталених поглядів на природу управлінських структур пізньоантичного Херсонеса, а також із відкриттям нових або новим прочитанням уже відомих епіграфічних пам’яток – фрагментів античних написів. Дискусію розпочато В. М. Зубарем, котрий у кількох своїх працях середини 1990-х – початку 2000-х рр. спробував визначити статус Херсонеса IV–VI ст. як вільного міста – союзника Римської імперії, захист якого після виведення римської вексилляції за Галлієна (253–268) здійснювався міською міліцією – загоном балістаріїв, укомплектованим за зразком так званого післядіоклетіанівського малого легіону. Викладений В. М. Зубарем погляд гостро розкритикував К. Цукерман, який наполягав, що херсонеські балістарії являли собою регулярну військову частину римської армії, та підкреслював

³ Див.: Юргевич В. Н. О надписи с именем императора Зинона и комита Диогена, ложно считающейся принадлежащей Херсону византийскому // ЗООИД. – 1886. – Т. XIV. – С. 779–781; Бертье-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД. – 1883. – Т. 16. – С. 45–88; Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1896. – С. 7–15.

⁴ Ласкин Г. Сочинения Константина Багрянородного “О фемах” (De thematibus) и “О народах” (De administrando imperio) // Чтения ОИДР. – 1899. – Ч. 1.

⁵ Див.: Латышев В. В., Малицкий Н. В. Сочинение Константина Багрянородного “Об управлении государством” // Известия ГАИМК. – 1934. – Вып. 91; Литаврин Г. Г. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – Прилож.

⁶ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. – Bp., 1949.

⁷ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Commentary by F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, G. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman. – London, 1962. – Vol. II; Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. G. Moravcsik; Engl. transl. by R. J. H. Jenkins. – Washington, 1967. – Vol. I. – (Corpus Fontium Historiae Byzantinae).

⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей / под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М. : Наука, 1989.

⁹ Див.: Жития святых епископов Херсонских (пер. греч. версии) / Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и культуры : в 2 ч. – Х. : Майдан, 2005. – Ч. 2. – С. 1255.

легендарність низки повідомлень “Житій...” і праці Константина “De adm. imp.” Отже, предметом нашої статті буде осмислення та історіографічна концептуалізація проблеми політико-правового статусу, адміністративних структур та військової організації пізньоантичного Херсонеса, її завданням – розгляд ходу і змісту дискусії навколо окреслених питань, метою – формулювання уявлень про характер і послідовність концептуальних змін в історіографії та спосіб мислення й аргументації історика. Слід зазначити, що в контексті нашого дослідження всі матеріали дискусії є історіографічними джерелами. Украй важливим моментом під час досягнення мети дослідження має бути усвідомлення того факту, що вірогідність повідомлень трьох основних історичних першоджерел з нашої теми – напису Зинона, твору Константина та “Житій...” – тривалий час викликала, а подекуди викликає й досі, серйозні сумніви.

Результати дослідження. Віталій Михайлович Зубар виклав власне бачення природи пізньоантичного херсонеського гарнізону та міжнародно-правового статусу Херсонеса в кількох своїх працях¹⁰. Висновки, яких дійшов дослідник, можна проілюструвати кількома цитатами. Про комплектування, організацію, підпорядкування та фінансування херсонеського військового контингенту: “Херсонеська залога, яка комплектувалася тепер з місцевих жителів, офіційно не належала до римської армії. Її було організовано на зразок легіону балістаріїв, вона, по суті справи, була міською міліцією, що утримувалася на кошти римської адміністрації і розглядалася Римським військовим командуванням як своєрідний допоміжний військовий контингент, а в разі потреби така міліція могла бути залучена до участі в бойових діях, як це трапилося, наприклад, за часів боротьби з Савроматом на Дунаї. Утримання херсонеської залоги за рахунок римських субсидій стало причиною того, що за нею здійснювався контроль з боку пізньоримського військового командування. (...) На відміну від попереднього часу, Херсонесу надавалася не пряма військова допомога, а політична й матеріальна підтримка, причому остання, вірогідно, здійснювалася в основному за рахунок коштів, які йшли від збору мита у місті”¹¹. Про міжнародний політико-правовий статус міста: “Юридично в цей час (до кінця V ст.) Херсонес не входив до складу імперії і його відносини з її адміністрацією будувалися, як і раніше, на союзницькій основі (за Діоклетіана Херсонес не втратив статусу “вільного” міста). До того ж повідомлення Константина Багрянородного про те, що за допомогу імперії на Дунаї імператор підтвердив місту надану раніше “свободу”, не дає підстав розглядати Херсонес як звичайне провінційне місто імперії”¹².

У 1980-ті рр. у вітчизняній історіографії переважав погляд на пізньоантичну історію Херсонеса, концептуально викладений, перш за все, в академічних узагальнювальних працях. Так, академік М. М. Славін у V гл. I тому “Історії Української РСР” зазначав, що на момент системної кризи римського світу в III ст. Херсонес, утримавши формальну незалежність, “фактично став римським провінційним містом, керованим правителем Нижньої Межі”. Це виявлялося в “перебуванні ескадри мезійського флоту, а також командуючого римськими військами в Таврії”, хоча місто й “зберігало видимість місцевого самоврядування”. Наприкінці III ст. римські війська було виведено з Херсонеса в Подунав’я для захисту кордонів

¹⁰ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. – К. : Киевская академия евробизнеса, 1994. – С. 136–137; *его же*. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина VI в.). – К. : [б. и.], 1998. – С. 150–160; Давня історія України : в 3 т. – К. : Ін-т археології НАН України, 1998. – Т. 2 : Скіфо-антична доба / Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. – С. 462–463; Зубар В. М. Античний світ Північного Причорномор’я : нариси історичного та соціально-економічного розвитку : навчальний посібник / В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – С. 284–287; Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Х. : Майдан, 2001. – С. 137–138; Зубарь В. М. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. – К. : Стило, 2004; Археологія України : курс лекцій : навч. посібник / [Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.] ; за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – С. 335.

¹¹ Давня історія України... – С. 462–463.

¹² Зубар В. М. Античний світ Північного Причорномор’я... / В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон. – С. 287.

Римської імперії від готів і повернуто тільки на початку IV ст. Не зважаючи на руйнацію землеробських поселень Північно-Західного і Південно-Західного Криму, Херсонес у IV ст. – все ще достатньо значне, добре укріплене місто з сильним гарнізоном, основну частину якого становили балістарії – прислуга металевих приладів-баліст. У V ст. Херсонес опинився під владою Візантійської імперії. Підсиленню його стратегічного значення “сприяло продовження будівництва укріплень. Зокрема, великі роботи з удосконалення оборонних споруд було проведено наприкінці V ст., за імператора Зенона”¹³. Як бачимо, остаточної визначеності в питанні статусу міста та природи його залоги у 1980-ті рр. було годі й чекати: давалася ознака обережності у тлумаченні нечисленних свідчень історичних джерел. Зі ще меншою визначеністю стикаємося в 3-му підрозділі 15-ї гл. I тому “Історії Європи”, що належить перу С. Ю. Саприкіна: “Протягом I–III ст. Херсонес почергово мав статус союзного й вільного міста з правом карбування золоті монети, просто “вільного”, що відбилося тільки у випуску мідної монети, звичайного римського провінційного міста та міста – складової частини Боспорського царства. У двох останніх випадках Херсонес або не випускав монети зовсім, або карбував її в істотно обмеженій кількості. Але протягом усього цього часу в місті та на найближчих підступах розміщувався римський гарнізон, який було виведено тільки в кінці III ст. (...) Наприкінці III ст. разом із римлянами місто здійснило низку успішних військових акцій проти боспорського царя Фофорса”. “Херсонес майже без серйозних руйнувань та соціальних катаклізмів увійшов до складу Візантійської імперії”¹⁴.

Позиція В. М. Зубаря була вперше відверто заявлена в 1994 р. у праці “Херсонес Таврійський та Римська імперія. Нариси військово-політичної історії”. Ризикну припустити, що змістовне ядро викладених у ній поглядів на військово-політичні реалії рубежу III–IV ст. (Херсонес – вільне або автономне місто, його збройні сили – міська міліція) сформувалося в автора під впливом виходу в світ повного російськомовного коментованого видання DAI у 1989 р. Справа в тому, що повідомлення Константина Багрянородного про звернення вищих римських властей до херсонеських магістратів як до представників незалежного суб’єкта міжнародних відносин набуло більшої переконливості після аргументів видавців, що зміст гл. 53-ї DAI – це невідредаговані виписки з оригінальних херсонеських хронік. Протягом другої половини 1990-х рр. позиція В. М. Зубаря залишалася без принципових змін, уточнюючись і деталізуючись від монографії до монографії, проте й не втрачаючи деяких ознак внутрішньої суперечливості. Корективи в свою концепцію автор вніс після виходу в 1994 р. статті Костянтина Цукермана¹⁵. Еволюція поглядів В. М. Зубаря помітна на сторінках колективної монографії 2004 р.¹⁶

Цікаво, вже у праці 1994 р. В. М. Зубар володів усіма епіграфічними матеріалами, що стануть основою спрямованої проти нього аргументації К. Цукермана. Йдеться про критичні зауваження Г. Альфельді на реконструкцію Е. І. Соломонік фрагментованого латинського напису, вперше опублікованого ще М. І. Ростовцевим у 1906 р.¹⁷ (див. : рис. 2) та перевиданого у 1973 р.¹⁸ (ИИАК, 23, 4 = IOSPE, I², 572 = НЭПХ², 190). Так, у виданні 1983 р. “Латинські написи Херсонеса Таврійського”¹⁹ дослідниця відновлювала останні чотири–п’ять рядків напису так: “- - - Val/[e]ria[nus] / - - - le[g](ionis)] / I Ital(icae) et / Cl Herc(uli?) / posuit”

¹³ История УССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. I : Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.). – С. 234–235.

¹⁴ История Европы. – М. : Наука, 1988. – Т. I : Древняя Европа. – С. 626–627.

¹⁵ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. – С. 545–561.

¹⁶ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э.: очерки истории и культуры / [коллектив авторов ; худ. оформл. В. Носаня]. – Х. : Майдан, 2004.

¹⁷ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИИАК. – СПб., 1906. – Вып. 23. – С. 19. – № 4.

¹⁸ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 232–234.

¹⁹ Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического: тексты, перевод, комментарии. – М. : Наука, 1983. – С. 41–42.

(ЛНХТ, № 12)²⁰. На думку дослідниці особливості написання букв дозволяють датувати напис II–III ст. (див. : рис. 3). Г. Альфельді не погодився з такою реконструкцією та прописав напис так: “*vex(illation) ? L[eg(ionum)] / I Ital(icae) et / II Herc(uliae) / posuit*”²¹. З цієї реконструкції виходить, що в Херсонесі десь не раніше кінця III ст. дислокувалася вексіяція I Італійського і II Геркулієвого легіонів, оскільки останній було сформував Діоклетіан (Ювій-Юпітер) та його співправитель Максиміан (Геркулій-Геркулес) не раніше початку їх спільного правління 286 р. і не пізніше першої тетрархії (293–305)²².

Існують ще два написи, якими Г. Альфельді підтверджує свій висновок, підтриманий у 1988 р. у праці Т. Сарновського “Римське військо в Нижній Мезії та на Північному узбережжі Чорного моря”²³. Йдеться, по-перше, про розрізнені фрагменти одного напису, вперше опубліковані в 1938 р. М. А. Шангіним. Він склав вісім шматків у три суцільні фрагменти та запропонував власну реконструкцію напису²⁴, майже повністю повторену Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 53 а, б, с; див. : рис. 5). Г. Альфельді повністю її відкидає, як неможливу, через те що поєднує елементи присвячення імператорам та епітафії. Сам він побачив у 4-му рядку фрагмента а згадку вексіяції (*vixillatio* замість *vexillatio*), а у фрагменті с – назву легіонів, з підрозділів яких вона складалася: “*le / [giones - - - I] Ital(ica) et / {- - - II He]rculia*”²⁵.

По-друге, Г. Альфельді посилається на фрагмент латинського напису, знайденого в Херсонесі в 1899 р. та надрукованого В. В. Латишевим у 1900 і 1916 рр. (IOSPE, IV, 189; IOSPE, I², 662), а потім перевиданого Е. І. Соломонік у 1983 р. (ЛНХТ, № 60). На підставі наявності в написі літер *ERCV* Г. Альфельді пропонує в них побачити назву легіону *II Herculiae* (див. : рис. 6).

В. М. Зубар заперечує висновки Г. Альфельді та наведену ним аргументацію, оскільки прийняти її означало б поставити хрест на власній концепції. Так, у разі доведення факту перебування римських регулярних військ у Херсонесі на межі III–IV ст., а саме тоді діяв описаний у ДАІ загін херсонітських балістаріїв, під сумнівом опинилися б висновки В. М. Зубаря, що гарнізон Херсонеса – це не римський контингент, а міська міліція – фактично іррегулярна військова частина. Відповідно, проблематичним стало б твердження, що

²⁰ “... Валеріан, ... I Італійського легіону і (флоту ?) Геркулесу поставив”. Дослідниця припускає, що перед нами вівтар грубої роботи з посвятою. На початку четвертого рядка вона пропонує читання *cl(assis)* – “флот”. Див.: Соломонік Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического ... – С. 233–234.

²¹ Alföldy G. Рец.: Соломонік Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. – М.: Наука, 1983. – 94 с. // Гномон. – 1984. – № 56. – С. 785.

²² Р. Канья зазначає, що *Legio II Herculia* було створено Діоклетіаном, який дав йому ім'я свого молодшого колеги – Августа Максиміана Геркулія. Обидва співправителі імперії свідомо взяли собі імена богів римського пантеону: “старший” Август Діоклетіан – верховного бога Юпітера, “молодший” Август Максиміан – сина Юпітера, напівлюдини-напівбога Геркулеса (див. : рис. 4). З огляду на це два нових елітних легіони було й названо іовіанами та геркуліанами відповідно. *Legio II Herculia* було, як і *Jovia*, поставлено на Дунай для підсилення його гарнізонів, у Новіодуні. Згодом він помінявся місцями з *I Jovia* та зайняв його табір у Трезмісі, де його сліди фіксуються в IV ст. Дві когорти легіону перебували в Мавританії, у Сетифі: вони встановили пам'ятник Митрі, але коли саме – визначити важко. Список почесних посад (*Notitia Dignitatum*) знайомить нас із багатьма підрозділами цього легіону, один в Акіуполі (*Axiupolis*), інший в Інплатейпегіях (*Inplateypegii*). *Herculani Seniores*, розташовані в Італії, та *Herculani Juniores*, дислоковані на Сході, – це теж війська, що вийшли з цього легіону. Див.: Канья Р. *Legio*. – Ч. VI: Легіони после Диоклетиана / пер. Д. Уварова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.xlegio.ru/armies/legio/legio.htm>. Даних про перебування підрозділів цього легіону в Криму *Notitia Dignitatum* не містить. До появи наведеної тут інтерпретації написів IOSPE, I², 572 та ЛНХТ, № 53 не було ніяких епіграфічних відомостей про перебування в Криму підрозділів II Геркулієвого легіону.

²³ Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. – Warszawa, 1988. – S. 152–153.

²⁴ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. – 1938. – № 3 (4). – С. 79–80. – № 9.

²⁵ Фрагментований напис ЛНХТ, № 53 а, б, с (рис. 5) дає в транскрипції таке:

a. 1. SALV	b. 1. ONIE c.	1. S _ P.
2. AUGG	2. PATER	2. NIS _ LE
3. MAX	3. EM	3. TAL _ ET
4. VIXI		4. RCUIA

саме місто зберігало незалежний статус, з яким рахувалися імператори, звертаючись до херсонітів з *проханням* про допомогу, як на тому наголошує автор 53-ї гл. “De adm. imp.” Спробуємо простежити аргументи дослідника, починаючи з менш надійних реконструкцій назви II Геркулієвого легіону в епіграфічних джерелах.

Щодо фрагмента напису IOSPE I², 662 з літерами *ERCV* В. М. Зубар не наводить спеціальних контраргументів, цілком задовольняючися тим, що сам Г. Альфельді не наполягає на відновленні назви *Legio II Herculiae*²⁶.

Для заперечення висновків Г. Альфельді щодо трьох фрагментів ЛНХТ № 53 а, б, с В. М. Зубар ретельно підшукує контраргументи. Спочатку він відкидає датування напису часом спільного правління Валентиніана і Валента (364–375), що базується на змісті першого фрагмента з привітаннями двом Августам – *SALV / AUGG*²⁷. Своє бажання зупинитися на традиційному датуванні напису добою правління інших двох Августів – Діоклетіана і Максиміана (286–305)²⁸, що запропоновано М. А. Шангінім та Е. І. Соломонік²⁹, дослідник обґрунтовує аргументами Т. Сарновського. Останній відкидає варіант з Валентиніаном і Валентом, оскільки – цитую В. М. Зубаря – “цьому висновку суперечать дані керамічної епіграфіки пізньоримського часу з Дунайських провінцій імперії”³⁰. Т. Сарновський, скажімо, виходить з того, що в написі згадано II Геркуліїв легіон, якого в Подунав’ї в середині 360–370-х рр. дійсно не було³¹, через що в місцях його попередньої дислокації (в різні часи – Новіодунум і Трезміс) й не могло залишитися черепиці з клеймами легіонів.

Далі В. М. Зубар намагається заперечити правомірність відновлення в написі *VIXI* від *VEXILLATIO*³², оскільки “вексиліціями в пізньоримській армії стали називатися спеціальні кавалерійські підрозділи, припускати присутність яких у Херсонесі немає жодних підстав”³³. Проте, слід підкреслити, що до складу таврійського контингенту римських військ входили підрозділи кінноти. Першою згадкою про них був знайдений 1980 р. поблизу Балаклави надгробок II ст. з латинською епітафією 40-річному вершнику Юлію Валесу з али

²⁶ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 136.

²⁷ Оскільки привітання звернено до двох Августів, зрозуміло, що йдеться про імператорів-співправителів з відповідними титулами.

²⁸ Літери *MAX* четвертого рядку фрагмента *b* у такому разі стосуються імені останнього, а не слова *MAX[IMIS]*, як припускав Г. Альфельді. Alföldy G. Op. cit. – S. 785.

²⁹ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея... – С. 79; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического... – С. 74–75.

³⁰ Sarnowski T. Wojsko rzymskie... – S. 164, przyp. 17. Цит.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 131.

³¹ Згідно з Амміаном Марцелліном, у середині IV ст. Геркуліани разом з Іовіанами перебували в одній з малоазійських провінцій (Амт., XXII, 3, 2; XXV, 5, 4, 8; 6, 2–3). Разом з Юліаном II у 363 р. вони рушили в персидський похід. Валентиніан I перевів їх у Галлію для постійного несення служби (Амт., XXVII, 10, 10). Див.: Банников А. В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). – СПб.: Филолог. фак-т СПбГУ; Нестор-История, 2011. – С. 235–241. Notitia Dignitatum, відомості якої віддзеркалюють ситуацію в Галлії та Італії на самому початку V ст., розташовує в Італії під командуванням мужа світлішого магістра піхоти (*intra Italiam cum viri illustris magistri peditum*) палацові легіони Іовіан і Геркуліан старших – *legio palatine Ioviani seniores et legio palatine Herculiani seniores* (ND, Occ., VII, 3, 4). На Сході теж розмішувалися палацові легіони Іовіан і Геркуліан молодших, що перебували під командуванням світлішого мужа дійсного військового магістра – *vir illustris magistri militum praesentalis: Herculiani iuniores, legio palatina praesentalis* (ND, Or., V, 4 = 44), *Ioviani iuniores, legio palatina praesentalis* (ND, Or., V, 3 = 43). Див.: Notitia dignitatum (Relacion de Dignatarios) / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez – Murcia (España). – P. 31–32, 110; 73–74, 121.

³² Г. Альфельді обґрунтовує свою реконструкцію, посилаючись на CIL, III, 14704.

³³ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 131–132. З цього приводу Дж. Хелдон зауважує: “...були одиниці, звані *вексиліціями*, спочатку це загони з різних підрозділів, що формувалися для виконання певних завдань у період 150–250 рр., які перетворювалися на постійні бойові одиниці з власним статусом. Цей термін, *вексиліції*, в IV ст. застосовувався для більшості нових кавалерійських загонів, створених у цей час”. Див.: Haldon J. Byzantium at War. AD 600–1453. Essential Histories. – Oxford: Osprey Publishing. – P. 47.

Атекторигіана, що сформована була не раніше 70 р. в Лугдунській Галлії, а згодом передислокована в Нижню Мезію³⁴. Таким чином, якщо в написі ЛНХТ № 53 у фрагменті *a* йдеться про кавалерійську вексиліацію як окремий військовий підрозділ, то у фрагменті *c* ніщо не заважає бачити вказівку на піхотинців-легіонерів. Отже, римський контингент Херсонеса (нехай він узагальнено й не називатиметься вексиліацією), згаданий у цьому написі, складався б із солдат, виділених зі складу двох легіонів (*I Italicae et II Herculiae*) та якоїсь кавалерійської вексиліації. З іншого боку, якщо окремі військові контингенти римської армії називалися вексиліаціями приблизно в середині II – середині III ст.³⁵, а наш напис датується кінцем III – самим початком IV ст., коли старі й нові значення одного й того ж терміна могли співіснувати у свідомості людей, особливо на віддаленій периферії імперії за межами її офіційних кордонів, не буде нічого дивного в тому, що різьбяр цієї латинської присвяти використав термін *вексиліація* в його старому значенні – обмежений контингент, утворений зі складу різних частин і підрозділів римської армії.

У третьому рядку фрагмента с Г. Альфельді в літерах ...*LE* / ...*TAL* _*ET* / ...*RCUIA* побачив фразу *LEGIONES I ITALICA ET II HERCULIA*. В. М. Зубар піддає сумніву відновлення перед *TAL* літери *I*, “оскільки добре видно тільки верхню частину апексу букви, в якій не обов’язково бачити *I*”. Якщо відновлення *ITAL* небезсумнівне, то питання про наявність у написі найменування I Італійського легіону залишається відкритим³⁶. Таким саме сумнівним вважає дослідник відновлення назви II Геркулієвого легіону з літер *RCVLLA*, що й без того погано і ненадійно збереглися. Більше того, присутність солдат названих легіонів разом у Херсонесі на межі III–IV ст. В. М. Зубарем визнається в принципі не можливою. Посилаючись на “Нотицію Дігнітатум” (ND, Or., XXXIX, 2–10), він зазначає, що хоча ці легіони й були розквартировані на Дунаї, вони перебували в різному підпорядкуванні: I Італійський – дукса Мезії II, II Геркулієвий – дукса Скіфії (ND, Or., XXXIX–XL), “що само по собі робить малоймовірним об’єднання солдат таких підрозділів для несення служби в Херсонесі”³⁷.

Наведений дослідником аргумент цілком логічний, але слід зважити на дві обставини. По-перше, відповідно до “Нотиції Дігнітатум”, і дукс Скіфії, і дукс Мезії II підпорядковувалися одним тим самим воєначальникам, які могли мати власне бачення того, зі складу яких військових частин утворювати херсонеську групу військ, тим більше, що в попередні часи легіонерами I Італійського вже укомплектовувалася херсонеська залага, а легіонерами II Геркулієвого – ні. По-друге, “Нотиція Дігнітатум” відбиває інфраструктуру військових об’єктів та систему військових і цивільних чинів Імперії межі IV–V або початку V ст., тоді як В. М. Зубар і Г. Альфельді сперечаються про межі III–IV ст., різницю становить одне століття – час, за який багато чого могло змінитися.

У період першої тетрархії II Геркулієвий разом із I Повієвим були щойно сформованими елітними легіонами й названі імператорами на власну честь. Постійні передислокації цих частин (Подунав’я, Галлія, Італія, Мала Азія, Месопотамія тощо) не залишають підстав вважати, що вони були виключно підпорядковані дуксам³⁸ – військовим командувачам прикордонних провінцій. Століття, що минуло після Діоклетіана і Максиміана, не пройшло безслідно для легіону Геркуліан: у “Нотиції” ми натрапляємо вже три легіони двох різних типів з такою назвою. Йдеться про (I) Геркуліан старших (*Herculiani seniores*) – один з дванадцяти палацових легіонів (*Legiones palatinae XII*), що перебували у підпорядкуванні

³⁴ Кадеєв В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. – Х. : Вища школа, 1981. – С. 27–28.

³⁵ Див.: Haldon J. Byzantium at War. – P. 47.

³⁶ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 131.

³⁷ Там само. – С. 129.

³⁸ Цю посаду знову ж таки було запроваджено майже синхронно зі створенням цих легіонів унаслідок реформ Діоклетіана. Див. : The Oxford Classical Dictionary / edited by N. G. L. Hammond and H. N. Scullard. – Second edition. – Oxford : Clarendon Press ; Oxford University press, 1970. – P. 367.

світлішого мужа дійсного магістра піхоти (*vir illustris magister peditum praesentalis*) Західної імперії, (2) Геркуліан молодших (*Herculiani iuniores*) – один із шести палацових легіонів (*Legiones palatinae sex*), що підпорядковувалися світлішому мужу дійсному військовому магістру (*vir illustris magister militum praesentalis*) Східної імперії, (3) II Геркулієв легіон – один з “річкових” легіонів (*legiones riparienses*), які поряд з кавалерійськими клинами (*cuneus*) та допоміжними піхотними підрозділами (*auxiliares*) підпорядковувалися дуксу Скіфії (ND, Or., XXXIX). У документі вказується на перебування префекта II Геркулієвого легіону в Трезмісі (*Trosmis*), а п’ятої когорти нижчих (молодших) піхотинців (*cohortis quintae pedaturae inferioris*) в Аксіуполі та Іпрозмісі (*Axiupoli et Iprosmis*). Як бачимо, на Заході та Сході імперії в підпорядкуванні найвищих армійських офіцерів перебували два палатинські легіони Геркуліан. Також на Сході в підпорядкуванні прикордонного намісника в місцях традиційної дислокації на Дунаї залишалися підрозділи II Геркулієвого легіону, наділені статусом ріпенсів (*ripenses*), котрий, згідно з традиційною історіографічною інтерпретацією, був багато в чому схожим зі статусом лімітанів (*limitanei*)³⁹.

Отже, вважаємо, що заперечувати можливість виділення з I Італійського та II Геркулієвого легіонів солдат до складу окремої вексильції виключно на підставі повідомлення “Нотіції”, що ці два легіони було підпорядковано дуксам різних провінцій, зовсім недостатньо.

Звернімося нарешті до напису IOSPE, I², 572 (рис. 7; ИИАК, 23, 4 = НЭПХ², 190 = ЛНХТ, № 12), в якому В. М. Зубар теж відмовляється бачити запропоновану Г. Альфельді згадку про II Геркулієв легіон. Відкидаючи реконструкцію останнього, він не приймає і варіанта, наведеного Е. І. Соломонік (ЛНХТ, № 12), за яким на стелі вирізано присвяту Геркулесу від бійців I Італійського легіону та флоту⁴⁰. Натомість дослідник висуває власну епіграфічну реконструкцію, ставлячи під питання присвятний характер напису: якщо цей напис – присвята, ім’я божества мало б стояти на його початку, а не в кінці безпосередньо перед *POSUIT* (“поставив”). Таким чином, це або не присвята, або присвята не Геркулесу. Автор стверджує, що Е. І. Соломонік та Г. Альфельді не звернули увагу, що в передостанньому рядку літери *T* і *E* дані в лігатурі – *TE*⁴¹. На початку цього рядка читається вузьенька буква *C*, чого також не врахував Г. Альфельді, але побачила Е. І. Соломонік, а далі після лакуни стоїть буква *H*. Виходячи “з того безспірного факту, що в передостанньому рядку читаються літери *C*, лакуна, *H*, *T* і *E* в лігатурі, а потім *R*, можна припустити й інше відновлення рядка: *C[O]H(ors) TER(tia)*”⁴². У такому разі ця стела є присвятою якомусь божеству, згаданому в перших не збережених рядках напису, від когось з командувачів (оскільки слово *posuit* стоїть в однині) херсонеської вексильції, що складалася з солдат I Італійського легіону та якоїсь Третьої когорти римських допоміжних військ. В. М. Зубар ідентифікує останню з *Cohors III*

³⁹ Як і раніше, основна маса військ – *limitanei et ripenses* – розташовувалася в прикордонних районах. Статус прикордонних військ, значно нижчий за статус військ палацових (*palatinae, scholae*) і світських (*comitatenses, pseudocomitatenses*), передбачав, на думку цілої низки фахівців, поряд із виконанням військових функцій заняття сільськогосподарською працею. Вперше “прикордонники”-лімітани згадуються як “солдати-землероби” в юридичних документах Кодексу Феодосія в 443 р. (Nov. Th., XXIV, 4). У Кодексі Юстиніана чітко зазначаються обов’язки солдат-лімітанів, яких передбачалося розмістити на старих римських кордонах у відвойованій Африці: вони повинні захищати табори і прикордонні міста, а також обробляти свої земельні ділянки (CI, I, 27, 2, 8). Проте, знову ж таки, переносити реалії V–VI ст. на кінець III – початок IV ст. некоректно. Див.: Банников А. В. Римская армия в IV столетии ... – С. 24–42.

⁴⁰ Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического... – С. 233–234.

⁴¹ В. М. Зубар посилається на вигляд самого каменя та на фото, опубліковане Е. І. Соломонік, на що його увагу звернув Ю. Г. Виноградов.

⁴² Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 33. Говорячи про безспірність відновлення цих літер, дослідник приймає сумнівну лігатуру й погано прописану вузьку *C*, проте чітку *C* після *R* наприкінці цього ж рядка пояснює як *G*. Більше того, щоб пояснити, чому номер когорти прописано буквами, а не цифрою, він посилається на низку латинських написів I–III ст. зі згадками допоміжних військ та пояснює цей факт “бажанням різьбяр, який не в усіх випадках був професійним майстром, повністю заповнити відповідний рядок напису” (Там само. – С. 34). Пояснення це було б цілком прийнятним, тільки не зрозуміло, навіщо виписувати *TER*, замість *III*, коли замість *Gallorum* наприкінці рядка залишається місце тільки для сумнівної *G*?

Gallorum, яка в 74/75 рр. з Рейну була переведена в Мезію, після поділу якої навпіл у 86 р. увійшла до складу армії Нижньої Мезії, залишалася там до реорганізації охорони кордонів Адріаном у 118–120 рр., після чого була переведена в Нижню Дакію, де вперше зафіксована воєнним дипломом 22.03.129 р. Отже, назва військової частини в передостанньому рядку напису IOSPE, I², 572 (ИИАК, 23, 4 = НЭПХ², 190) може бути відновлена як *C[ol]h(ors) Ter(tia) G(allorum)*, а датування самого напису, встановлене за часом перебування III Галльської когорти в Мезії, визначити від 74/75 рр. до межі 120–130-х рр. (див. : рис. 8)⁴³

Як бачимо, всі вірогідні епіграфічні згадки перебування в Херсонесі солдат II Геркулієвого легіону В. М. Зубар оспорує, що дозволяє йому “звільнити” Херсонес кінця III – початку IV ст. від римської військової присутності та пов’язати всі згадки в наративних джерелах і в епіграфіці херсонеських військ – імперських солдат у “Житіях...” чи балістаріїв у “De adm. imp.”, IOSPE, I², 449 та СГНЮР, № 7 – з міською міліцією, яка, на його думку, проте чомусь перебувала під командою римських офіцерів.

Перш ніж звернутися до контраргументації К. Цукермана, хотів би зі свого боку зауважити, що за відсутності в читачів проаналізованих вище наукових праць, безпосереднього доступу до самих написів або їх фотографій, немаловажним аргументом авторів у відстоюванні власних інтерпретацій були опубліковані ними прорисовки тексту цих написів. Якщо Е. І. Соломонік у передостанньому рядку напису на вапняковій стелі, що зберігається в Херсонеському музеї за інв. № 5/36596 (ИИАК, 23, 4 = IOSPE, I², 572 = НЭПХ², 190), побачила *Cl[assis]* – флот, то й дві нечіткі риски на камені вона прописує в прорисовці як *CL*. Якщо В. М. Зубар у тому ж рядку того самого напису у верхній подовженій гас-ті⁴⁴ літери *E* побачив літери *TE* в лігатурі – *TE*, то у своїй прорисовці він подовжив цю верхню гасту настільки, наскільки цього не можна побачити на жодному з інших зображень цього напису⁴⁵. Ось такі візуальні засоби переконання й демонстрації результатів було використано дослідниками в своїх працях. Привертає увагу, що перший видавець цього напису М. І. Ростовцев, який, до речі, відмовився від власної інтерпретації її змісту, ні в першому (1906/7), ні в наступному виданні (1916) напису не акцентував у прорисовках на жодній із наведених вище особливостей написання тексту⁴⁶ (див. : рис. 2, 3, 7, 8).

У статті 1994 р. “Епископи і гарнізон Херсона в IV ст.” К. Цукерман на основі синтезу епіграфічних і критики наративних джерел запропонував механізм “історичної експлуатації стародавніх легенд” шляхом “вибирання з них даних” за умов перехресної перевірки. Головною метою дослідника була демонстрація можливостей історичної реконструкції всупереч гнучкості історичної традиції. Суперечливі картини реалій херсонеського життя часів імператора Константина I, що малюються в “De adm. imp.” та в “Житіях...”, обумовлені були різними смислами, котрі вкладалися в минувшину авторами цих текстів. Так, інформатори Константина Багрянородного акцентували на імперській лояльності, проти незалежності Херсонеса від Риму, що була визнана самим Константином Великим. Укладачі “Житій...” мали за мету показати, що ініціатива в насадженні в місті християнства виходила від центрального уряду і особисто від першого християнського імператора св. Константина⁴⁷. Зовсім не оригінальні сумніви К. Цукермана в історичній достовірності DAI зіткнулися з концепцією В. М. Зубаря, якраз ґрунтованою на низці положень гл. 53-ї DAI та додатково зміцненою

⁴³ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 33–35.

⁴⁴ Така манера написання літер (разом із використанням фігурних завершень літер *C*, *L*, розімкнутою літерою *R* тощо) була загалом характерною ознакою пізньоантичної латинської палеографії.

⁴⁵ Соломоник Э. И. Новые эпитафические памятники Херсонеса... – С. 233. – № 190; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 33. – Рис. 3.

⁴⁶ Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса... – С. 19. – № 4; Inscriptiones Tysae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum / edidit Basilus Latyshev. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., MCMXVI (1916). – Vol. I. – Ed. II. – P. 476. – № 572.

⁴⁷ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. ... – С. 561.

авторською інтерпретацією епіграфічних свідчень. Зрозуміло, що французький дослідник з колишніх наших співвітчизників не міг пройти повз висновків В. М. Зубаря.

По-перше, К. Цукерман іронізує над тезою дослідника про херсонеський гарнізон як міську міліцію (*militia armata*), “яка в пізньоримський та ранньовізантійський час очолювалася префектами або препозитами”⁴⁸: “Тут автора явно підводить співзвучність з російською, адже латинський термін *militia armata* означає зовсім не міліцію, а регулярну військову службу; саме регулярними імперськими частинами і командували препозити”⁴⁹.

По-друге, К. Цукерман звертається до напису IOSPE, I², 572 (ИИАК, 23, 4 = НЭПХ², 190 = ЛНХТ, № 12), п'ятий рядок якого В. М. Зубар читає і доповнює *C[o]h(ors) Ter(tia) G(allorum)*, що піддається гострій критиці. Так, типові для пізньоримської графіки видовження верхньої горизонтальної гаски *E*, що знаходить свою паралель у написанні цієї букви в слові *ET* у четвертому рядку фрагмента с ЛНХТ, № 53, перетворюється у В. М. Зубаря в лігатуру *TE*, а остання літера рядка, абсолютно чітке *C*, виправляється на *G*, не кажучи вже про спірність прочитання *C* на початку рядка. Але всі ці зусилля, зазначає К. Цукерман, утрачають сенс, оскільки “результат, *Cohors Tertia Gallorum*, з погляду латинської конвенції написання назв частин, заздалегідь неприйнятний”⁵⁰.

По-третє, дослідник відкидає тлумачення В. М. Зубаря посади й функцій римського офіцера-протектора, присутність якого в Херсонесі виявляє напис IOSPE, I², 656 = ЛНХТ, № 2 (див.: рис. 12)⁵¹. У його останньому, п'ятому, рядку, що зберігся, припускається прочитання *V<E>PROTECTO* – *v(iro) e(gregio) protecto[ro]*. Титул *vir egregius* (муж високородний, високошановний)⁵² відповідав офіцерському чину протектора. Як зазначав М. І. Ростовцев, скорочена титулатура в перших двох рядках є присвятою двом Августам і двом Цезарям, що обмежує дату напису першою або другою тетрархіями – 293–305 або 305–306 рр.⁵³ У цей час, отже, в Херсонесі перебував та проводив роботи (*[op?]era militare*, “військові споруди”) римський офіцер досить високого рангу, протектор. Протектори нерідко стояли на чолі окремо діючих легіонних підрозділів, вексиліцій. Цей напис міг би довести присутність у Херсонесі римських військ за Діоклетіана або Константина. Утім у В. М. Зубаря зазначений у написі протектор виявляється римським командиром місцевої міліції, в якій також могло ще служити кілька римських офіцерів та солдат регулярної

⁴⁸ Тут В. М. Зубар приймає прочитання Т. Сарновським першого рядка фрагмента с ЛНХТ, № 53 *SP[P]* як *s(ub) p(rae)p(osito)*, відкидаючи його реконструкцію напису в цілому. Див.: *Sarnowski T. Wojsko gzymskie...* – С. 164, рзур. 179; *Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории...* – С. 139.

⁴⁹ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. ... – С. 557.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ 1 AA·VV·GG 1 [----] Aug(ustis) (duodus)
N·BB·CC [----] n(obilissimis) b(eatissimis) C(aesaribus) (duobus)
Λ A · vac. [-----] Λ a _ vac.
ERA MILITARE [---op]era militar<i>
5 VI-PROTECTO 5 [-----]vi protecto
vac.

Переклад: “... за Августів, найшляхетніших, найшасливіших Цезарів ... військові споруди ... муж високошанований протектор”.

Див.: *Inscriptiones Tugae, Olbiae, Chersonesi Tauricae* ... – Р. 499–500; *Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического...* – С. 27–28; *Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. ...* – С. 553.

⁵² *Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов.* – 3-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1986. – С. 277.

⁵³ Датуванню напису кінцем III – початком IV ст. відповідають і форми літер, деякі особливості яких, не передані В. В. Латишевим в IOSPE, I², 656, можна виявити за малюнком Палласа. Форми *A* з ламаною середньою гаскою, *L* із вигином унизу (рядок 4) та видовжене *O* близькі ЛНХТ, № 53 кінця III ст. На багатьох літерах вигнуті лінії часто з'єднуються з сусідніми буквами, нагадуючи курсивне письмо. Див.: *Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического...* – С. 27.

армії, “які, наприклад, навчали херсонеситів використанню баліст”⁵⁴. К. Цукерман у принципі відкидає реальність чогось подібного: гібридне утворення, що поєднає риси регулярної римської частини і союзницького ополчення, ніде в імперії не засвідчено⁵⁵. Врешті-решт французький історик знову іронізує, зазначаючи, що припустити володіння загоном міського ополчення (за В. М. Зубарем, міліцією, утвореною на зразок післядіоклетіанівського малого легіону) такою високотехнологічною зброєю, як балісти, – це так само нісенітня, як припустити існування “в наш час народного ополчення ракетників”⁵⁶.

Критика “повних натяжок і неточностей міркувань В. М. Зубаря” потрібна була К. Цукерману не сама по собі, а для заперечення описань трактату “De adm. imp.”: визнання зафіксованого в написах факту перебування в Херсонесі між 293 і 324 рр. регулярної римської вексильції з підрозділів двох дунайських легіонів, *I Italica et II Herculia*, ставить під сумнів історичну точність повідомлень трактату, тому що “переінакшувати написи труд досить невдячний”. Так само в першій частині своєї статті К. Цукерман ставить під сумнів один із фундаментальних принципів, на якому базується вся композиція “Житій святих єпископів Херсонських”, – достовірність хронологічного пов’язування дати офіційного запровадження християнства в Херсонесі з часом правління імператора Флавія Константина I – св. царя Константина. Головною метою історика було, отже, порівняння різноспрямованих ідеологічних векторів описання подій у двох різних джерелах – “Житіях ...” і “De adm. imp.” Ці вектори призвели до фіксації в двох наративних текстах двох зовсім різних версій херсонеських подій IV ст., по-різному виклавши історію створення херсонеського гарнізону, по-різному інтерпретували саму його природу. Дослідник ураховує специфіку агіографічної літератури як історичного джерела, через що погоджується з певною достовірністю повідомлень “Житій ...”, що могли тільки частково модифікувати минулі події. Але він відкидає більшість повідомлень “De adm. imp.”, які називає херсонеськими легендами, зовсім не переймаючись тезою, що гл. 53-я DAI ґрунтувалася на записках місцевих херсонеських анналів. Зміст 53-ї гл. визнається історичним памфлетом X ст., адресованим його авторами імператору Константину VII Багрянородному та призначеному зобразити, як минувши́на Херсона закономірно призвела до його тодішнього особливого статусу, митних пільг та автономістських поривань.

У статті “З приводу інтерпретації і датування одного латинського напису з Херсонеса” В. М. Зубар, поза контекстом критики К. Цукермана, припускає ймовірність перебування в Херсонесі не раніше рубежу III–IV ст. римського офіцера у званні трибуна з титулом “муж славетний” (*vir clarissimus*)⁵⁷. У статті “З приводу присутності римських військ у Херсонесі в другій половині III – на межі IV–V ст.”, що в 2000 р. опублікована в журналі “STRATUM plus” і невдовзі була розміщена на електронному ресурсі цього видання, В. М. Зубар відповідає на “конструктивну за змістом, але не за формою” критику К. Цукермана, прискіплю розбираючи його висновки⁵⁸. Перш за все, В. М. Зубар готовий визнати факт дислокації в місті наприкінці III або на межі III–IV ст. вексильції римських військ зі складу польової армії імперії, проте наполягає на короточасності її перебування. Після виконання певних оперативних завдань вони були виведені в місця своєї постійної дислокації на Дунаї, чим пояснюється, як вважає К. Цукерман, той факт, що після розгрому повстання 365–366 рр. його керівник Прокопій утік саме в Херсонес⁵⁹. Це повстання мало

⁵⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 135, 139–140.

⁵⁵ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. ... – С. 557.

⁵⁶ Там само. – С. 553.

⁵⁷ Зубарь В. М. По поводу интерпретации и датировки одной латинской надписи из Херсонеса [Електронний ресурс] // ВДИ. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/publik/zubar/zubar06.htm#10>

⁵⁸ Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск в Херсонесе во второй половине III – на рубеже IV–V вв. [Електронний ресурс] / В. М. Зубарь // STRATUM plus. Время великих миграций. – 2000. – № 4. – С. 5. – Режим доступу : <http://stratum.ant.md/> (14.08.2006).

⁵⁹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 144; Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. ... – С. 558.

яскраве антихристиянське забарвлення, і Прокопій, вірогідно, розраховував тут на підтримку в цілому язичницького населення міста⁶⁰. В. М. Зубар пояснює вибір Херсонеса також відсутністю там римських властей: “Тут, подалі від імперських військ і чиновників, він міг сховатися від переслідувачів і через певний час відновити боротьбу”⁶¹. Утім невдовзі Прокопій разом із родиною відплив на кораблі з Херсонеса (Zosim., II, 5, 2). Особиста мотивація Прокопія переховуватися в Херсонесі не може бути для нас надійним доказом відсутності в місті римських військових: хіба сучасні втікачі від переслідувань властей (терористи – викрадачі літаків, приміром) ніколи не помилялися з країнами, де шукали притулку? А Прокопій, як бачимо, помилився. Тоді, чому Херсонес? Якщо виходити з того, що в Херсонесі міг розташовуватися римський гарнізон, можна припустити присутність у його складі легіонерів-геркуліан, відомих за більш ранніми написами. Дослідники відзначали негативне ставлення геркуліан та іовіан до синів Константина I через політику переслідування язичницьких вірувань⁶². У звеличених за часів Діоклетіана легіонах, що пізніше долучилися до заколоту Магненція, вірогідно, досить сильно були розвинуті культи Юпітера і Геркулеса⁶³. Подібна оцінка ситуації й могла змусити Прокопія обрати за місце притулку Херсонес. Імовірна відсутність тут римських військ, як бачимо, – зовсім не єдине можливе пояснення індивідуального вибору повстанського ватажка.

У подальших міркуваннях В. М. Зубар відштовхується від висновку К. Цукермана, що історичні події, відображені в агіографічних джерелах, перекручено та хронологічно зсуно. Однак дослідник не визнає методологічно правомірним підхід К. Цукермана, який, критикуючи і “Життя ...”, і “De adm. imp.”, визнає обмежену історичну достовірність лише за першим джерелом, але відмовляє в цьому другому. Заперечуючи ототожнення херсонеських балістаріїв з “центральною” військовими групами (*comitatenses*), В. М. Зубар спирається та низку вкрай суперечливих аргументів та формулює декілька не до кінця зрозумілих положень, а потім береться за їх заперечення. По-перше, він виходить з того, що балістарії перебували в Херсонесі більше ста років (це “надійно засвідчено епіграфічними пам’ятками”). Отже, і візантійський гарнізон, якщо балістарії – це *comitatenses*, “тут дислокувався протягом усього цього часу, з чим важко погодитися”. В цих тезах з аргументацією дослідника відбувається дивна методологічна аберація: коли в написах рубежу III–IV ст. трапляються назви I Італійського, II Геркулієвого, IX Клавдієвого легіонів, В. М. Зубар шукає аргументи, щоб довести короточасність їх перебування в місті, коли ж двічі – вперше у написі 370-х рр. і вдруге в написі 480-х рр. – згадуються саме балістарії, він безапеляційно приймає факт їх квартирування в Херсонесі як мінімум упродовж століття. І це при тому, що протягом цілого сторіччя між появою цих написів ніяких інших згадок про балістаріїв нам не залишилося.

По-друге, під запитанням дослідник залишає тип підрозділу, його підпорядкування та належність. Логіка історика така. Спочатку він визначає балістаріїв як “частини спеціального призначення”, хоча такого роду військ римська військова організація не знала. Потім, чомусь посилаючись на Нотицію Дігнітатум, дослідник пояснює, що “спеціальні підрозділи належали до розряду *pseudocomitatenses*, тобто до тих частин прикордонної армії, які періодично включалися до складу польової армії (*comitatenses*), але не мали її статусу; до цієї ж категорії збройних сил належали і балістарії, які були зазвичай пов’язані зі стратегічними шляхами і фортецями, що знайшло відображення в їх назвах”⁶⁴. Важко сказати, з

⁶⁰ Див.: Курбатов Г. Л. К вопросу о территориальном распространении восстания Прокопия // Византийские очерки. – М., 1961. – С. 72.

⁶¹ Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск ... – С. 4.

⁶² Константин I не наважился відкрито заборонити язичницькі вірування. В 341 р. Констанцій і Констант підтверджують закон Константина про заборону гадань і жертвоприношень (СТh, XVI, 10, 2). У 356 р. виходить закон Констанція про закриття всіх язичницьких храмів (СТh, XVI, 10, 4). Згідно з іншим законом, здійснення жертвоприношень і поклоніння ідолам підлягали покаранню смертю (СТh, XVI, 10, 6).

⁶³ Див.: Банников А. В. Римская армия в IV столетии... – С. 236.

⁶⁴ Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск... – С. 6.

чого було зроблено висновок, що балістарії “пов’язані зі шляхами і фортецями”⁶⁵. Нотиція не називає місць їх дислокації, а вказує лише на підпорядкування відповідним магістрам (ND Or. VI, 18; VII, 21–22; IX, 29–30). Ще менш зрозуміло, яким саме чином назви балістаріїв – *balistarii seniores* (старші), *iuniores* (молодші), *Theodosiaci* (Феодосієві) et *Dafnenses* (Дафнієві) можуть відображати зв’язок зі стратегічними дорогами і фортецями? У пізньоримській армії “молодшими” називалися нові армійські формування (легіони, ауксилії, когорти тощо), створені шляхом організаційного виділення зі складу первинної бойової одиниці, якій надавався епітет “старшої”. Найменування легіону балістаріїв “Феодосієвим”, за давньою військовою традицією, на честь імператора, який його створив, дозволяє датувати його виникнення часами правління Феодосія I Великого – від проголошення його Августом у 379 р. до смерті в 395 р. Найменування легіону “Дафнієвим”, вірогідно, пов’язано з ім’ям давньогрецької німфи Дафни (*Daphnae*), доньки Геї та річкового бога Пеней, яка, переслідувана закоханим у неї Аполлоном, перетворилася у лавр. Який зв’язок цих назв зі шляхами і фортецями, сказати важко. Щодо розряду, до якого належали балістарії – *pseudocomitatenses*, то це черговий результат непорозуміння: з п’яти “артилерійських” легіонів Східної імперії лише один – *balistarii Theodosiaci iuniores* (балістарії Феодосієві молодші) зараховувалися Нотицією до псевдокомітатенсів (ND Or. IX, 29–30) (див. : рис. 13, 14). Відповідно до Нотиції, ми не знаємо місць дислокації жодного з цих легіонів, хоча В. М. Зубар стверджує протилежне.

Проголошена вище заява дозволяє дослідникові знову поставити питання: “якщо з кінця IV і до кінця V ст. в Херсонесі постійно дислокувалися балістарії зі складу польових сил імперії, тоді чому ані балістарії, ані сам Херсонес у *Notitia Dignitatum* не згадані, хоча в цьому документі зазначено й менш значні пункти, в яких розташовувалися в той час війська”⁶⁶. Відповідь на це питання буде дуже простою, якщо відкинути первинне необґрунтоване припущення, на якому воно побудовано: ми не можемо бути впевненими у факті постійного, а не тимчасового перебування балістаріїв, спираючись лише на дані напису IOSPE I², 449 (рис. 10). Якщо літери *SE... BAL...* дійсно є фрагментами словосполучення *seniorum ballistariorum* – начальник балістаріїв, то це доводить лише те, що останні були в Херсонесі, але не значить, що були вони там безперервно до наступної згадки про балістаріїв у написі імператора Зинона 488 р. (СГНЮР, № 7). Цей військовий загін міг бути виведений з міста, а потім (невідомо коли) повернутий назад. Але з таким саме успіхом він міг тимчасово перебувати в Херсонесі навіть на момент укладання Нотиції, яка ніколи не позначала місця дислокації польових частин (комітатенсів), оскільки припускалося, що для мобільних формувань ці місця – тимчасові за визначенням. Безсумнівно, що на момент установлення напису Зинона 488 р. балістарії являли собою постійну залогу міста, отже, немає нічого неможливого в тому, що сформована вона була на основі підрозділу, виведеного зі складу польових легіонів, котрий згодом поповнювався відповідно до загальноімперської практики місцевими мешканцями, як це видно з 53-ї гл. DAI та “Житій ...”.

Таким чином, В. М. Зубар для пояснення реальних та уявних суперечностей, пов’язаних зі статусом загону балістаріїв, звертається до вже відпрацьованої в попередніх своїх працях схеми. На його думку, “відсутність згадки про місто та його гарнізон в *Notitia Dignitatum*, про надгробки і приватні латинські написи військовослужбовців пізньоримської армії IV–V ст., а також різке кількісне скорочення написів латинською мовою, крім офіційних, та згадувані зміни в забудові колишньої римської цитаделі”, зрозумілою стане

⁶⁵ Захист стратегічно важливих комунікацій і фортець у певному районі було названо основним завданням *pseudocomitatenses* у праці Л. Вараді: *Várady L. New Evidence on Some Problems of the Late Roman Military Organization* // *A. Ant. Hung.* – 1961. – 9. – P. 365.

⁶⁶ Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск... – С. 6.

Знову ж таки, назви населених пунктів – місць дислокації військ – наведено виключно для армійських частин прикордонних армій – лімітанів і ріпенсів, які, власне, тільки й мали постійні місця розквартирування вздовж імперських кордонів, де колись розташовувалися старі легіони ранньої імперії.

тільки, якщо визнати, що “за своєю суттю це був не гарнізон регулярних імперських військ, а міська міліція, що набиралася за рахунок субсидій центральної адміністрації з місцевих мешканців”⁶⁷. Цей висновок не переконливий, хоча б через те, що відсутність приватної латиномовної епіграфіки може пояснюватися відразу двома причинами. По-перше, залученням до лав імперської збройної частини місцевих вихідців, що давно стало звичайною для Риму практикою. Місцеві, залишаючись служити на батьківщині, не поспішали в побуті переходити на латину. По-друге, мала кількість приватних латиномовних написів пізньоантичного часу може пояснюватися істотною перебудовою міста в ранньому середньовіччі, внаслідок якої було зруйновано пізньоантичні культурні шари. У випадку з перебудовою цитаделі взагалі не слід забувати про те, що нічого не стоїть на місці: змінюється і організація класичного легіону, і облаштування місць його дислокації.

У подальших своїх працях В. М. Зубар уже не відходив від сформульованої версії про херсонеських балістаріїв – міську міліцію, погодившись тільки з кількома висловленими К. Цукерманом положеннями: про імовірність перебування в Херсонесі на межі III–IV ст. вексиліїв римських регулярних військ і можливість часткового спотворення дійсності в текстах “*De adm. imp.*” та “*Житій...*”. Одним із таких спотворень може бути визнана розбіжність між оповіданнями 53-ї гл. DAI про балістаріїв Херсона, що діяли на зламі III–IV ст., та даними місцевої епіграфіки, яка в цей час фіксує в Херсонесі вексиліїв I Італійського і II Геркулієвого легіонів та I Італійського, XI Клавдієвого легіонів і кавалеристів Далматів, тоді як балістаріїв згадуються в написах близько 370–375 рр. та/або 488 р. Це реальна хронологічна неув’язка, що потребує пояснень.

Пояснити таку розбіжність можна простим перенесенням на часи першої і другої тетрарій пізніших назв і подій. Причини й мотиви такого перенесення розглянемо нижче, а зараз зупинимось на деяких обставинах, що могли йому посприяти. Виходитимемо з того, що Я. Харматта датує першу римсько-боспорську війну, згадану в Константина Багрянородного, 291–293 рр., коли на боспорському престолі сидів Фофорс⁶⁸, а легіони Іовіан і Геркуліан було створено не раніше 286 р. з класичною для ранньої імперії чисельністю – по 6 тис. бійців (Veg. I, 17). Таким чином, можна не сумніватися, що на межі III–IV ст. ще не відбувся загальний перехід на властиву для пізнішого періоду чисельність легіонів у 1 тис. бійців, не було остаточно проведено й виділення з їх складу в окремі спеціалізовані частини легіонної артилерії. Скорочення штатної чисельності легіонів та створення легіонів балістаріїв зазвичай пов’язують з реформами Діоклетіана–Константина, але насправді то був поетапний процес, що розтягнувся на кілька десятиліть⁶⁹. Наведені міркування дають нам право припускати, що у складі римських вексиліїв у Херсонесі наприкінці III – на початку IV ст. ніщо не заважало перебуванню систем торсіонної артилерії типу хіроволістр або каробаліст. Слід зазначити, що можливі й інші пояснення підстав хронологічної плутанини. Так, за Вегецієм, легіони Іовіан і Геркуліан було утворено внаслідок поділу легіону Маттіобарбулів, озброєних, крім класичної зброї ближнього бою, “маттіобарбулами”, або “плумбатами” (Veg. I, 17), – спеціальними ручними металевими снарядами, схожими за розмірами на болти, наприклад, манубаліст або хіроволістр (див. : рис. 15)⁷⁰. Таким чином, перенесення в тексті 53-ї гл. DAI на добу Константина Великого свідчень про балістаріїв, зафіксованих херсонеською епіграфікою десь через 80 або 200 років, не є цілковито відвертим відступом від історичної правди.

⁶⁷ Зубарь В. М. По поводу присутствия римских войск... – С. 6–7.

⁶⁸ Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического и Боспора // Античное общество. – М., 1967. – С. 205, 207–208.

⁶⁹ Campbell D. B. Greek and Roman Artillery 399 B. C. – 363 A. D. / Illustr. B. Delf // New Vanguard, 89. – Oxford : Osprey Publishing.

⁷⁰ Див.: Stephenson I. P. Romano Infantry Equipment. The Late Empire. – Gloucestershire : Tempus Publishing Ltd., 2001; Баников А. В. Римская армия в IV столетии... – С. 235.

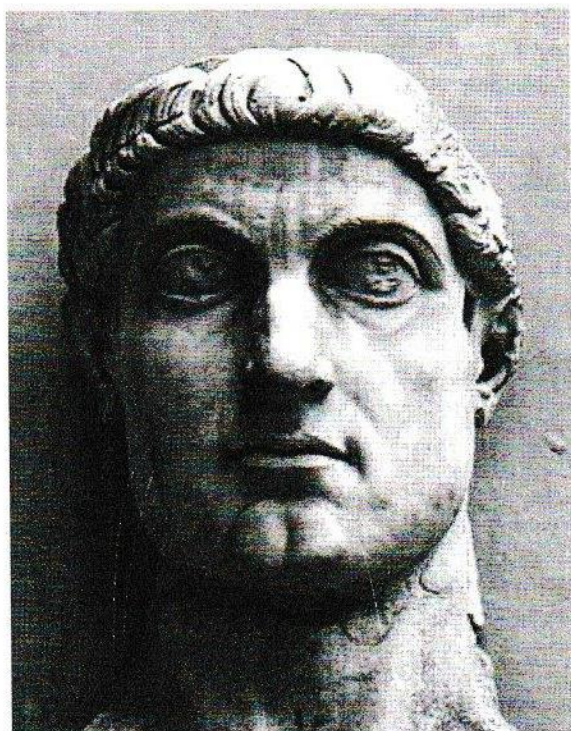

Рис. 1. Імператор Константин Великий. Антична скульптура

Рис. 2. Прорисовка латинського напису на фрагменті мармурової стели (IOSPE, I², 572). Джерело: *Ростовцев М. И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИИАК. – СПб., 1906. – Вып. 23. – С. 19. – № 4*

190

Рис. 3. Прорисовка латинського напису на фрагменті мармурової стели (IOSPE, I², 572). Джерело: Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса...

Рис. 4. Імператор Діоклетіан Август зі співправителем Максиміаном Августом та їх двома цезарями. Антична скульптура зображує братерську любов між правителями Риму – найдостойнішими людьми імперії

Рис. 5. Фрагментований латинський напис з Херсонеса (JHXT, № 53 a, b, c)

IERCI
EADQVE
ITESVA

Рис. 6. Прорисовка латинського напису на фрагменті мармурової стели (IOSPE, I², 662)

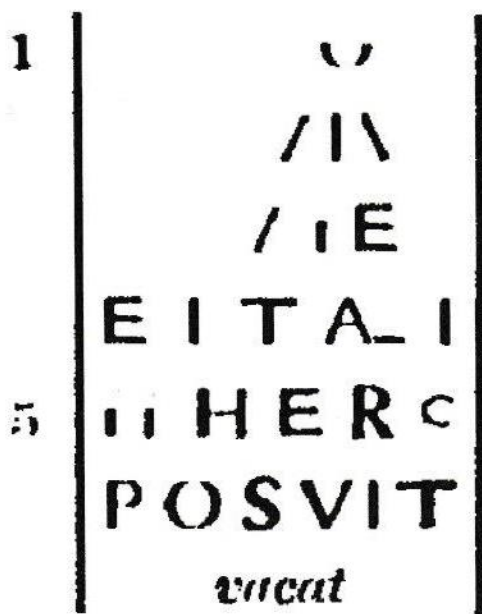

Рис. 7. Прорисовка латинського напису на фрагменті мармурової стели (IOSPE, I², 572).
Джерело: Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini : Graecae et Latinae / Ed.
V. V. Latyshev. – Vol. I. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916.

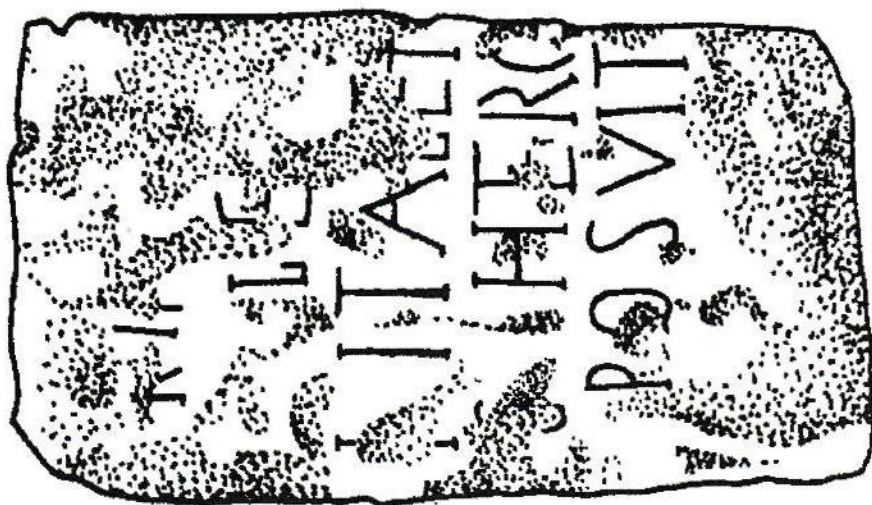

Рис. 8. Прорисовка латинського напису на фрагменті мармурової стели (IOSPE, I², 572).
Джерело: Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории... – С. 136.

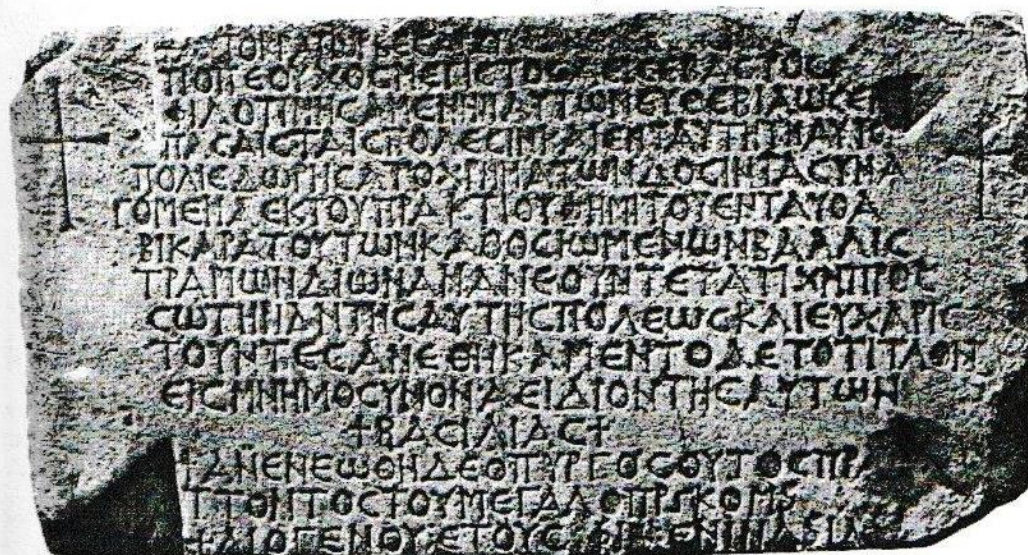

Рис. 9. Напис імператора Зинона (СГНЮР, № 7)

1 VIBVSNNLI
 SISSIMISPRINCIP
 ANOVICTORIOSI
 LENTEMFRATRE
 5 MAXIMIETGRATI
 HNEPOTIVALENTIS
 DOMIODESTVSVIR
 ECTVSPRETORIO
 CLARSSIMVSCO
 10 /IINIMAGISTATIQVI
 RANTEDISPONENT
 OMDECEMPRIMC
 NORVMSEVBAL
 FMVPPATRENOVI

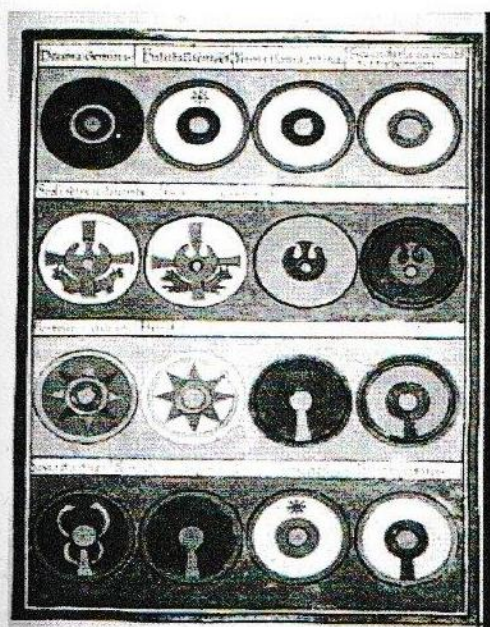
Рис. 10. Будівельний [?] напис 370–375 рр. Прорисовка напису (IOSPE, I², 449, р. 409)

Рис. 11. Монета імператора Флавія Зинона, після 476 р.

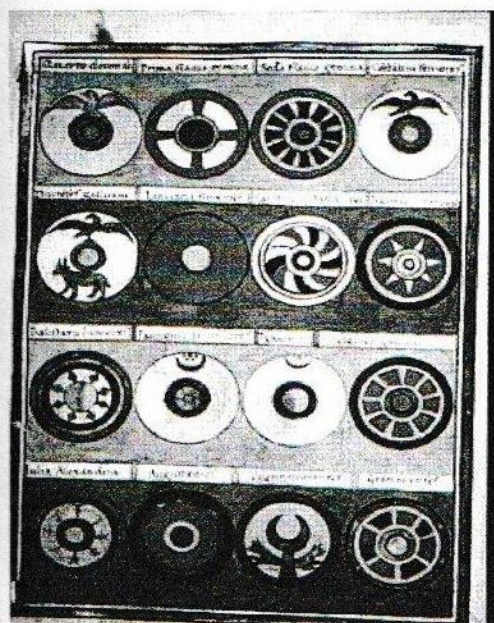
1 A.A.VVGG
 A.VV.CC.
 AA. B
 ERAMILITARE
 5 VI.PROTECTO
 TAC.

Рис. 12. Фрагмент латинського напису (IOSPE, I², 656)

- Decima gemina
Balistarii seniores
Prima Flavia Constantia
Secunda Flavia Constantia Thebaeorum
- Secunda Felix Valentis Thebaeorum
Prima Flavia Theodosiana
Prima Armeniaca
Secunda Armeniaca
- Fortenses auxilarii
Funditores
Prima Italica
Quarta Italica
- Sexta Parthica
Prima Isaura sagittaria
Balistarii Theodosiaci
Transstigiani

Рис. 13. Емблеми деяких військових частин, підпорядкованих військовому магістру Сходу (Magister Militum per Orientem), серед яких наявна емблематика балістаріїв (Legiones comitatenses – Balistarii seniores, Legiones pseudocomitatenses – Balistarii Theodosiaci). Джерело: NOTITIA DIGNITATUM (Relacion de Dignatarios) / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez. – Murcia (España). – P. 77, 123.

- Quartodecimani
Prima Flavia gemina
Secunda Flavia gemina
Constantini seniores
- Divitenses Gallicani
Lancarii Stobenses
Constantini Dafnenses
Balistarii Dafnenses
- Balistarii iuniores
Pannoniciarii iuniores
Taanni
Solenses Gallicani
- Iulia Alexandria
Augustenses
Valentinianenses
Gratienenses

Рис. 14. Емблеми деяких військових частин, підпорядкованих військовому магістру Фракії (Magister Militum per Thracias), серед яких наявна емблематика балістаріїв (Legiones comitatenses – Balistarii Dafnenses, Balistarii iuniores). Джерело: NOTITIA DIGNITATUM (Relacion de Dignatarios) / Traducida por Antonio Diego Duarte Sanchez. – Murcia (España). – P. 78, 125.

Рис. 15. Солдат II Геркулієвого легіону та окремі елементи його спорядження, III ст. Зверніть увагу на металні снаряди – плумбати, прикріплені на зворотному боці щита.

На щиті зображено емблему легіону. Бійці цього легіону на межі III–IV ст. разом із військовими I Італійського легіону формували склад таврійської вексилії

(Далі буде)

УДК 94(4):351.713:339.543

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНІ СКЛАДОВІ ГЕНЕЗИ ПОДАТКОВОЇ
СИСТЕМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(БЕНКЕТИ ТА ІМІТАЦІЯ ТАЄМНОЇ ВЕЧЕРІ)

Г. М. Виноградов

(Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)

У статті розглянуто принципову системотворчу роль релігійних чинників, насамперед притаманних православній теологічній та літургійній традиції, у впровадженні на Русі податкової системи, яка мала на меті максимально гармонійно поєднати обов'язкові після офіційної християнізації країни богословські компоненти, зокрема ритуали імітування Таємної Вечері та жертвоприношень, та риси, об'єктивно притаманні Давній Русі з огляду на її територію та етнокультурну ситуацію.

В статье рассмотрено принципиальную роль религиозных факторов, свойственных прежде всего православной теологической и литургической традиции, во внедрении на Руси налоговой системы максимально гармонично соединить обязательные после официального крещения страны богословские компоненты, в частности ритуалы имитирования Тайной Вечери и жертвоприношений, а также черты, объективно свойственные Древней Руси с учётом её территории и этнокультурной ситуации.

The article analyses the principle role of the religious factors, especially orthodox theological and ritual traditions, in state tax system forming in the Kievan Rus', including banquets and donates as an imitations of the Mystery Supper and the Sacrifice.

Ключові слова. Давня Русь, державна політика, податкова система, хрещення, православна догматика та літургія, імітування, бенкети.

Вступ. Актуальність досліджуваної проблеми полягає насамперед у тому, що процес формування податкової системи як важливого інструмента та організуючого принципу функціонування будь-якого державного механізму має беззаперечний науковий інтерес, що суттєво посилюється у випадках, коли йдеться про генезу такої унікальної держави середньовіччя, як Давня Русь. З огляду на це віддавна об'єктивно привертав та, зрозуміло, продовжує привертати увагу дослідників ранніх етапів історії Давньої Русі процес створення державних структур, особливості адаптування племінного досвіду державотворення до реалій та вимог періоду входження Русі до християнської цивілізації.

Оскільки вже тільки одна критична історіографічна оцінка зазначеного аспекту потребує ґрунтовного та багатопланового дослідження, ми, з одного боку, відсилаємо читача до низки сучасних узагальнюючих історіографічних праць,¹ а з іншого, мусимо відразу констатувати відсутність спеціальних розвідок, безпосередньо присвячених ролі бенкетів як особливого символічного ритуалу в системі створення й функціонування як давньоруського державно-бюрократичного механізму в цілому та його податкової складової зокрема.

Одним з перших істориків, який спеціально виокремив проблему бенкетів як органічної складової розвитку архаїчно-язичницького та середньовічного суспільства, був Арон Гуревич. Спочатку на прикладі аналізу вільного селянства феодальної Норвегії (в монографії 1967 р.), а дещо пізніше в узагальнюючих працях 1970 та 1972 рр., присвячених, відповідно, генезі феодалізму в Західній Європі (без перебільшення – революційний не тільки в контексті розвитку радянської, але і світової медієвістики) та аналізу категорій середньовіч-

© Г. М. Виноградов, 2012

¹ Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв. – СПб.: Петрополис, 1996; *его же*. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – СПб.: Академический проект, 2003; Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии // Фроянов И. Я. Начала русской истории: Избранное. – М.: Парад, 2001. – С. 19–330.

ної культури, автор звернув увагу на принципову організуючу роль скандинавської “вейцли”, а також таких категорій, як дари, дарунки, гостинність і, власне, бенкети в процесі генези й становлення середньовічної європейської цивілізації². Втім попередній, але такий періодично необхідний, теоретико-методологічний синтез стосовно зазначених соціальних та культурних явищ було запропоновано в низці публікацій останніх двох десятиліть як самого А. Я. Гуревича, так і сучасних російських послідовників наукового стилю так званої школи “Анналів” (І. Дубровського, О. Решина, А. Папескова та ін.)³. Зауважимо, що анналістичні класики (М. Блок, Л. Февр, Е. Ле Руа Ладюрі, Р. Фоссє, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф, Ж.-К. Шмітт та ін.) тією чи іншою мірою, поряд із ґрунтовною характеристикою інших середньовічних ментальних категорій, стосувалися й тих, що розглядаються нами, проте спеціальної уваги їм приділено не було. Традиційно автори відштовхуються від відомих положень Б. Малиновського, М. Мосса, К. Леві-Стросса та інших дослідників так званого “дикунського” світогляду щодо важливого місця серед них дарів, жертв, ритуальних бенкетів тощо, а також класичного психоаналітичного постулату З. Фрейда про роль архаїчних за характером і походженням комплексів провини й відповідної компенсації (переважно у формі дарів та подяк) у формуванні провідних сучасних духовних та ритуальних практик, часто невинуватно безпосередньо екстраполюючи зазначені риси і на середньовічне суспільство.

Тривалий період абсолютного домінування у відкритій і латентній формі авторитету структуралізму в гуманітарних студіях 50–70-х рр. ХХ ст. нерідко мав наслідком, крім, безперечно, позитивного методологічного впливу на розвиток наукових пошуків у царині гуманітаристики, безапеляційне перенесення частини його теоретико-методологічних положень, сформульованих на підґрунті аналізу архаїчних, переважно африкансько-австралійсько-південноамериканських спільнот, на античне та середньовічне минуле Європи. З огляду на це термінологічний арсенал історичної науки в цілому та медієвістики зокрема поповнився численними запозиченнями з репертуару універсальних психоаналітичних та структуралістських концептів, але в більшості випадків без конкретного прикладного смислового навантаження, продиктованого специфічними рисами певної епохи, скажімо, середньовіччя. Брак досліджень, у яких цінні теоретико-методологічні спостереження наповнилися б конструктивними узагальненнями останніх років щодо конкретних історичних періодів, спостерігається і в царині славістичної медієвістики, зокрема щодо широкого кола проблем, сфокусованих навколо епохи становлення давньоруської державності.

Чи не єдиною публікацією, безпосередньо присвяченою меті знайти й проаналізувати приховане підґрунтя традиції бенкетів у державотворчій практиці давньоруських князів, залишаються тези доповіді С. В. Завадської, в яких авторка переконливо показала вплив біблійних та римських сюжетів на літописні версії описів застіль князя Володимира з дружиною⁴. Але зазначена перспективна тенденція за більш ніж два десятиліття, що минули

² Гуревич А. Я. Свободное крестьянство феодальной Норвегии // Гуревич А. Я. Избранные труды: Крестьянство средневековой Норвегии. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С. 127–342; *его же*. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе // Гуревич А. Я. Избранные труды: Древние германцы. Викинги. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – С. 189–342; *его же*. Категории средневековой культуры. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Искусство, 1984; *его же*. От пира к луну // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор: Медиевистика и скандинавистика: Статьи разных лет. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 689–697 (перша публікація: Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1999. – Вып. 1999 г.: Трапеза. – С. 7–13); *его же*. Пир // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А. Я. Гуревича. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 359–360; *его же*. Дары. Обмен дарами // Там же. – С. 129–134.

³ Дубровский И. В. Гостеприимство // Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А. Я. Гуревича. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 120–125; Папесков А. С. К образу пира в средневековой ирландской литературе [VII–XII вв.] // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1999. – Вып. 1999 г.: Трапеза. – С. 100–108; Решин А. И. Дар и некоторые аспекты проблемы становления феодализма в современной медиевистике // Средние века. – М.: Наука, 2004. – Вып. 65. – С. 3–44; 2005. – Вып. 66. – С. 75–114; Юссен Б. Религиозные дискурсы дара в средние века. Семантические свидетельства (V–XII вв.) // Homo Historicus: к 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: в 2 кн. / отв. ред. О. А. Чубарьян. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 504–523.

⁴ Завадская С. В. Возможность источниковедческого изучения “праздников” – “пиров” князя Владимира в летописных записях 996 г. // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения: Чтения памяти В. Т. Пашуто. Тезисы докладов. Москва, 18–20 апреля 1990 г. / ред. кол.: А. П. Новосельцев (отв. ред.) и др. – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1990. – С. 54–56.

від часу оприлюднення ідей С. В. Завадської, підтримки, на жаль, не отримала. Винятком є згадана вище стаття Б. Юссена про релігійні аспекти ритуалу дарування в середньовіччі, проте автор, не ставлячи такої мети, оминув глибинний рівень зазначеної традиції, зокрема велику роль такого феномена, як імітування, а також існування потреби самої влади в штучному насадженні окремих християнських ритуалів у процесі християнізації країн.

Постановка завдання. З огляду на зазначене вище, метою даної розвідки є комплексний аналіз причин, згідно з якими бенкети як форма дарів підлеглих власному сюзерену, маючи архаїчно-язичницьке походження, накладалися в процесі християнізації Русі на бенкети-подяки васалів сеньйору, але вже як імітування євангельської Таємної вечері, відігравши у такий спосіб символічну роль принципово важливого компонента суспільних відносин у процесі формування та розвитку державного апарату Давньої Русі.

Реалізація мети передбачає виконання таких **дослідних завдань**: 1) охарактеризувати особливості процесу формування державних структур на теренах Східної Європи у VIII–X ст. під кутом зору оцінки геополітичної ситуації в регіоні; 2) проаналізувати основні форми впровадження керівних, координаційних та інших, необхідних для успішного функціонування державного механізму структур; 3) визначити роль бенкетів у структурі вищезазначених заходів як важливого організаційного та релігійно-етичного елементу, в тому числі і для утворення системи оподаткування; 4) розглянути символічну та прикладну роль фактора імітування євангельського образу Таємної вечері в процесі християнізації Русі з її безпрецедентно великою територією та відсутністю стабільної і регулярної комунікаційної мережі для створення ефективної, дійової державної системи в цілому та її податкового сегмента зокрема.

Теоретико-методологічним підґрунтям розвідки є принципи системності, об'єктивності, науковості та історизму, а також історико-порівняльний, історико-типологічний, хронологічний і ретроспективний методи, а також класичні загальнонаукові методи аналізу та синтезу, які в сукупності дозволяють створювати алгоритми для успішного виконання завдань.

Результати дослідження. Як переконливо засвідчують результати сучасних досліджень з історії становлення давньоруської державності, остання стала результатом не тільки загальноприйнятих об'єктивних соціально-економічних, суспільно-політичних, етнокультурних та інших “класичних”, причин, але не меншою мірою і результатом інтелектуальних зусиль представників західноєвропейської, візантійської, хозарської та норманської еліт. Погляд на проблему становлення Давньоруської Держави з інтелектуальної точки зору, запропонований останніми роками⁵, дозволяє висунути гіпотезу стосовно того, що на державотворчі процеси на теренах Східної Європи протягом IV–X ст. значний вплив мали свідомі політичні, культурні та інші зусилля римської християнської цивілізації (та похідних від неї державних утворень), які мали на меті утворити державу в максимальній наближеності до ідеальної як земної проєкції Царства Небесного.

Якщо стисло, то Давня Русь була, з одного боку, закономірним та гармонійним продовженням державотворчого досвіду готів (I–IV ст.), гунів, аварів, болгар, хозар та низки інших тюркських народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи (остання чверть IV – 60-ті рр. X ст.), північних германців, відомих під етнонімами “вікінги”, “варяги” та “нормани”, Північної та Північно-Східної Європи (із середини VIII ст.), а з іншого – як уже

⁵ *Пріцак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К.: Обереги, 1997. – Т. 1; *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси. 750–1200. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000; *Котляр М. Ф.* Історія Давньоруської державності. – К.: Київський славистичний університет, 2002; *Виноградов Г. М.* Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – Вип. 11: Історія та археологія. – С. 3–22; *його жс.* Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // Історія і особистість історика: зб. наук. праць, присвячених 60-річчю ювілею проф. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: НГУ, 2004. – С. 26–46; *його жс.* Давньоруська державність як метанаратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / відп. ред. І. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119; *Шинаков Е. А.* Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Вост. лит., 2009; *Ричка В. М.* “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009.

зазначалося, плодом розумових та організаційних зусиль інтелектуалів, політиків, релігійних діячів ранньосередньовічної доби. Останні наполегливо прагнули створити приклад ідеальної країни як з метою доведення переваг християнської віри над язичництвом, так і маючи за мету попередньо теоретично визначеними заходами виправити зіпсовану репутацію перших спроб римського державотворення за рахунок адаптування досвіду германських та тюркських народів на периферії християнської цивілізації.

Оскільки державотворення Русі відбувалось у період, коли в цілому сформувалися основні складові християнської середньовічної цивілізації, світська та духовна еліта молодій країні мала чудову можливість як використати великий позитивний досвід державного будівництва дохристиянської та власне християнської доби, так і врахувати його потенційні недоліки та прорахунки. З огляду на це Русь, з одного боку, прагнула зайняти гідне місце в сім'ї християнських країн, орієнтуючись при цьому на класичні як на той час вимоги стосовно місця певної території й, відповідно, правлячої еліти та населення, в суворій ієрархічній схемі християнської цивілізації⁶, а з іншого боку, молода країна мала достатньо підстав претендувати на лідерство, оскільки щодо більш, здавалося, реальних претендентів на останнє – Рима та Константинополя – накопичилося безліч організаційних, моральних та інших претензій. Оскільки визначення часових, просторових, концептуальних, правових та інших параметрів християнської ойкумени обов'язково ґрунтувалося на біблійних та свято-отеческих взірцях та прецедентах, то й для бездоганного визначення критеріїв лідерства мали бути використані саме біблійні приклади, авторитет яких не викликав жодного сумніву.

Як уже зазначалося побіжно, Давньоруська Держава цілком реально могла розглядатися і власною правлячою елітою, і владою Рима та Константинополя, як останнім було не прикро, спадкоємцем як мінімум двох потужних державотворчих процесів епохи Великого переселення народів Центрально-Східної та Східної Європи доби Раннього й так званого Високого середньовіччя: утворення низки поліетнічних "варварських королівств" з домінуючим на керівному рівні германським елементом та функціонуванням низки також поліетнічних каганатів з аналогічно домінуючим тюркським панівним сегментом⁷. Обидва компоненти після досить тривалого протистояння з пізньоантичною, а пізніше – з християнською Римською імперією врешті-решт були не тільки адаптовані до християнської спільноти на рівні дипломатичних та шлюбних контактів правлячих еліт, процесів розселення варварів у межах класичних римських провінцій, використання військового потенціалу германців, слов'ян та тюрків для зміцнення християнської цивілізації тощо, але й посіли досить престижне місце з погляду християнської догматики та переосмислення історичного досвіду на підґрунті біблійних взірців.

Якщо коротко, то германці та слов'яни середньовічними інтелектуалами – радниками представників світської та духовної еліти досліджуваної епохи вважалися символічними нащадками старозавітного Яфета (Афета), одного з синів Ноя, між якими, як відомо, Бог поділив землю, віддавши Яфету все на північ від Святої Землі, отже – Європу та частину

⁶ Див.: Чичуров И. С. "Хождение апостола Андрея" в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции // Церковь, общество и государство в феодальной России. – М.: Наука, 1990. – С. 7–23; Успенский Б. А. Царь и патриарх: Харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М.: Языки русской культуры, 2000; як рецензія на цю працю виконана стаття: Каравашкин А. В. Средневековая концепция власти как предмет семиотической интерпретации // Одиссей: Человек в истории. – М.: Наука, 2000. – Т. 2000-го года: История в сослагательном наклонении? – С. 257–275.

⁷ Артамонов М. И. История хазар. – Изд 2-е. – СПб.: Лань, 2001; Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – М.: Иерусалим: Мосты культуры; Гешарим, 1997; Кёстлер А. Тринадцатое колено: Крушение империи и ее наследие. – СПб.: Евразия, 2001; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы. – М.: Наука, 1990; Вольфрам Х. Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической географии). – СПб.: Ювента, 2003; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб.: Евразия, 2005; Шукин М. Б. Готский путь: Готы, Рим и Черняховская культура. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005; Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М.: Наука, 2000. – 544 с.; Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. – Princeton: The Princeton University Press, 1954; Brook K. A. The Jews of Khazaria. – Northvale: The New Jersey University Press, 1999; Golden P. B. Khazar Studies. – Budapest: Corvina Kiado, 1980. – Vol. 1, 2.

Азії в межах сучасної Туреччини та споріднених територій. З огляду на це германці та слов'яни християнами вже не могли розглядатися як варвари, потрапляли до кола цивілізованих народів, а завданням християнських місіонерів за підтримки влади Риму чи Константинополя було якнайшвидше їх охрестити. Крім того, території на північ від Кавказу були сферою компетентності володаря Роша – візрія державотворчої мудрості – з книги пророка Єзекіїля, а Східна Європа та Балкани – місцями проповідницької діяльності апостола Андрія, що надавало теренам майбутньої Русі особливої символічної зразковості. Своєрідним зв'язком окреслених вище авторитетних старозавітних положень з постулатами Нового Завіту разом з апостольською діяльністю Андрія може бути твердження, що з земель Роша мають прийти дикі народи, які виконуватимуть волю Бога щодо покарання грішників. Саме в ролі таких посланців Господа вже з V ст. почали розглядатися гуни, потім – авари, болгари, мадари та хозари; зауважимо, що подібна авторитетна тенденція пізніше екстраполювалася християнськими в цілому та давньоруськими інтелектуалами, зокрема, на печенігів, половців та, зрештою, навіть монголів і татар.

Не менш вагомим для державного утвердження Русі було те, що етапи становлення й розвитку каганатів Центрально-Східної та Східної Європи, а саме – Гунського, Аварського, Болгарського, Хозарського та власне Руського (останній не був п'ятим, а розцінювався як продовження попереднього) вважалися ідеальною, досконалою та свідомою реалізацією ранньохристиянської доктрини щодо існування у класичні біблійні часи саме чотирьох ідеальних країн, на приклад яких обов'язково необхідно орієнтуватися у процесі розбудови християнської ойкумени. Єгипетське, Вавилонське, Перське та, зрештою, Іудейське царства (Грецьке царство як таке, а особливо часів завоювань Олександра Македонського, вважалося своєрідною частиною трьох перших, переможених Олександром, а отже, не розглядалося окремо). Символічним відповідником останнього, як неважко здогадатися, був Хозарський каганат, а Русь, згідно з доктриною, що християнська Римська імперія – це продовження ідеальної іудейської державної традиції як втілення Божого промислу, була спадкоємцем Хозарії. Чому саме зазначені держави давнього світу ще давньоєврейськими, а пізніше християнськими інтелектуалами вважалися зразковими, пояснюється просто й логічно: коли богообраний єврейський народ, покликаний утілювати ідеальні моральні чесноти та бути взірцем для всього людства, починав грішити, Божя кара приходила у вигляді іноземної окупації, а в її умовах чи й вигнанні єврейський народ мав проаналізувати помилки, дізнатися, завдяки чому він був переможений, покаятися та, після спокутування гріхів, повернутися на батьківщину, збагачений державотворчим досвідом. Отже, утворене після століть поневірян на каяття Єврейське царство акумулювало досвід найрозвинутіших країн минулого: Єгипту, Вавилону та Персії.

Республіканський Рим, окупувавши в 63 р. до н. е. Єврейську державу, в черговий раз покарав зухвалий богообраний народ, який поринув у гординю, що, як вважають християнські богослови, остаточно призвело до кризи іудаїзму, насамперед появи ідеї Боготвілення, яка стала фундаментом християнства, а вже християнський імператорський Рим продовжив та втілював удосконалену ідею ідеального земного царства, яку вкотре вже зрадили Іудея та Ізраїль (для уникнення монополізації влади Давньоєврейська держава свідомо була поділена на два царства, що, правда, її не врятувало). А оскільки період становлення римської християнської цивілізації супроводжувався колосальними помилками, прорахунками, поразками та відсутністю конкретних прикладів утілення християнських професійних і моральних чеснот, на Гунський каганат часів Аттіли й було богословами перенесено функції ідеального прикладу земного царства та виконавця Божої волі з покарання грішників.

Щоб надалі не втомлювати читача розлогими богословськими конструкціями стосовно прагнення утворення ідеальної християнської державної моделі, зазначимо лише: на середину IX ст., тобто на період упровадження династії Рюриковичів і початок інтенсивної зовнішньої політики та державного будівництва на підґрунті власних і поширених у межах християнської ойкумени принципів, Русь і територіально, і концептуально була покликана виконувати роль бездоганної моделі Царства Небесного. Для цього вона мала обов'язково орієнтуватися на авторитетні, насамперед біблійні, взірці, кожен крок світської та духовної еліти, імітуючи вчинки міфічних та реальних персонажів минулого. Останнє стосувалося, безперечно, й вузлових проблем державного будівництва, в тому числі створення ефективної податкової сис-

теми, адже створити останню з огляду на величезну територію із сезонними та зосередженими переважно вздовж річок комунікаціями, різноманітне з етнічного та культурного поглядів населення тощо було надзвичайно важко. Все це потребувало активного залучення уніфікованих релігійно-культурних важелів, орієнтованих на універсальні абстрактні цінності.

Прискорений процес християнізації Русі, якщо до нього підходити з “податкового” погляду, можна пояснити, крім загальновідомих та загальновизнаних причин, прагненням якнайшвидше впровадити низку біблійних положень, за допомогою яких, за умов контролю з боку церкви, насамперед інституту сповіді, що давав об’єктивну картину морального стану суспільства, можна було функції практично відсутнього бюрократичного апарату піддати релігійному сумлінню. Для цього цілком виправдано було поряд з іншими використано приклади Таємної вечері та еволюції особистості апостола Матвія від митаря (це в контексті нашої розмови особливо принципово) до не тільки учня та послідовника Сина Божого, але й автора першого з канонічних Євангелій.

Ритуальний бенкет Христа з апостолами, відомий як Таємна вечеря, важливий насамперед тому, що він на реальному рівні не тільки ілюстрував абстрактну, провідну для християнства ідею Боговтілення за допомогою хліба та вина, які символізували тіло та кров Спасителя, але й робив у такий спосіб апостолів частиною церкви як Тіла Христового. Відповідно традиції супроводжувати важливі події в житті кожної християнської країни бенкетом як зрозумілої кожному імітації Таємної вечері постійно дисциплінувала кожного член суспільства щодо виконання обов’язків, контролю за вчинками з боку не просто чиновника, ймовірно некваліфікованого, корумпованого тощо, а абстрактної божественної сили. У такий спосіб держава з мінімумом витрат могла розраховувати на сумлінну сплату податків та виконання населенням інших обов’язків.

Приклад збирача податків Матвія теж мав додаткове семантичне навантаження, яке неважко було пояснити священику в доступній для пересічного прихожанина формі. Йдеться про те, що Матвій належав до престижного іудейського коліна Леві, представники якого традиційно мали ставати священнослужителями та, відповідно, захищати іудейську віру й традиції, але збирав податки на користь Римської держави, що була на період євангельських часів язичницькою, тобто з позицій монотеїзму втілювала сатанинське начало. Зрада Матвія мала подвійний характер: по-перше, своїм професійним обов’язкам митаря, а по-друге, іудаїзмові, який категорично заперечує ідею Боговтілення, а нащадок авторитетного равинівського роду став послідовником Сина Божого заради високої абстрактної мети. Таким чином це дало паству з власними амбіціями, претензіями, незадоволенням далекою князівською владою, дії та вимоги котрої були, як правило, незрозумілими, підпорядкувати християнському обов’язку виконувати повинності та сплачувати податки. Не слід забувати, що, з християнського погляду, держава – це символічне тіло правлячого законного монарха, за аналогією, зрозуміло, з церквою як Тілом Христовим, частиною якого стають прихожани під час ритуалу євхаристії.

Висновки. Вище ми тільки пунктирно окреслили обрії досить складної теми, яка, включаючи численні світські та богословські аспекти, містить безліч дискусійних та малорозроблених тематичних складових. Утім наше завдання полягало насамперед в обґрунтуванні принципової можливості вести наукові пошуки в запропонованому напрямку. На наше переконання, в процесі створення давньоруської державної системи світська та духовна еліта об’єктивно, з огляду на специфічні історичні, політичні, культурні, етнічні, географічні та інші обставини, мусила активно залучати духовно-абстрактні фактори, що мали компенсувати брак реальних можливостей створити керівну та податкову мережу. Русь, передусім, через територіально-географічні особливості принципово відрізнялася від регіонів Західної та Південної Європи, Візантії, Північної Африки, Близького Сходу та інших складових християнської цивілізації, де ще за античних часів почала створюватися державно-бюрократична система, і вже це потребувало від давньоруської еліти активно використовувати додаткові важелі. Враховуючи унікальне місце Русі в межах християнської спільноти з погляду теологічних уявлень про ієрархію країн, територій та народів, використовування біблійних взірців (у нашому випадку – імітуванні Таємної вечері) в різних сферах державного будівництва, в тому числі у створенні ефективної податкової системи, було цілком закономірним, логічним та виправданим як у богословському, так і світському вимірах.

УДК 94(477)339.543

**ПРОТЕКЦІОНІЗМ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО
ЩОДО РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ В ОСТРОЗЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ****П. М. Кулаковський****(Національний університет "Острозька академія", м. Острог)**

Статтю присвячено аналізу протекціоністської політики у волинських володіннях князя Костянтина Острозького в галузі торгівлі. Простежено три основні напрями цієї політики: проведення ярмарків, правова організація торгів та встановлення митних перешкод для чужих купців і митних пільг для своїх купців.

Статья посвящена анализу протекционистской политики в волинских владениях князя Константина Острожского в области торговли. Прослежены три главных направления этой политики: проведение ярмарок, правовая организация торгов и установление таможенных препятствий для чужих купцов и таможенных привилегий для своих купцов.

The article is sanctified to the analysis of protectionism politics of prince Kostiantyn Ostrogsky in area of trade in the Volhynian possessions. Three main directions of this politics are traced: realization of fairs, legal organization of market place and establishment of custom obstacles for foreign merchants and custom privileges for the merchants.

Ключові слова. Князь Костянтин Острозький, Волинь, ярмарки, торги, мита, купці, Острозьке князівство.

Вступ. Острог у пізньосередньовічний та ранньомодерний період був одним з найважливіших центрів Волині. Місто розташовувалося на перетині торгових шляхів з Поділля в Західну Волинь, з Галичини у Наддніпрянщину. Вивищення міста пов'язано з діяльністю князів Острозьких, які утвердилися в Острозі принаймні з середини XIV ст. Їх зусиллями в місті був споруджений замок, який до початку XVII ст. залишався найкращим укріпленням приватним замком регіону. Завдяки протекції князів Острог перетворився у значний релігійний, а наприкінці XVI ст. – ще й культурно-освітній центр. Важливим аспектом діяльності представників князівського роду щодо посилення значення Острога стало сприяння в пожевленні економічної складової міста, що проявилось у створенні цехів, ініціюванні надання громаді цілого ряду привілеїв, які стосувалися пільгового режиму торгівлі. При цьому князі дбали, перш за все, про збільшення власних прибутків, але опосередковано покращували умови для проведення внутрішньо- й зовнішньоекономічних операцій для міщан. На початку XVI ст. Острог став центром комплексу володінь князя Костянтина Івановича Острозького, який у документах того й пізнішого часу йменують Острозьким князівством.

Становлення Острога як важливого торгового центру, напевно, відбулося до середини XV ст. Хоч цей процес документально забезпечено погано, але логіка створення мережі торговельних пунктів Волині дозволяє його приблизно реконструювати. Включення регіону до європейської торгової мережі активізувалося під час боротьби за Волинь польського короля Казимира та литовських князів. Оскільки Казимиру на певний час вдалося заволодіти Володимиром, то саме це місто стало першим волинським центром, тісно пов'язаним з ринком Польської Корони, а також з німецькими торговими осередками. На противагу Володимирі литовські князі Кейстут і Любарт Гедиміновичі намагалися заохотити пруських купців, насамперед з Торуня, везти свої товари до Луцька. Якщо торгова дорога з Торуня до Володимира йшла через Казімеж і Люблін, то до Луцька пролягала північніше – через Мельник і Берестя¹. Близько середини XV ст. Володимир і Луцьк уже мали право складу і поряд зі Львовом виступали найважливішими транзитними центрами торгівлі

© П. М. Кулаковський, 2012

¹ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 19–20.

зі Сходом. Тут найраніше виникли митні пункти, поява яких засвідчувала стійку динаміку зростання торгових операцій у цих містах. На кінець 1480-х рр., крім Володимира й Луцька, митні пункти зафіксовані в таких волинських містах, як Перемиль, Литовиж, Чорторийськ, Куликовичі, Четвертня, Степань, Дубровиця, Городок, Звягель. Існує митний пункт на цей час і в Острозі². Поряд з державними замками в цьому переліку фігурують і приватні міста, що свідчить про поступову децентралізацію торгівлі в регіоні.

Кожен з приватних земельних власників був зацікавлений у збільшенні своїх прибутків, а торгівля в цьому контексті – один із найефективніших засобів досягнення цієї мети. Однак це не могло відбутися автоматично; для цього слід було вдатися до ряду адміністративних та правових заходів. Адміністративні заходи полягали у створенні безпечних умов для зберігання товарів та торгівлі ними. Першочергове значення при цьому надавалося наявності оборонного замку, що міг би дати захист у випадку татарських нападів. Крім цього, існування замку істотно збільшувало населення його округи, сприяло накопиченню в цього населення певних обігових коштів, що робило торгівлю вигідною для купців. Без сумніву, феодал мав потурбуватися про поліпшення стану доріг і шляхів, що вели до його замку. А це передбачало покриття доріг хмизом, особливо в пізноосінній та ранньовесняний періоди, будівництво мостів через річки й болота чи налагодження переправ через значні водні артерії. Не менш важливе значення мали правові заходи. Найважливішим з них було отримання права містом на проведення ярмарків і торгів. Таке право міг надати лише верховний сеньйор – великий князь у Великому князівстві Литовському чи король у Польській Короні, пізніше Речі Посполитій. Отримання права на проведення ярмарків і торгів потребувало неабияких лобістських зусиль з боку феодалів. Слід було переконати великого князя в доцільності надання такого права, а насамперед гарантувати, що дані торгові привілеї не стануть на перешкоді прибутковості торгівлі у великокнязівських містах. Для прикладу, в дозволеному листі великого князя Олександра від 4 липня 1495 р. луцькому старості князю Семенові Гольшанському на запровадження торгів у місті Гощі на прохання Богдана Гостського відзначається, що торгові привілеї для Гощі не зашкодять “*торгу и мыту нашему в Луцку*”³. Свої словесні аргументи ініціатор отримання торгових привілеїв у більшості випадків мав посилити фінансовими коштами, частину з яких отримував великий князь, а частину – персонал канцелярії, причетний до виготовлення відповідного привілею. Ці фінансові кошти могли виділятися як самим ініціатором, так і зацікавленими особами – міщанами, купцями того чи іншого міста чи містечка. Як правило, все визначалося ситуативно. Якщо місто власником лише осаджувалося чи він був зацікавлений у розвитку населеного пункту, наприклад центру своєї волості, то платником виступав саме він. Якщо правову ініціативу започатковували міщани, то фінансовий бік забезпечували вони.

Постановка завдання. Мета даної статті – дослідження протекціоністських заходів, до яких удався князь Костянтин Іванович Острозький для активізації міжнародної та регіональної торгівлі у своїх володіннях на Волині.

Дослідження торгівлі на Волині має досить значну історіографію. Різні аспекти розвитку торгівлі у Волинській землі (мережа ярмарків, торгові шляхи, асортимент експортованих і імпортованих товарів, торгове значення Острога тощо) стали предметом досліджень В. Берковського⁴. Однак хронологічні межі його статей ширші – охоплюють період XVI – першої половини XVII ст., а протекціоністські заходи князя К. Острозького щодо розвитку торгівлі у волинських володіннях розглядалися принагідно. Окремі аспекти во-

² Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4 (1479–1491) / Parengė L. Anuzyte. – Vilnius : LII, 2004. – P. 146; Торговля на Україні... – С. 34.

³ Торговля на Україні... – С. 38.

⁴ Берковский В. Г. Острог – важный торговельный центр Волині (XVI – I пол. XVII ст.) // История Украины. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – К. ; Донецьк : Інститут історії НАН України, 2001. – Вип. 15. – С. 101–105; його ж. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2003. – Вип. VII. – С. 121–129; його ж. До проблеми експорту з Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (Велика Волинь. Т. 23). – Старокостянтинів : [б.в.], 2001. – С. 268–278 та ін.

линської торгівлі проаналізував А. Блануца⁵. Систему митниць та мережу ярмарків Волині до середини XVII ст. простежив у своїй статті В. Атаманенко⁶. Острозьке мито досліджували В. Чорний⁷ та Л. Жеребцова⁸. Дані з розвитку торгівлі у володіннях Острозьких і судження щодо них можна знайти в монографічних працях П. Саса та А. Заяця⁹. Принагідні роздуми щодо ролі К. Острозького в розвитку торгівлі наявні в монографіях, присвячених литовському гетьману, пера А. Ярушевича та В. Ульяновського¹⁰.

У цілому проблема в такому формулюванні вирішується в історіографії вперше.

Результати дослідження. Існувало три основних способи отримати зиск від торгівлі – проведення ярмарків, відбуття торгів і збирання мит або звільнення від їх сплати власних купців. Усі три способи активно протегував литовський гетьман Костянтин Іванович Острозький щодо своїх володінь. Гетьман, без сумніву, заклав основи торговельної могутності Острозького князівства, перетворивши його населені пункти, особливо міста, на головні торговельні центри Центральної та Південно-Східної Волині.

Ярмарки

Коли Острог отримав право на проведення ярмарків і торгів – достеменно невідомо. Напевно, цей процес розпочався наприкінці XIV ст. Лист великого князя Олександра, що potwierджував князю К. Острозькому право на проведення ярмарку в Острозі, зазначає, що там він відбувався з давніх часів на свято Онуфрія¹¹. Таким чином, ярмаркування в Острозі припадало на червень і, правдоподібно, цей термін влаштовував власників аж до початку XVI ст. Ситуація змінилася після масштабних територіальних розширень Острозького князівства, які відбулися в часи К. І. Острозького. Різними шляхами (спадкування, купівля, надання від великого князя) князь поширив володіння Острозьких на Звягольську, Чуднівську, Полонську, Рівненську, Степанську, Колоденську, Кузьминську, Сатієвську волості. Як наслідок, володіння князівського роду охопили практично всю Південно-Східну Волинь (з прилеглою до неї Чуднівською волостю). Разом з цим розширенням постало питання про налагодження ефективної регіональної торгівлі й максимальної оптимізації вигод від торгівлі зовнішньої. Як здається, саме ці причини штовхали К. Острозького до перегляду термінів, кількості ярмаркувань в Острозькому князівстві. Останнім поштовхом до таких дій князя стала смерть Марії Ровенської в 1518 р., після чого Костянтин Іванович став безсумнівним власником Рівненської, Степанської і Колоденської волостей.

⁵ Блануца А. В. Привілеї на магдебурзьке право містам Великого князівства Литовського та регламентація в них питань торгівлі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. / за ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2007. – С. 72–78; *его жс.* Торговельний потенціал Волині кінця XV – середини XVI вв. в системі міжнародної торгівлі восточноевропейского регіона // Судьбы славянства: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 60-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге) : материалы международной научной конференции / отв. ред. А. И. Филошкин. – Санкт-Петербург : Любавич, 2010. – С. 41–46.

⁶ Атаманенко В. Б. Система митниць та мережа ярмарків Волині XVI – першої половини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. – 2010. – № 2 (2). – С. 81–90.

⁷ Чорний В. Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині : матеріали всеукр. наук. конф. “Поділля у контексті української історії” (Вінниця, 29–30 листопада 2001 р.). – Вінниця : [б.в.], 2001. – С. 68–75.

⁸ Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // Історія торгівлі, податків та мита. – 2010. – № 2 (2). – С. 73–80.

⁹ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV–XVI вв. – К. : Наук. думка, 1989; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів : Добра справа, 2003.

¹⁰ Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время. – Смоленск : Типо-лит. инж.-мех. С. Гуревич, 1897; Ульяновский В. “Славный для всех часов человек”: князь Константин Иванович Острозький. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009 (Серія “Видатні постаті Острог’яни”. – Вип. 2).

¹¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Górczaka]. – Lwów : Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. III : 1432–1534. – С. 164.

1 травня 1518 р. польський король і великий князь Литовський Сигізмунд I потвердив на прохання К. Острозького права на ярмарки в належних князеві містах: Острозі, Дубні, Полонному, Колодному, Рівному, Степані, Дорогобужі, Красилові. Згідно з цим потвердженням ярмаркування у володіннях литовського гетьмана розпочиналося в Острозі на свято Онуфрія (червень), продовжувалося в Дорогобужі й Дубні (друга половина серпня). По завершенні ярмарків у цих містах купці й покупці могли перебратися до Полонного і Рівного, де ярмарки тривали протягом більшої частини вересня. У жовтні ярмарки відбувалися в містах Степані, Колодному і Красилові. Зрештою, від початку грудня (свято Миколая) відкривалися ярмарки в Острозі. Їх було два, й тривали вони у грудні й січні. Останній відкривався в день святого Єпифанія (початок січня) і тривав два тижні – до свята Марцелія. Згідно із цим же підтвердженням купці Острога отримали право вільного ввезення товарів з Молдови, Львова, Кам'янка-Подільського, Києва та інших господарських замків до свого міста. При цьому вони не потрапляли під митний контроль луцьких митників. Лише у випадку, коли острозькі купці й торговці провозили свої товари через Луцький повіт, вони мали повідомляти про це луцьких митників. Ще одна пільга, виклопотана К. Острозьким для острозьких купців, полягала в нечинності щодо їх товарів права складу в Луцьку в разі торгівлі через це місто з містами білоруських і литовських воєводств князівства¹².

Якщо порівняти ситуації з ярмарками до і після видання цього підтвердження, то слід зробити висновок про свідоме коригування з ініціативи Острозького дат і числа ярмарків на підвладних йому територіях Волині. Так, в Острозі, крім згаданого ярмарку на свято Онуфрія (червень), перед 1518 р. додається ярмарок, що починається на католицьке свято Трьох Королів (початок січня)¹³. Підтвердження 1518 р. пропонує аж три ярмарки, що припадають на червень, грудень і січень (свята Онуфрія, Миколая і свято Єпифанія (Трьох Королів). Інша родинна маєтність Острозьких – Дубно, крім ярмарку, наданого місту ще при його локації в 1498 р. – на Спаса (у вересні)¹⁴, отримує ще один ярмарок, що прив'язується до Великодніх свят. Не змінюється дата початку ярмарку в Рівному – свято Семена (середина вересня), виклопотана княгинєю Марією Ровенською ще в часи правління великого князя Олександра – 21 грудня 1499 р.¹⁵ Так само незмінною залишається дата початку ярмарку в Дорогобужі – свято Вознесіння (середина серпня). Цьому є логічне пояснення: Дорогобуж отримав право ярмаркування разом з міським (магдебурзьким або хелмінським) правом лише наприкінці 1514 р.¹⁶, тобто коли Острозький значною мірою вибудував своє князівство. Що ж до Рівного, то логічно припустити випадковість вдалого вписування дати початку тут ярмарку в загальну схему системи ярмаркування в Острозькому князівстві. Натомість коригується дата початку ярмарку в Полонному. Згідно з привілеєм Сигізмунда I від 5 березня 1511 р., виданим для К. Острозького, ярмарок у Полонному мав розпочинатися на свято Петра (кінець червня)¹⁷. Невдовзі, в червні – липні 1511 р., початок цього ярмарку змінює свою дату – на свято Пречистої Богородиці¹⁸. Підтвердження 1518 р., підтримує цей зсув на початок вересня, заповнюючи прогалину між ярмарками в Дорогобужі й Дубні та Рівному.

Корегування іншого порядку стосувалося Степані. Це місто одне з перших на Волині, 2 травня 1499 р., отримало право проведення ярмарку¹⁹. Таке право надав місту великий князь Олександр на прохання князя Семена Гольшанського. Ярмарок мав відбуватися в

¹² Ibid. – S. 163–165.

¹³ Ibid. – S. 87.

¹⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [pod kierownictwem Z. L. Radzyńskiego, przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka]. – Lwów : Drukarnia Instytutu Starożytności, 1887. – T. I : 1366–1506. – S. 115.

¹⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389 : Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 196. – Л. 252 об. – 253; *Stecki T.* Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa : Drukiem Władysława Dębskiego, 1880. – S. 5.

¹⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – T. III. – S. 123.

¹⁷ Ibid. – S. 80.

¹⁸ Ibid. – S. 87.

¹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6 (1499–1514) / Parengė A. Baliulis. – Vilnius : LII, 2007. – P. 199; *Берковський В.* Ярмарки Волині... – С. 122.

серпні на свято Спаса. У подальшому це право двічі потверджував Сигізмунд I княгині Марії Ровенській – у травні 1508 та жовтні 1510 р.²⁰ Більше того, у Степані дозволено було проводити не один, а два ярмарки. Згідно з названими актами ярмарки у Степані мали відбуватися на свято Покрови (початок жовтня) та день св. Афанасія (кінець лютого). Підтвердження 1510 р. зосереджувало виключне право на брання ярмаркового мита за княгинею М. Ровенською. Однак на третину цього мита продовжував претендувати племінник Семона Гольшанського князь Юрій Дубровицький. Судячи з господарського вироку, датованого 1511 р., його намісники, всупереч акту 1510 р., таки побирали з купців на Степанських ярмарках третину мита. К. Острозькому, який виступав від імені М. Ровенської, вдалося отримати вирок Сигізмунда I, що остаточно заборонив Ю. Дубровицькому претендувати на третину степанського ярмаркового мита²¹. У 1518 р. К. Острозький вважав за необхідне залишити лише перший ярмарок за Степанню, який логічно продовжував торговельну активність у володіннях князя між ярмарками в Рівному, Колодному і Красиліві. Причину ліквідації ярмарку наприкінці зими можна пояснити слабким економічним ефектом від його проведення, оскільки хронологічно він на жоден інший ярмарок в Острозькому князівстві не накладався; більше того, міг відігравати роль “перехідного містка” між останнім ярмарком в Острозі та весняним ярмарком у Дубному. Принагідно слід відзначити, що право на проведення ярмарку ще з XV ст. мав і Звягель. Тут він розпочинався, як і в Колодному, на день святого Дмитра (кінець жовтня)²².

Згодом додалися ще два ярмарки. Так, у 1529 р. у зв'язку з осадженням міста Черняхова йому було надано магдебурзьке право, право на проведення ярмарку на свято Обрізання Господнього (початок січня) та торгу в п'ятницю. У тому ж році право на проведення ярмарку на свято Івана Богослова (кінець вересня) отримав Сатіїв²³.

На цьому пошук найбільшої відповідної моделі ярмаркування у володіннях Острозьких завершився. У 40-х рр. XVI ст. в Острозі зафіксовані ті ж три ярмарки²⁴, що й у підтвердженні 1518 р., – на свята Онуфрія, Миколая і Єпифанія (католицьке свято Трьох Королів)²⁵. Дати початку й інших ярмарків, зокрема в Полонному і Колодному (день Пречистої Богородиці й день святої Параскеви-П'ятниці), також залишилися незмінними. Незмінною залишалася дата початку ярмарку в Рівному, про що свідчить потвердження на це право Беаті Костелецької від Сигізмунда Августа, датоване 27 квітня 1548 р.²⁶

Торги

Якщо ярмарки мали непересічне значення для розвитку регіональної, міжрегіональної та міжнародної торгівлі, то в місцевій торгівлі першорядна роль належала торгам. Судові документи початку XVI ст. дозволяють зробити висновок, що існували два способи виникнення торгів. Один з них можна назвати легітимним, оскільки торг у певному поселенні виникав унаслідок отримання відповідного правового акта з Вільні. Другий спосіб слід ідентифікувати як звичаєвий. За такого способу торг виникав стихійно, згодом унаслідок багаторазового повторення ставав традиційним, визнавався власником поселення. Його легітимізація відбувалася пізніше або внаслідок підтвердження, отриманого від великого князя з посиланням на нібито втрачений документ, або внаслідок судового рішення, яке

²⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 57; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – Р. 389.

²¹ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб.: Издание Императорской Археографической Комиссии, 1903. – Т. XX: Литовская метрика. – Т. 1. – С. 674–676.

²² Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб.: Типография II отделения Е.И.В. Канцелярии, 1848. – Т. 2: 1506–1544. – С. 32.

²³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 341, 358; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 196. – Л. 218 об. – 220.

²⁴ Твердження в історіографії, що Острог мав аж чотири ярмарки (Берковський В. Ярмарки Волині... – С. 122; Атаманенко В. Б. Система митниць... – С. 86), слід вважати наслідком неправильного прочитання згаданого підтвердження 1518 р. У цьому документі йдеться про один ярмарок на день св. Миколая, перед Різдом Христовим, а не про два окремі ярмарки.

²⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 30. – Л. 145–147 об.; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Книга 30 (1480–1546) / Падрыхт. В. С. Мянжынскі. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – С. 156, 193.

²⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 196. – Л. 252 об. – 253.

визнавало за власником право проведення торгу. Прикладом другого способу є визнання права на торг для міста Олики. У червні 1511 р. у господарському суді розглядалася справа між власником Олики городенським старостою Станіславом Петровичем Кішкою та власником Клевани князем Федором Михайловичем Чорторийським. С. Кішка скаржився, що його звичний торг в Олиці, що відбувається в неділю, потерпає від конкуренції з Клеванню, де з дозволу Чорторийського торг відбувався також у неділю. Ф. Чорторийський, у свою чергу, зазначив, що його торг легітимний, бо він має відповідний привілей від великого князя Олександра, а С. Кішка проводить свій торг самовільно. Рішення господарської ради було “соломоновим”. Пославшись на те, що “християнам не є річчю слушною” торгувати в неділю, рада призначила торговий день для Олики у вівторок, а для Клевани в четвер²⁷.

Судячи з документів початку XVI ст., торгові дні Острогу й, правдоподібно, Дубну були надані ще великим князем Казимиром. Рівне отримало право на проведення торгу за князя Олександра з ініціативи княгині М. Ровенської. Сатіїв, набутий Острозьким у 1522 р. у Яна Довойнича, який, у свою чергу, отримав ці добра ще 1478 р., мав право на проведення торгу, швидше всього, від Сигізмунда I²⁸, так само як і Дорогобуж. Невідомо коли, але напевно ще з XV ст. мав торговий день у неділю Звягель²⁹.

Перелічені міста становили серцевину торговельної мережі не лише Острозького князівства, але й усієї Волині. Зокрема, Острог замикав на собі цілий ряд важливих торгових шляхів. Звідси лише на Луцьк можна було дістатися трьома дорогами: через Дубно–Красне, Рівне–Білів–Олика і “вільною дорогою” через Сатіїв–Перемишлівці–Крупну³⁰. Через Острог, Дубно, Рівне і Сатіїв тягнулися торгові шляхи, за допомогою яких можна було оминати головний торговий і митний центр Волині – Луцьк. Авторитет К. Острозького сприяв тому, що Сигізмунд I визнав ці шляхи легальними.

Ще один привілей, виданий Острозькому, фактично встановлював беззаперечне панування торгів Острозького князівства в центральній частині Луцького повіту. 1 березня 1527 р. великий князь не лише підтвердив торгові дні для Острога (п'ятниця, неділя), Дубна (субота), Рівного (п'ятниця), Дорогобужа (середа), Сатисева (четвер), але й заборонив князям, панам і зем'янам Волині проводити по цих днях торги у своїх замках і містах³¹. Відтак для інших землевласників Волині залишалися для проведення торгів два, причому найбільш незручні, дні тижня – понеділок і вівторок. І хоча в майбутньому подібна монополія Острозьких не дотримувалася, сам факт появи такого привілею свідчить, з одного боку, про неабиякі лобістські можливості Костянтина Івановича на великокнязівському дворі, а, з іншого, про його наміри створити своєрідну територіальну торгову монополію. Цього не сталося, оскільки великий князь після смерті К. Острозького відмовився виконувати свій же привілей. Для прикладу, 8 лютого 1532 р. Сигізмунд I, порушуючи згаданий привілей для міст Острозьких, надав право князю Олександрові Збаразькому проводити торг у нещодавно ним осадженому містечку Порицьку в четвер³².

Мита

Аналізуючи мита як джерело фінансових надходжень до скарбця князів Острозьких, слід мати на увазі, що мита фактично могли двояко впливати на стан фінансів князівської родини. По-перше, значні прибутки приносили митні пункти (комори й прикомори), встановлені у вузлових містах – центрах, розміщених на торгових дорогах і шляхах Волині. По-друге, опосередковано стан князівських фінансів покращували виклопотані у великого князя щодо своїх купців пільги, які передбачали їх звільнення від сплати мита.

Острог став значним митним пунктом ще на початку XV ст. У серпні 1480 р. Казимир Ягеллончик, перебуваючи у Степані й реагуючи на скаргу луцьких міщан щодо непомірною зростання кількості митних пунктів на Волині, визначив перелік легальних митних пунк-

²⁷ Русская историческая библиотека. – Т. XX. – С. 687–688.

²⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 245, 15.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 32.

³⁰ Берковский В. Г. Острог – важный торговельный центр Волини... – С. 101–105; Блануца А. Торговый потенциал Волини... – С. 41–46.

³¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 300–301.

³² Блануца А. В. Привілеї на магдебурзьке право... – С. 75.

тів. До них увійшов і Острог, де “*мыто и промыта брать по старому, якъ было при великомъ кн(я)зе Витолте, а новины не примышляти*”. Крім Острога, з числа майбутніх володінь Острозьких легальними митними пунктами названо Полонне, де купці від завантаженого воза мали давати півгроша, Рівне, де від воза брали по грошу, а від десятка пригнаной худоби – гріш, Степань, в якій мито сплачували верхові, тобто прибулі на конях. Серед визнаних нелегітимними митних пунктів у документі зафіксовано актуальні на той час і майбутні володіння Острозьких – Колодне, Гільча, Кунин³³.

Згодом кількість митних пунктів в Острозькому князівстві завдяки клопотам К. Острозького зросла. При наданні в 1507 р. магдебурзького права Дубну було дозволено в місті заснувати митницю³⁴. Отримуючи підтвердження на Звягель у грудні 1507 р., литовський гетьман отримує право на торгове мито в розмірі півгроша з копи купецького товару³⁵. У підтвердженні К. Острозькому на його володіння, даному Сигізмундом I на сеймі в Бересті 1511 р., фігурують також як митні пункти Красилів і Чуднів, розташований у Київському воєводстві³⁶. Привілей Красилову на магдебурзьке право від 9 грудня 1517 р. зобов'язує купців, які прибувають з товаром до міста в ринкові й неринкові дні, платити по 60 грошів (з усього товару?)³⁷. З 1529 р. купці, які приїздили на ярмарок чи торг до Черняхова, мали сплатити князеві два гроші мита від кожного навантаженого воза³⁸. Очевидно, що сплата відбувалася в самому Черняхіві якомусь представникові литовського гетьмана.

У 1522 р. Сигізмунд I видав лист, згідно з яким купці, котрі везли сіль чи віск через Острог, Дубно, Рівне, Сатіїв, оминаючи Луцьк, могли сплачувати мито у згаданих містах: від чотирикінного воза – вісім, двокінного – шість, однокінного – три гроші³⁹. Зрозуміло, що таке рішення не викликало захоплення в луцьких митників, яким план збирання мита ніхто не зменшував. Тому наступні роки тривала боротьба, в ході якої луцькі митники намагалися повернути собі монополічне право збирання мита з транзиту солі чи воску через Волинську землю. Однак позиції К. І. Острозького на дворі Сигізмунда I з кожним роком лише посилювалися. У 1526 р. великий князь видав черговий привілей, згідно з яким піддані Острозького та купці, котрі привозили сіль до Острога, Дубна та інших замків Острозького, звільнялися від сплати мита на користь державної митниці в Луцьку. Князь Острозький отримав підтвердження на право стягувати зі своїх підданих тридцять (1/30 ваги товару) і головне мита. Переважно ці мита стосувалися солі, яку привозили на Волинь з Коломиї, Дрогобича чи Долини⁴⁰.

Загальну картину митних поборів в Острозькому князівстві дає ревізія господарських замків 1545 р., зокрема Луцького і Кременецького. Так, луцькі міщани скаржилися, що, їдучи до Острога, вони сплачують мито в таких населених пунктах Острозьких чи їм раніше належних: Крупі – гріш від навантаженого возу, Перемишлівці – півгроша, Сатієві – гріш, Рівному – два гроші, Острозі – скопне мито. Крім цього, мита бралися в Полонному – півгроша від навантаженого воза, Дубні й Гільчі. Розглянувши скаргу міщан, великий князь заборонив брати мито у Крупі, Перемишлівці, Сатієві, Гільчі, Дубні. У Рівному мито зменшувалося до гроша, а в Острозі дозволялося брати мито й промито, але не скопне⁴¹. З подібною скаргою щодо незаконного брання мита звернулися до великого князя і кременецькі міщани. З володінь К. І. Острозького в скарзі фігурують: Дубно – три гроші від навантаженого возу, Степань – 12 грошів від лантуха хмелю, Рівне – два гроші від навантаженого возу, Колодне – також два гроші від воза⁴². Таким чином, якщо до існуючих, згідно з цими

³³ Метрыка Вялікага княства Літоўскага : Книга 30. – С. 222–223; Торгівля на Україні. – С. 65.

³⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 52.

³⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 32; Доўнар-Запольскі М. В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах. – Мінск : Беларуская навука, 2009. – С. 343.

³⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 87.

³⁷ Ibid. – С. 159.

³⁸ Ibid. – С. 342; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 196. – Л. 219 зв.

³⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – С. 245.

⁴⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 14 (1524–1529) / Parengė L. Karalius. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2008. – Р. 237–238; Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими і Заславськими... – С. 75.

⁴¹ Торгівля на Україні... – С. 66, 68, 69; Литовська метрика. Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року / [підгот. В. Кравченко]. – К. : Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – С. 161, 166, 167.

⁴² Торгівля на Україні... – С. 70; Литовська метрика. Книга 561. – С. 206, 207.

скаргами, 10 митних пунктів в Острозькому князівстві додати легальний Черняхів та нелегальні Кунин і Гільчу, то виходить, що в часи К. І. Острозького у його волинських володіннях існувало щонайменше 13 митних комор і прикорморків. Це перевищувало кількість державних митних пунктів на Волині.

Безумовно, центральне місце в мережі митних пунктів Острозьких належало Острогу. Як уже зазначалося, в Острозі на власника на початку XVI ст. йшли мито з промитом. Мито складалося з торгового і проїжджого. Торгове бралось від продажу товарів на острозьких ярмарках і торгах; проїждже – за переїзд мостів, гребель, гатей, розташованих на шляху до чи в околицях міста. Промито являло собою штраф за несплату мита. Разом острозьке мито й промито в документах іноді йменувалися “старим” митом⁴³. Це мито становило річно 650 кіп грошей⁴⁴. З 1448 р. воно поділялося на дві частини, що надходили відповідно до Острозьких і Заславських. Костянтину Острозькому вдалося монополізувати збирання “старого” мита. Проте цим митні преференції литовського гетьмана не обмежувалися. Як уже згадувалося, з 1522 р. Острозькому вдалося додати до “старого” мита соляне й воскове мита від купців, що проїжджали через Острог та інші його замки. У 1526 р. литовський гетьман отримав право на тридцять й головне мита зі своїх підданих. Головне мито бралось за ввезення товарів з-за кордону; його ще називали скопним, оскільки воно передбачало сплату шести грошей з копи товару, а тридцять було різновидом помірною, що визначалося від ваги товару⁴⁵. На яку суму внаслідок отримання додаткових можливостей побирання митних оплат зросло надходження до бюджету литовського гетьмана, котрий до того ще й мав за привілеєм від Сигізмунда I право на 200 кіп луцького мита щорічно⁴⁶, визначити важко. Натомість немає сумніву в тому, що впровадження нових мит чи поширення традиційних на Острозьке князівство створювало преференційні умови для місцевих купців, за допомогою чого вони успішно конкурували з прибулими торгівцями з інших регіонів та країн.

Іншим напрямом протекціоністської політики К. Острозького було звільнення своїх підданих чи купців, які прибували до його міст, від сплати державного мита. Зокрема, в тексті привілею Дорогобужу від 25 грудня 1514 р. на магдебурзьке чи хелмінське право зазначається, що купці, які прибувають до Дорогобужа сухоходом чи річкою Горинню, звільнені від сплати мита луцьким митникам⁴⁷. 7 серпня 1527 р. князь Острозький отримав потвердний привілей Сигізмунда I своїм підданим на безмитне перевезення солі із соляних жуп Руського воєводства – Коломиї, Долини і Дрогобича. Привілей гарантував звільнення від сплати соляного і луцького мит підданих К. Острозького з Острога, Дубна, Рівного, Степані, Дорогобужа, Красилова і Полонного, а також з інших його маєтностей за перевезення “звичними” дорогами білої руської солі через Кременець, що був господарським замком. Документ забороняв луцьким митникам стягати з купців Острозького соляне мито у Кременці, а також луцьке мито у випадку їх проїзду через Луцьк на ярмарок у Ярославі. При цьому в тексті привілею є посилення на відповідну традицію, започатковану нібито ще за великого князя Вітовта і чинну протягом правління Казимира, Ольбрахта і Олександра⁴⁸. Це посилення слід вважати легендарним, оскільки більшість перерахованих замків увійшли до Острозького князівства нещодавно перед видачею документа. Та власне й спротив митників цим підтвердженням лише переконує в “новизні” запроваджуваних правил.

І в подальшому луцькі митники не бажали визнавати особливих привілеїв підданих князів Острозьких. Зокрема, ревізори Кременецького замку 1545 р. відзначили, що митники Борзобогаті у Кременці беруть від степапан, рівнян та інших від воза солі чотири гроші, “чого перед тымъ николи не давали”⁴⁹.

⁴³ Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими і Заславськими... – С. 76.

⁴⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – S. 417; Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими і Заславськими... – С. 77.

⁴⁵ Жеребцова Л. Ю. Суперечка між Острозькими і Заславськими... – С. 75.

⁴⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 33.

⁴⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. III. – S. 122.

⁴⁸ Ibid. – S. 311–313; Торгівля на Україні... – С. 54–55.

⁴⁹ Ревізії українських замків 1545 року. – С. 207.

14 травня 1546 р. вдова князя Іллі Острозького Беата Костелецька домоглася видання Сигізмундом Августом листа, адресованого луцьким митникам Олехну й Івану Борзобогатим. У листі зазначалося, що купці, котрі прибувають до Острога, як під час ярмарків, так і між ними, зі Львова, Кам'янця, Кисва, Волоської землі та інших замків і земель мають бути вільні від сплати луцького мита. Так само і під час від'їзду з Острога до замків Великого князівства Литовського, якщо вони не проїжджають Луцьк. Натомість ці купці мають сплачувати в Острозі скопне й тридцять мито. Ті ж купці, які оминали Острог і не сплачували це мито, мали розмитнюватися в Луцьку. Те ж саме стосувалося Полонного, Красилова, Колодного, куди на ярмарки прибували купці, також не платячи луцького мита. Видавець цього листа посилається на привілей Сигізмунда I К. Острозькому. Сигізмунд Август наказував митникам дотримуватися букви цього привілею. Виняток становило перевезення товарів з володінь Б. Костелецької на Люблінський ярмарок. У такому випадку луцькі митники мали право брати в Луцьку скопне мито з їх товарів, а у Кременці – возове мито⁵⁰. Не минуло й двох місяців, як Сигізмунд Август після роз'яснень, наданих Борзобогатими, скасував ("відклав") свій попередній лист, давши право митникам скопне мито побирати "на господаря"⁵¹.

Ситуація змінилася, коли в червні 1570 р. на вальному сеймі у Варшаві король Сигізмунд Август видав привілей острозьким міщанам на безмитну торгівлю по всій території Корони та "всіх панств духовних і світських, до неї належних". Острозькі купці (християни і євреї) звільнялися від сплати водних і наземних (мостових, гребельних) мит. Про видання привілею повідомлялося у всі комори Речі Посполитої, особливо митникам, цельникам і писарям цих комор. Як доказ у цих коморах острозькі міщани мали пред'явити або оригінал привілею, або його копію, засвідчену острозькою міською печаткою. У привілеї основною причиною його видання називаються втрати Острога від татарських нападів. За свідченням серадзького воеводи Ольбрихта Ласького, чоловіка Беати Костелецької та на той час власника Острога, лише в 1570 р. багато його острозьких підданих разом з дружинами і дітьми були забрані до татарського полону. Крім цього, серадзький воевода звертав увагу короля на порушення традиційних митних пільг острозьких міщан на території Великого князівства Литовського, що відбулося з ініціативи луцьких митників братів Борзобогатих після смерті князя Іллі Острозького⁵². Насправді ж, не менш важливою причиною видання привілею була обіцянка О. Ласького записати королю більшість володінь Острозьких, що йому належали. Такий запис дійсно було зроблено 27 вересня 1570 р.⁵³ Сигізмунд Август з укладенням цього правового акта став особисто зацікавленим у відновленні привілеїв К. І. Острозького, оскільки безмитна торгівля острозьких купців приносила відтепер користь йому як приватній особі, а не монарху. Згодом, коли князеві Василю-Костянтину Острозькому вдалося повернути собі батьківські володіння, вже він виявився ініціатором potwierдження права безмитної торгівлі для острозьких міщан. Таке potwierдження мало місце на сеймі в Торуні наприкінці 1576 р. Однак 1578 р. відбувся масштабний татарський похід на Волинь, у результаті якого Острог було спалено, а привілей Сигізмунда Августа і його potwierдження королем Стефаном Баторієм загинули під час пожежі. Тому 28 травня 1578 р. Стефан Баторій на прохання сина В.-К. Острозького Костянтина ще раз potwierдив привілей Сигізмунда Августа, шляхом видачі випису з львівських гродських книг. Наступний король Сигізмунд III 28 квітня 1589 р. також potwierдив цей привілей⁵⁴. У 1635 р. цей привілей на прохання Анни-Алоїзи Острозької potwierдив король Владислав IV⁵⁵. У даному випадку potwierдження вимагалося у зв'язку з поділом міста на дві частини. Митники могли використовувати цей факт, поширюючи дію привілею Сигізмунда Августа лише на міщан частини Острога, що входила до складу Острозької ординації.

⁵⁰ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Книга 30. – С. 155–157.

⁵¹ Там же. – С. 193–195.

⁵² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 199. – Л. 43 об. – 47.

⁵³ Там же. – Д. 191. – Л. 115–141 об.

⁵⁴ Там же. – Д. 199. – Л. 43 об. – 47.

⁵⁵ Там же. – Д. 214. – Л. 107 об. – 110.

Висновки. У роки життя литовського гетьмана князя Костянтина Івановича Острозького, особливо після його повернення з московського полону, закладалися основи не тільки майбутньої політичної могутності роду Острозьких, але й підвалини їх економічного домінування на Волині. Вагомим фактором формування останнього виступала торгівля як одна з найбільш мобільних і прибуткових галузей економіки. Князь домагався для своїх міст не лише магдебурзького права, яке розкріпачувало ініціативу міських жителів, але й права на проведення ярмарків і торгів, що ставали суттєвим елементом зміцнення міських громад, а також збільшення фінансових прибутків самого гетьмана. Система ярмарків і торгів формувалася свідомо, з огляду на необхідність побудови ефективної і прибуткової моделі оптової та роздрібною торгівлі в регіоні. Так само свідомо послаблювалися конкуренти. Важливу роль у цьому відігравала лобістська діяльність К. Острозького на дворі великого князя. Важливим інструментом у конкурентній боротьбі виступала митна політика. За її допомогою князь здійснював протекціоністські заходи, які створювали найсприятливіші умови для купців з міст Острозького князівства і, навпаки, утруднювали торговельну діяльність “чужинців”. Саме в часи володіння князівством К. І. Острозького, яке він, власне, і створив, закладалось економічне піднесення, яке відчули на собі волинські землі Острозьких наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст.

УДК 339.1 (470)

ИЗ ИСТОРИИ ТАМОЖЕННОГО И КАБАЦКОГО ДЕЛА В ПУТИВЛЕ И РЫЛЬСКЕ В 1660–1670-е гг.

(по материалам приходно-расходных книг Разрядного приказа)

А. И. Раздорский

(Российская национальная библиотека, г. Санкт-Петербург, Россия)

У статті за матеріалами шести прибутково-видаткових книг Розрядного приказу розглянуто персональний склад митних і шинкових голів Путивля й Рильська в 1660–1670-х рр., їх географічну належність та соціальний статус. Наведено дані про розміри недоїмок митного й шинкового збору в цих містах у зазначений період.

В статье по материалам шести приходно-расходных книг Разрядного приказа рассмотрен персональный состав таможенных и кабацких голов Путивля и Рылска в 1660–1670-х гг., их географическая принадлежность и социальный статус. Приведены данные о размерах недоимок таможенного и питейного сбора в этих городах в указанный период.

In article on six account-book Razryad department reviewed the composition of customs and tavern chiefs of Putivl and Rylsk in 1660–1670 years, their geographical origin and social status. Lists information about the amounts of arrears of customs and drinking gathering in those cities during this period.

Ключевые слова. Таможня, питейное дело, таможенные и кабацкие головы, приходно-расходные книги, Разрядный приказ, финансовая система, Путивль, Рылск.

Введение. В XVII в. в России практиковались два способа организации взимания таможенных доходов и питейной прибыли – откупной и верный. В первом случае указанные сборы сдавались властями на откуп (в аренду) частным лицам. Откупщик вносил в казну в установленный срок заранее оговоренную денежную сумму, состоящую из оклада, назначенного для конкретного населённого пункта на очередной год, и дополнительной платы – “наддачи”, которая, как правило, была невелика по своим размерам. Весь полученный от взимания таможенных и питейных доходов избыток, превышавший сумму взносов в казну, оставался откупщику¹. Откупщикам выдавались откупные грамоты, в которых излагались виды и размеры платежей, подлежащих взысканию, порядок и способы их взимания, место

© А. И. Раздорский, 2012

¹ Мерзон А. Ц. Таможенные книги XVII века : учеб. пособие по источниковедению истории СССР. – М., 1957. – С. 20.

и сроки уплаты. Откупной способ для правительства являлся в целом более предпочтительным, так как при нём оно получало гарантированный доход и было застраховано от разного рода случайностей, обусловленных колебанием рыночной конъюнктуры и другими экономическими и политическими факторами.

Однако власти далеко не всегда могли найти желающих взять таможенно и (или) питейные заведения на откуп. В этом случае для получения таможенных доходов и питейной прибыли применялся “верный” способ. Суть его состояла в том, что взимание данных сборов возлагалось на выборных лиц, “приведенных к вере”, то есть к присяге. Во главе местных таможенных и питейных учреждений, находившихся “на вере”, стоял таможенный и кабацкий² голова. В период прохождения службы, длившейся обычно один год, головы вместе со своими помощниками (“целовальниками”) были обязаны: производить проверку, измерение, взвешивание и оценку товаров, предназначенных для продажи в данном населённом пункте, отправляемых из него в другие места или следующих транзитом, и взимать в соответствии с правилами, установленными правительством, таможенные пошлины с участников торговых операций; собирать в базарные дни таможенные пошлины с участников розничной торговли; осуществлять продажу алкогольных напитков населению и собирать питейную прибыль; заниматься производством алкогольных напитков, предназначенных для реализации населению и закупать сырьё для изготовления питей; следить за правильным ведением таможенной и кабацкой приходно-расходной документации; доставлять отчётные документы и собранные денежные суммы в Москву в приказ, в ведении которого находился данный населённый пункт; совместно с органами воеводского управления пресекать контрабандную торговлю и незаконный сбыт алкогольных напитков, взыскивать с нарушителей штрафы.

Ценная информация по истории таможенного и кабацкого дела в России XVII в. содержится в приходно-расходных книгах московских приказов (Разрядного, Устюжской четверти и др.). В этих документах, составлявшихся ежегодно, велся учёт денег, поступавших в тот или иной приказ из различных источников, в том числе с подведомственных данному приказу территорий в виде окладных и неокладных доходов, и фиксировались расходы, произведенные из присланных сумм. Основной массив приказных приходно-расходных книг сосредоточен в различных фондах Российского государственного архива древних актов (РГАДА) в Москве³.

В приходных разделах рассматриваемых источников представлены сведения о поступлении из отдельных городов, подведомственных данному приказу, таможенных и кабацких доходов и оброчных платежей в отчётном году, о недоимках, оставшихся за предыдущие годы, и о суммах, положенных в оклад на следующий год. В этих же разделах указаны таможенные и кабацкие головы или откупщики, а также их сменщики. Помимо фамилии (прозвища), имени и (иногда) отчества голов и откупщиков, в ряде случаев отмечены также их местожителство и социальный статус.

Постановка задачи. Реконструкция поименного состава российской таможенной и кабацкой администрации XVII в. является важной задачей, стоящей перед исследователями, работающими в данной области исторической науки. В настоящей статье приведены сведения о таможенных и кабацких головах и откупщиках Путивля и Рыльска за время с середины 1660-х до конца 1670-х гг., извлечённые из шести приходно-расходных книг Разрядного приказа конца 1660-х – первой половины 1690-х гг.⁴ Кроме того, представлены

² После проведения кабацкой реформы 1652 г. в городах было предписано оставить только по одному кабаку, который впредь предписывалось именовать “кружечным двором” (см.: *Прыжов И. Г.* История кабаков в России. – М., 1992. – С. 121). Тем не менее выражения “кабацкий голова”, “кабацкий сбор”, “кабацкие книги” по-прежнему продолжали употребляться, в том числе и в официальной делопроизводственной документации.

³ См. об этих документах, например: *Раздорский А. И.* Приходно-расходные книги Разрядного приказа XVII – начала XVIII в. как источник по истории торговли, купечества и таможенного дела // *Вестник архивиста*. – 2011. – № 3. – С. 39–46.

⁴ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 210. Денежный стол. – Кн. 355 (1669/70 г.). – Л. 5 об. – 6, 46–50, 309–310 (Путивль); л. 4 об. – 5, 32 об. – 36, 301 (Рыльск); кн. 121 (1671/72 г.). – Л. 59–64 (Путивль); л. 45–47 об., 367 (Рыльск); кн. 210 (1677/78 г.). – Л. 145–145 об., 662, 663 (Путивль); л. 92, 98 об., 648 (Рыльск); кн. 137 (1681/82 г.). – Л. 81–98 (Путивль); л. 58–66 (Рыльск); кн. 10 (1689/90 г.). – Л. 44–48 об., 340–350 (Путивль); л. 32–34, 326–332 об. (Рыльск); кн. 19 (1693/94 г.). – Л. 47–51 (Путивль); л. 36–37 (Рыльск).

данные о размерах таможенных и кабацких окладов, сборов и недоимок по этим городам за отдельные годы, имеющиеся в названных источниках. Информация о путивльских и рыльских таможенных и кабацких головах более раннего времени в этих документах отсутствует. Данных о начальствующих лицах таможенной и кабацкой администрации после 1680 г. в приходе-расходных книгах московских приказов нет. Это связано с тем, что по указу от 22 октября 1680 г. сбор таможенных и кабацких доходов по всей стране (кроме Сибири) из различных приказов, в том числе из Разряда, был передан в приказ Большой казны, архив которой до наших дней практически не сохранился.

Результаты исследования. По Путивлю с 1664/65 по 1678/79 гг. установлены имена 13 таможенных голов, 14 кабацких голов и 2 таможенных откупщиков. Нет сведений о том, каков был способ сбора (“верный” или откупной) питейной прибыли в Путивле в 1677/78 г. и таможенных доходов в 1678/79 г. и, соответственно, кто были головы (или откупщики) в эти годы.

По Рыльску данные приходе-расходных книг менее полны. Выявлены имена 7 таможенных и кабацких голов, 4 таможенных откупщиков и 7 кабацких голов с 1663/64 по 1678/79 гг. Неизвестны имена голов (откупщиков) и способ сбора питейной прибыли в 1663/64 г. и таможенных доходов в 1665/66 и 1666/67 гг., а также таможенных и кабацких денег в 1675/76 г.

В Путивле в рассматриваемый период полностью доминировал “верный” способ сбора таможенной и питейной прибыли. Только в 1669/70 г. путивльская таможня была сдана на откуп двум путивльским служилым людям по прибору: казаку И. Милякину и пушкарю В. Урюпину. Получение питейной прибыли при этом осталось “на вере”: контроль за ней осуществлял выборный голова Г. Сахаров.

Несколько иначе обстояла ситуация в Рыльске. Здесь таможня до начала 1670-х гг. регулярно сдавалась в аренду откупщикам. Впоследствии сбор таможенных платежей осуществлялся “на вере”. При этом передача на откуп взимания питейной прибыли в обоих городах не производилась⁵.

Сбор таможенных и питейных доходов в русских городах осуществлялся, как правило, под контролем одного головы. Однако в Путивле в 1660–1670-е гг. действовала другая практика: здесь получение указанных денежных поступлений было возложено на двух разных голов. Аналогичным образом обстояло дело и в некоторых других городах, например в Брянске. В Рыльске же в 1670-е гг. таможня и кружечный двор функционировали под руководством одного головы, а в 1660-е гг., как было сказано, таможенные доходы, в отличие от питейных, собирали откупщики.

Местожительство голов указано в источниках далеко не во всех случаях. Известно, что эту должность могли занимать как местные жители, так и иногородние. Назначение выборных голов из одних городов в другие преследовало антикоррупционные цели. В историографии бытует мнение, что после 1648 г. данная практика была отменена⁶. Однако источники, имеющиеся в нашем распоряжении, опровергают данное утверждение. Так, в Путивле с 1671/72 по 1676/77 гг. в головах служили брянчане. В Рыльске таможенным и кабацким головой в 1671/72 г. был орловец, а в 1673/74 г. – севчанин. В свою очередь, в Брянске в 1670-е гг. головы назначались из числа путивлян⁷. В Севске в 1673/74 г. головой являлся рылянин Василий Нестеров. Подобная система существовала в 1670-е гг. и в других городах, образовывавших в этом отношении устойчивые взаимосвязанные пары. Например, в Белгороде в 1665–1668 гг. таможенными и кружечного двора головами являлись

⁵ В 1652 г. в результате проведения кабацкой реформы сдача питейных заведений на откуп была запрещена. В 1663 г. откупная система в питейной торговле была вновь восстановлена.

⁶ Смирнов П. П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века. – М.; Л., 1948. – Т. 2. – С. 201; Мерзон А. Ц. Таможенные книги... – С. 17.

⁷ В 1671/72 г. Иван Милякин (таможенный голова) и Курдюм Колуженинов (кабацкий голова), 1672/73 г. – Фёдор Гордеев (таможенный) и Фёдор Бубнов (кабацкий), в 1673/74 г. – казак Борис Посевкин (таможенный) и пушкар Дмитрий Вязьмитинов (кабацкий), в 1675/76 г. – Фёдор Тарасов (кабацкий), в 1676/77 г. – Гаврила Кунаков (таможенный) и посадский человек Иван Рачков (кабацкий).

жители Курска, а в Курске в 1671–1675 гг. аналогичные должности занимали белгородцы. В Ельце в головах служили ливенцы, а в Ливнах – ельчане, в Новосиле – черняне, а в Черни – новосильцы, в Великих Луках – торопчане, а в Торопце – лучане и т. д. В конце 1670-х гг. практика посылки голов на службу в другие города была, по-видимому, отменена. Во всяком случае, в 1677/78 и 1678/79 гг. в головах в Рыльске и Путивле видим уже только местных жителей. Сходным образом обстояло дело в это время в Курске и Белгороде⁸.

Откупщиками также могли быть как местные жители, так и жители других городов. Например, путивльскую таможенную в 1669/70 г. взяли на откуп, как указывалось выше, местные жители. Рыльские же таможенные сборы в 1663/64 и 1664/65 гг. откупил москвич И. Офонасьев, а в 1667/68–1670/71 гг. их взяли в аренду рыляне.

Социальный статус большинства путивльских и рыльских таможенных голов остался невыясненным. Среди 11 брянчан, служивших в Путивле в головах в 1670-е гг., значатся шестеро пушкарей. Известно также, что в 1678/79 г. местным головой был выбран путивльский посадский человек И. Шарапов. Из числа рыльских голов социальный статус известен лишь в отношении одного – пушкаря И. Ямщикина.

При исчислении окладов таможенного и питейного сбора правительство исходило обычно из максимальных показателей, достигнутых в предыдущие годы. Неизбежные колебания рыночной конъюнктуры, происходившие под воздействием различных внутренних и внешних социально-экономических и военно-политических факторов и непосредственным образом влиявшие, в частности, на размеры таможенных платежей, в расчёт, как правило, не принимались. Если сбор оказывался меньше установленного оклада, голова и целовальники должны были покрыть образовавшуюся недоимку из своих собственных средств. В случае неплатежеспособности этих должностных лиц недоимка раскладывалась на их выборщиков – членов местной посадской общины. При значительном недоборе власти могли прибегнуть к “повальному обыску” – массовому опросу местного населения для выявления причин данного явления. Если открывались хищения, утайки, растраты и другие злоупотребления со стороны голов и целовальников или же выяснялось, что недобор произошёл из-за их нерадения, то виновных ждали “опала и жестокое наказание без пощады”. Если же в ходе следствия никакого “воровства” и “хитрости” со стороны представителей таможенной и кабацкой администрации не обнаруживалось, их могли полностью или частично освободить от уплаты недоимки. Недобор списывался также в виду обстоятельств чрезвычайного характера, например войны или неурожая⁹.

Материалы приходо-расходных книг Разрядного приказа свидетельствуют о том, что во многих южнорусских городах, в том числе в Путивле и Рыльске, за 1660–1670-е гг. накопились значительные недоимки по таможенным и кабацким сборам¹⁰. В Путивле общий недобор за 1664/65–1678/79 гг. достиг огромной суммы в 19 156 руб. 64,5 коп. (в том числе 18 135 руб. 16,5 коп. по питейному и 2443 руб. 94,25 коп. по таможенному сборам). Для сравнения: крестьянская лошадь в это время стоила 3–4 руб., а дневной прожиточный минимум на одного человека составлял 1–2 коп. Сумма недоимки по питейному сбору за один год достигала 1736 руб. 49 коп. (за 1673/74 г.), по таможенному – 321 руб. 58,5 коп. (в 1677/78 г.). К 1680 г., то есть к моменту передачи таможенных и кабацких сборов по юж-

⁸ См.: Раздорский А. И. Из истории таможенного и кабацкого дела в Белгороде и Курске в первой половине XVII в. (по материалам приходо-расходных книг Разрядного приказа) // Сборник научных трудов VI международной научной конференции “Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура”. – Белгород, 2011. – С. 156–163.

⁹ Например, с белгородского таможенного и кабацкого головы Н. Шарапова и его курского коллеги К. Афанасьева недобор за 1633/34 г. взыскивать было не велено по причине разорения края в ходе Смоленской войны, а также постигшего его “хлебного недорода”.

¹⁰ Все недоимки, указанные в помещённых в приложении таблицах, значатся непогашенными в приходо-расходной книге Разрядного приказа 1681/82 г.

норусским городам из Разряда в Приказ Большой казны, недобор по Путивлю с 1664/65 по 1678/79 гг. не имелся только за 1668/69 г. (по обоим сборам), 1677/78 г. (по питейному) и 1678/79 г. (по таможенному) (в 1669/70 г. местная таможня была на откупе).

В Рыльске общий размер недобора за 1663/64–1678/79 гг. был меньше, чем в Путивле, но составлял, тем не менее, немалую сумму – 10 416 руб. 93,25 коп. Размеры ежегодного недобора колебались от 432 руб. 94,25 коп. (питейный сбор в 1667/68 г.) до 926 руб. 95,5 коп. (оба сбора в 1671/72 г.). Меньший размер суммарного недобора в Рыльске по сравнению с Путивлем объясняется, в частности, тем, что местная таможня в 1660-е гг. регулярно сдавалась на откуп, исключавший образование недоимок.

Центральные власти формально заявляли о необходимости безусловного возмещения недоимок и поручали провести расследования с целью установления причин недоборов. Однако на деле эти декларации оказывались безрезультатными. Например, по факту недобора в 1665/66 г. 880 руб. 9,25 коп. питейных доходов в Рыльске был объявлен сыск. Спустя 15 лет указ о его проведении формально продолжал действовать, но никаких итогов расследования в документах не приведено, а недоимка по-прежнему оставалась непогашенной. По прошествии еще восьми лет ситуация не изменилась. С путивльского таможенного головы А. Лопаткина и ценовальников, недобравших в 1671/72 г. 199 руб. 32,5 коп. таможенного сбора и допустивших грубые нарушения правил таможенного обложения (*“с черкас с соли и с ыных товаров пошлин не имали”*), было предписано доправить указанную недоимку в полном объеме. Но даже к 1693/94 г., то есть спустя 22 года, она оставалась невыплаченной. При этом никаких упоминаний о наказаниях, возложенных на должников, в источниках не зафиксировано. Похожая ситуация наблюдается в отношении недоимок и за другие годы, числившихся за путивльскими и рыльскими таможенными и кабацкими головами и ценовальниками.

Сведений о том, каким образом был в итоге решен вопрос о взыскании многолетнего недобора по Путивлю и Рыльску в приходо-расходных книгах Разрядного приказа 1690-х гг., нам найти не удалось. Надо полагать, что правительство, в конце концов, решило списать недоимки, поскольку никаких перспектив их получения по прошествии столь длительного времени уже просто не осталось.

Выводы

1. В Путивле в 1660–1670-е гг. полностью доминировал “верный” способ сбора таможенной и питейной прибыли. В Рыльске же таможенные сборы до начала 1670-х гг. отдавались на откуп, а затем стали взиматься “на вере”. Передача на откуп сбора питейной прибыли в обоих городах не производилась.

2. В Путивле в 1660–1670-е гг., в отличие от большинства других русских городов, сбор таможенных и питейных доходов был возложен на двух разных голов. В Рыльске же в 1670-е гг. за поступление таможенных и питейных доходов отвечал один голова (в 1660-е гг. таможенные доходы, в отличие от питейных, в этом городе собирали откупщики).

3. Широко распространенное в историографии мнение о том, что после 1648 г. в таможенных и кабацких головах служили только местные жители, не находит подтверждения в источниках. В 1670-е гг. в Путивле и Рыльске, как и в других русских городах, на этой должности неоднократно упоминаются иногородние. Только в конце 1670-х гг. практика посылки голов на службу из одних городов в другие была, по-видимому, отменена.

4. Материалы приходо-расходных книг Разрядного приказа свидетельствуют о том, что в Путивле и Рыльске, как и во многих других южнорусских городах, за 1660–1670-е гг. накопились значительные недоимки по таможенным и кабацким сборам, которые оставались непогашенными вплоть до начала 1690-х гг.

Таможенные и кабацкие головы и откупщики Путивля и Рыльска в 1660–1670-е гг.

Путивль

Год	Сбор	Должность	Фамилия (прозвище), имя	Место- жительство	Социальный статус	Баланс сбора
1664/65	таможенный	голова	Мерзлюкин (Мерзлюков) Яков	—	—	– 144,815
	питейный	голова	Ефремов Дмитрий	—	—	– 1277,6475
1665/66	таможенный	голова	Масин Афанасий	—	—	– 100,9225
	питейный	голова	Бутов Константин	—	—	– 1535,295
1666/67	таможенный	голова	Ободедин (Обыдедин) Иван	—	—	– 290,04
	питейный	голова	Симонов Денис	—	—	– 1498,4975
1667/68	таможенный	голова	Смолянинов Денис	—	—	– 189,32
	питейный	голова	Шульгин (Шильгин ¹) Свирид	—	—	– 412,5075
1668/69	таможенный	голова	Недосекин Василий	—	—	—
	питейный	голова	Соколов Жаден	—	—	—
1669/70	таможенный	откупщи- ки	Милякин Иван Урюпин Василий	путивльцы	казак пушкарь	— ²
	питейный	голова	Сахаров Григорий	—	—	– 1204,395 ³
1670/71	таможенный	голова	Рожнов Михаил	—	—	– 242,77 ⁴
	питейный	голова	Соколов Игнат	—	—	– 1552,5875 ⁵
1671/72	таможенный	голова	Лопаткин (Лпат- кин) Агапит	брянчанин	—	– 199,325
	питейный	голова	Вахрамеев (Вохро- меев) Андрей	брянчанин	—	– 1095,9 ⁶
1672/73	таможенный	голова	Несынов Иван	брянчанин	пушкарь	– 230,545 ⁷
	питейный	голова	Романов Михаил	брянчанин	пушкарь	– 1574,995 ⁸
1673/74	таможенный	голова	Вошеницын (Воца- ницын) Алексей	брянчанин	пушкарь	– 272,185 ⁹
	питейный	голова	Кобяков Александр	брянчанин	пушкарь	– 1736,49 (– 161,495) ¹⁰
1674/75	таможенный	голова	Бесчастнов (Бесчас- ный) Иван	брянчанин	—	– 166,2575 ¹¹
	питейный	голова	Пухачев Исай	—	—	– 1682,8025 ¹²
1675/76	таможенный	голова	Волков Алексей	брянчанин	пушкарь	– 187,785 ¹³
	питейный	голова	Кузнецов Василий	брянчанин	—	– 1512,7575 ¹⁴
1676/77	таможенный	голова	Чамов Яков	брянчанин	пушкарь	– 199,315 ¹⁵
	питейный	голова	Савельев Констан- тин	брянчанин	—	– 1482,2775 ¹⁶
1677/78	таможенный	голова	Паньшин Иван	путивлянин	—	– 321,585 ¹⁷
1678/79	питейный	голова	Шарапов Иван	путивлянин	посадский человек	– 1569,0125 ¹⁸

Примечания

¹ В приходе-расходной книге 1669/70 г. Шильгин, в книге 1689/90 г. Свуглин.² Г. купная сумма против большого сбора 1668/69 г. 513,975 руб.³ Недобор против сбора 1668/69 г. Оклад против большого оклада 1651/52 г. 2095,76 руб.⁴ Недобор против откупа 1669/70 г.⁵ Недобор против оклада 1668/69 г.⁶ Недобор против сбора 1668/69 г. Против сбора 1669/70 г. недобор 97,75 руб.⁷ Недобор против откупа 1669/70 г.⁸ Недобор против большого сбора 1668/69 г.⁹ Недобор против откупа 1669/70 г. Недобор против сбора 1672/73 г. 41,38 руб.¹⁰ Первая цифра – недобор “против большого сбора” 1668/69 г., вторая – против сбора 1672/73 г.¹¹ Недобор против откупа 1669/70 г.¹² Недобор против большого сбора 1668/69 г.¹³ Недобор против откупа 1669/70 г.¹⁴ Недобор против большого сбора 1668/69 г.

¹⁵ Недобор против откупа 1669/70 г. Сумма указана согласно приходно-расходным книгам 1677/78, 1681/82 и 1689/90 гг. В книге 1677/78 г. отмечено, что оклад против откупа 1669/70 г. был определен в 513,975 руб., а сбор составил 314,66 руб. (разница в 199,285 руб.).

¹⁶ Недобор против большого сбора 1668/69 г. Согласно прихода-расходной книге 1677/78 г. оклад питейного сбора на 1676/77 г. составил против большого сбора 1668/69 г. 2259,6275 руб., сбор составил 766,555 руб. (разница в 1493,0725 руб.).

¹⁷ Оклад таможенного сбора на 1677/78 г. против откупа 1669/70 г. 513,975 руб., питейного против большого сбора 1668/69 г. 2259,6275 руб.

¹⁸ Недобор против большого оклада 1668/69 г.

Рыльск

Год	Сбор	Должность	Фамилия (прозвище), имя	Место-жительство	Социальный статус	Баланс сбора
1663/64	таможенный	откупщик	Офонасьев Иван	москвич	тяглец Покровской сотни	—
1664/65	таможенный	откупщик	Офонасьев Иван	москвич	тяглец Покровской сотни	— ¹
	питейный	голова	Ямшинин (Амшинин) Игнат	рылянин	пушкарь	– 687,0725
1665/66	питейный	голова	Иконников Иван	—	—	– 880,0925
1666/67	питейный	голова	Лагутин Константин	—	—	– 770,37
1667/68	таможенный	откупщик	Гуляев Иван	рылянин	беломестный казак	— ²
	питейный	голова	Мальцов Федор	—	—	– 432,9425
1668/69	таможенный	откупщик	Гуляев Иван	рылянин	беломестный казак	—
	питейный	голова	Вошекин Дорофей ³	—	—	– 568,6525
1669/70	таможенный	откупщики	Гуляев Иван	рылянин	беломестный казак	— ⁵
			Ямшинин Игнат	рылянин	пушкарь	
	питейный	голова	Азаров Григорий ⁴	рылянин (?)	полковой казак	— ⁷
1670/71	таможенный	откупщики	Пашков Сергей	—	—	– 775,1275 ⁶
			Ямшинин Игнат	рылянин	пушкарь	
	питейный	голова	Гуляев Иван	рылянин	беломестный казак	— ⁷
1671/72	таможенный и питейный	голова	Азаров Григорий	рылянин (?)	полковой казак	– 749,8025 ⁸
			Локтев Алексей	—	—	
	питейный	голова	Опальков (Напальков) Ермол ⁹	орловец	—	– 926,955 ¹⁰
1672/73	таможенный и питейный	голова	Селехов Петр	—	—	– 741,8675 ¹¹
1673/74	таможенный и питейный	голова	Видусов (Виндусов) Иван	севчанин	—	– 879,015 ¹²
1675/76	таможенный и питейный	голова	Белевцов Иван	—	—	– 863,1225 ¹³
1676/77	таможенный и питейный	голова	Аврамов Павел	—	—	– 730,4175 ¹⁴
1677/78	таможенный и питейный	голова	Вошекин Борис	рылянин	—	– 818,265 ¹⁵
1678/79	таможенный и питейный	голова	Лагутин Григорий	рылянин	—	– 593,23 ¹⁶

Примечания

¹ Откупная сумма на 1663/64 и 1664/65 гг. по 220,51 руб.

² Откупная сумма на 1667/68 и 1668/69 гг. по 246,93 руб.

³ В приходно-расходной книге 1689/90 г. назван Фёдором.

⁴ Гуляев указан как рыльский откупщик в приходно-расходных книгах 1669/70 и 1671/72 гг., Ямшинин и Азаров – в приходно-расходной книге 1671/72 г.

⁵ В приходно-расходной книге 1669/70 г. откупная сумма на 1669/70 гг. указана в 246,93 руб., в приходно-расходной книге 1671/72 г. – 247,43 руб.

⁶ Оклад против большого сбора 1653/54 г. 1429,8125 руб.

⁷ Откупная сумма на 1670/71 г. 247,43 руб.

⁸ Недобор против большого оклада 1653/54 г.

⁹ Приступил к сбору пошлин с 1 ноября 1671 г. С 1 сентября по 31 октября сбор осуществлял Борис Вошекин (см.: Раздорский А. И. Торговля Рылска по данным таможенной книги 1671/72 г. // Рылск и рыляне в отечественной и зарубежной истории и культуре: сб. материалов межрегион. науч. конф. (г. Рылск, 3 июня 2011 г.). – Рылск, 2012. – С. 54).

¹⁰ Оклад питейного сбора против большого сбора 1653/54 г. 1429,8125 руб.

¹¹ Недобор против сбора 1655/56 г.

¹² Недобор с питейного сбора против сбора 1655/56 г.

¹³ Недобор с питейного сбора против большого оклада 1653/54 г.

¹⁴ Согласно приходно-расходной книге 1677/78 г. оклад таможенного сбора против откупа 1668/69 г. 259,8 руб., питейного против большого сбора 1653/54 г. 1420,8125 руб., всего 1680,6125 руб. В 1676/77 г. собрано таможенных пошлин 278,3 руб., питейной прибыли, вошанных и явочных денег 699,395 руб., всего 977,695 руб. Согласно приходно-расходной книге 1689/90 г. недобор против сбора 1653/54 г. 730,9275 руб.

¹⁵ В том числе 4,61 руб. недобор с таможенного сбора (против 1676/77 г.) и 813,655 руб. с питейного (против 1653/54 г.). Согласно приходно-расходной книге 1677/78 г. оклад таможенного сбора на 1677/78 г. против откупа 1669/70 г. 259,8 руб., питейного против большого сбора 1653/54 г. 1420,8125 руб.

¹⁶ В том числе 26,1075 руб. недобор с таможенного сбора (против 1676/77 г.) и 567,1225 руб. с питейного (против 1653/54 г.).

УДК 94 (485):355.48

ФІНАНСИ АРМІЇ КАРЛА XII В КАМПАНІЯХ 1708–1709 рр.**О. М. Слісаренко****(Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Статтю присвячено аналізу фінансової підготовки вирішального походу Карла XII проти Росії в 1708–1709 рр.

Статья посвящена анализу финансовой подготовки Карлом XII решающего похода против России в 1708–1709 гг.

This article is devoted to financial organization by the king Charles XII of action 1708 – 1709 against Russia.

Ключові слова. Північна війна, військова скарбниця, рейхсталяр, військові фінанси.

Вступ. В історичній науці, насамперед Росії та СРСР, давно склалося переконання, що Карл XII, “останній вікінг”, хоч і мав безсумнівну воєнну обдарованість, усе ж був авантюрним правителем і політиком, який діяв достатньо імпульсивно та мало продумано. Наслідком таких його особистих якостей стала суцільна низка невдач після того, як у серпні 1708 р. шведська армія перейшла Дніпро й намагалася вдертись до кордонів Московської держави. Ці невдачі завершилися логічною й неминучою катастрофою шведської армії в червні – липні 1709 р. під Полтавою та Переволочною. Військові й дипломатичні аспекти цих подій аналізували понад 200 років як російські, так і європейські автори й залишили мало білих плям у їх вивченні, однак історики не часто зверталися до організаційного боку бойових дій 1708–1709 рр., зокрема до фінансового їх забезпечення. Спеціальних праць стосовно бюджетів російської та шведської армій немає, проте в ряді досліджень (Вольтер, А. Катіфоро, В. Бучневич, І. Павловський, П. Енглунд, М. Павленко, В. Молтусов) згадано військові трофеї, захоплені російською армією під Переволочною, в тому числі скарбниці шведської та гетьманської армій.

© О. М. Слісаренко, 2012

Постановка завдання. Публікуючи даний матеріал, автор сподівається привернути увагу до з'ясування такого важливого аспекту, як організаційно-фінансове забезпечення бойових дій у роки Північної війни 1700–1721 рр., адже саме в цей час формується постійна інтендантсько-грошова служба при професійних арміях європейських країн. А оскільки шведська армія була взірцем для військових реформ Петра I, автор сподівається довести, що й у фінансовому плані у шведів було чого повчитися.

Результати дослідження. Фінансовій підготовці походу на Москву Карл XII надавав значної уваги – це диктувалося складом його армії: власне шведські контингенти, що рекрутувалися, становили не більше половини армії (на той момент 18–20 тис. бійців). Половину кінноти становили наймані німецькі полки (до 8 тис. чол.), ще стільки ж – вербовані піхотні та інші частини. Утримання одного кінного рейтара обходилося у 140–150 риксдалерів (рейхсталерів) на рік, включаючи платню, зброю, харчування, амуніцію. Перемігши до кінця 1706 р. трьох з чотирьох учасників антишведської коаліції, Карл XII понад рік готував армію до останнього вирішального наступу – проти Московської держави. Окрім значної чисельності армії (42 тис. солдат), найбільшою за весь час Північної війни, шведський король підготував потужну артилерію (як на шведську армію) – 36 гармат і зосередив великі фінансові кошти. Побіжно оцінити обсяг фінансів шведської армії спробував ще француз Вольтер, подавши цифру в 6 млн “дзвінкої монети” як трофеї росіян¹. Дещо пізніше італієць А. Катіфоро подав цифру в 22 млн талерів. Вона максимальна серед досліджень останніх трьохсот років². Проте, на нашу думку, дана цифра – очевидна друкарська помилка.

Імовірно, італієць мав на увазі цифру 2,2 млн, адже трохи нижче у своїй праці він подає як трофеї росіян суму в 2 млн єфимків³. Неймовірно, щоб менш, ніж за два роки походу на Москву шведи витратили близько 20 млн! Для порівняння: австрійський посол у Туреччині Тальман, висвітлюючи підготовку османів до війни з Росією в 1710 р., назвав аналогічну суму в турецькій скарбниці як дуже значну⁴. Зрозуміло, фінансові можливості Османської держави та невеликої Саксонії були незрівнянні. Як не дивно, цю фантастичну цифру, хоч і обережно, знову назвав сучасний російський автор (правда, не фаховий історик) Б. Григор'єв. При цьому він послався на німецьке дослідження Шиллінга 1940 р.⁵ Однак той же Григор'єв зазначає, що Саксонія не змогла виплачувати контрибуцію в 625 тис. талярів на місяць, тому шведи задовільнилися сумою у 500 тис. Це дає за рік перебування в Саксонії загальну контрибуцію в 6 млн талярів. Частина з цих грошей потрапила до скарбниці Карла XII, а частину витратили у вигляді натурального постачання. Однак незабаром ще менш критичну цифру в 20 млн талярів (єфимків) озвучив сучасний полтавський історик В. Молтусов⁶. До того ж він вважає, що цю суму за Дніпро переправив І. С. Мазепа. Виходить, шведською скарбницею розпоряджався український гетьман?

Значно реалістичніше до цих цифр підійшла сучасна петербурзька дослідниця Т. Таїрова-Яковлева. За її даними, Мазепа переправив за Дніпро лише 160 тис. талярів, тобто в 100 разів менше⁷. Правда, це сума, що лишилася на момент смерті гетьмана.

За твердженням його племінника А. Войнаровського, Мазепа нібито позичив Карлу XII в Бендерах 240 тис. талярів⁸. Отже, гетьман зміг переправити 400 тис. талярів (у натуральній вазі – 10 т срібла).

¹ Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции и Петра Великого, императора России. – СПб. : Лимбус-Пресс, 1999. – С. 133.

² Катіфоро А. Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского, отца отечества. – СПб. : Импер. Академ. Наук, 1772. – С. 227.

³ Там же. – С. 265.

⁴ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / отв. ред. С. Ф. Орешкова. – М. : Наука, 1977. – С. 86.

⁵ Григорьев Б. Карл XII или пять пуль для короля. – М. : Мол. гвардия, 2006. – С. 215.

⁶ Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории. – М. : Кучково поле, 2009. – С. 399.

⁷ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М. : Мол. гвардия, 2007. – С. 234.

⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. – Вид. 2-ге. – К. : Вид-во КМА, 2008. – С. 734.

Які ж цифри здаються найвірогіднішими? Оскільки архіви шведської армії було спалено під час капітуляції в Переволочній, можна зробити лише приблизні оцінки її скарбниці. Сюди увійшли кошти, отримані як контрибуція від Саксонії (близько 7 млн рейхсталерів) та невеликі контрибуції з польських міст (можливо, до 1 млн рейхсталерів). Грошових надходжень власне зі Швеції майже не було. З перерахованих сум не менше половини витрачено протягом 1707 р., коли армія перебувала в Саксонії чи рухалася Західною Польщею. Взимку 1707–1708 рр. шведи перетнули Центральну та Східну Польщу і вступили до Білорусі. До літа 1708 р. шведська армія переважно купувала провіант і фураж у місцевого населення, вкрай рідко вдаючись до реквізицій. Лише згодом, зіткнувшись зі “скіфською війною”, яку вів Петро I (на території, що формально належала Речі Посполитій), шведська армія почала частіше вдаватись до пограбувань населення, а це, відповідно, зменшило грошові витрати шведів, правда, й надходжень фактично не було. Практика грошових виплат населенню продовжувалась і в Україні восени 1708 – навесні 1709 рр., головним чином тому, що Карл XII намагався ставитися до українців як до союзників.

Обсяг цих витрат установити важко, хоч деяке уявлення про ціни на продовольство дає щоденник Деніеля Крмана, словацького очевидця походу Карла XII у 1708–1709 рр.⁹

Структурно фінанси шведського війська поділялись на два рівні – армійська та полкові каси. Зрозуміло, якусь частину грошей мав і особисто король, але, мабуть, невелику. Імовірно, основна частина коштів входила до армійської скарбниці – звідси оплачувались основні витрати армії та здійснювались основні виплати найманцям. Витрати на харчування покладались на полкові каси. Можливо, тут також зберігались якісь заощадження командирів полків та офіцерів.

З приєднанням до Карла XII гетьмана І. С. Мазепи утворилась іще одна фінансова структура, але, судячи зі свідчень як проросійських, так і прошведських джерел, гетьман зберіг повну фінансову самостійність. Очевидно, військова скарбниця гетьмана витрачалась тільки на потреби українських контингентів.

Більш точні дані для прикінцевого етапу кампанії 1708–1709 рр. Під час капітуляції до рук росіян потрапило менше 0,5 млн крб шведської та гетьманської скарбниці. Правда, ряд авторів стверджує, що трофеї досягають 2,7 млн талярів, а деякі наводять цифру у 0,7 млн¹⁰. В останньому випадку, очевидно, не враховуються 2 млн талярів, захоплених одразу після Полтавської битви в канцелярії графа Піпера, який фактично очолював “польовий уряд” Карла XII.

Залишається нез’ясованим питання: чому ж такі неمالі кошти не було переправлено з королем через Дніпро? На нашу думку, Карл XII не став цього робити через їх велику вагу. Не рахуючи тари, ці срібні монети важили від 13,5 до 15 т – приблизно стільки ж важили 8–9 польових гармат середнього калібру. Якщо якась кількість монет була б не срібною, а золотою, то й тоді б вага була близько 10 т. Ситуація під Переволочною не давала можливості витрачати значний час (щонайменше три рейси через Дніпро найбільшого з човнів, який мали шведи) на цю операцію.

Висновки. Підсумовуючи викладені матеріали, автор може наполягати на таких висновках:

- шведський король Карл XII, незважаючи на молодий вік (25 років), ретельно готувався до найважливішої акції – походу на Москву й накопичив значні фінансові ресурси;
- основним способом зосередження грошових ресурсів залишався принцип “війна годує війну”, тому основні джерела формування військової скарбниці Карла XII становили контрибуції з Саксонії та меншою мірою з Речі Посполитої;
- на прикінцевому етапі воєнної кампанії 1709 р. суттєвим надходженням стали кошти військової скарбниці та особисто гетьмана І. Мазепи;
- на момент Полтавської битви приблизно 90 % фінансів шведської армії вже було витрачено.

⁹ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709). – К.: Вид-во О. Теліги – Просвіта, 1999. – С. 43–45.

¹⁰ Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х.: Фоліо, 2009. – С. 316.

УДК 340

**ТАМОЖЕННАЯ СЛУЖБА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В УСЛОВИЯХ
УНИФИКАЦИИ ТАМОЖЕННО-ПОШЛИННОГО ОБЛОЖЕНИЯ
ВЕЛИКОРОССИИ И МАЛОРОССИИ (XVIII в.)****В. Г. Балковая****(Российская таможенная академия, Владивостокский филиал,
г. Владивосток, Россия)**

Статтю присвячено змінам в організації митної служби Російської імперії в першій половині XVIII ст., що відбувалися внаслідок уніфікації митно-податкового обкладання Великої Росії та Лівобережної України (Малоросії). Стаття написана на основі архівних джерел, що збереглися у фондах Російського державного архіву давніх актів (м. Москва), а також Повного зібрання законів Російської імперії.

Статья посвящена изменениям в организации таможенной службы Российской империи в первой половине XVIII в., происходившим вследствие унификации таможенно-пошлинного обложения России (Великороссии) и Левобережной Украины (Малороссии). Написана на основе архивных источников, сохранившихся в фондах Российского государственного архива древних актов (г. Москва), а также Полного собрания законов Российской империи.

The article deals with changes in the organization of Customs service of Russian Empire in the first half of the XVIII century, which resulted from Customs duties levying unification in Russia (Velikorossia) and Left bank Ukraine (Malorossia). The research work is based on the texts of customs law, customs licenses and the material of the business correspondence of customs which are stored in the collection of Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow), as well as complete laws of Russian Empire.

Ключевые слова. Таможенная служба, таможенная система, таможенно-налоговое обложение, таможенная реформа, Российская империя, Левобережная Украина (Малороссия).

Введение. В декабре 1991 г. в результате распада СССР его участники получили полный государственный суверенитет по всем областям государственного управления, включая регулирование внешнеэкономической деятельности. Это привело к формированию самостоятельных таможенных служб в Украине и России, а также созданию их учебно-методических и научных центров – Академии таможенной службы Украины и Российской таможенной академии.

Государственная независимость братских народов не должна привести к ослаблению научных связей между ними. Изучение с различных позиций общего исторического опыта таможенного регулирования позволит обогатить историческую науку, будет способствовать лучшему пониманию народов. Кроме того, актуализация исторического опыта таможенного регулирования внутри Российской империи и СССР может быть полезна при разработке новых моделей таможенного взаимодействия между украинским и российским народами.

Постановка задачи. В 1654 г. на Переяславской Раде было принято историческое решение о воссоединении Левобережной Украины (Малороссии) с Россией (Великороссией). Объединение братских народов в едином государстве после нескольких веков независимого развития являлось сложной политической задачей, вследствие чего процесс унификации таможенно-пошлинного обложения оказался растянут на сто лет.

Настоящая статья имеет целью на основе анализа содержания нормативно-правовых актов высших и центральных органов Российского государства второй половины XVII – первой половины XVIII вв., включенных в Полное собрание законов Российской империи, изучить процесс унификации таможенно-пошлинного регулирования Малороссии и Велико-россии и выявить его значение для совершенствования таможенной системы объединенного государства.

Результаты исследования. Одним из условий вхождения Малороссии в состав Московского государства было сохранение её прав и вольностей, дарованных ранее Малороссии от королей польских и великих князей литовских. Юридически это было закреплено в их учредительном соглашении – статьях и жалованной грамоте 1654 г., утверждённых гетманом Малороссии Богданом Хмельницким и российским царем Алексеем Михайловичем Романовым. В частности, царь обещал: *“быти им под нашею царского величества рукою по своим прежним правам и привилегиям”*¹.

Одной из таких привилегий было сохранения за Малороссией собственных традиций таможенно-пошлинного обложения: индукта и эвекта, местные внутренние таможенные сборы, суммарно были ниже, чем рублёвая пошлина, взимавшаяся в других частях Московского государства; кроме того, в Малороссии налогами облагались только оптовые сделки, здесь отсутствовала практика мелочных внутренних сборов. Кроме того, Малороссия стремилась к сохранению своей системы местного управления, в связи с чем таможенное обложение должны были осуществлять представители местного населения.

В Полном собрании законов Российской империи сохранился ряд нормативных актов, регламентировавших практическое осуществление индуктного сбора, в частности акты о передаче его на откуп местным жителям. Вместе с тем размер пошлин это никоим образом не затрагивало, во внутреннюю организацию деятельности малороссийских таможен (мытен) Московское государство, а затем и Российская империя долгое время не вмешивались. В одном из указов 1725 г. отмечалось: *“В Малой России с привозных из-за рубежа товаров пошлину брать по-прежнему индуктную, а как те товары повезут в Великую Россию, то с оных брать пошлину по тарифу в Брянске и в прочих великороссийских пограничных городах”*². Различные подходы к организации внутреннего таможенного обложения привели к созданию внутренней таможенной границы. Это выразилось в организации пограничных таможен и таможенных застав, призванных не допустить несанкционированный провоз товаров из Малороссии в Великороссию и наоборот.

Одним из результатов Северной войны для России стало увеличение объемов внешней торговли и, как следствие, усиление темпов переориентации таможенного дела с пошлинного обложения местных торговых операций на обложение внешнеторговых сделок. Хотя приоритетным направлением таможенной политики признавалось развитие морской торговли, значительное внимание стало уделяться также организации приграничной сухопутной торговли, особенно по западной и юго-западной границам. Логическим последствием этого должно было стать реформирование организации и деятельности таможен в пограничных городах.

Реформа была начата практически сразу после объявления об образовании Российской империи – уже в 1721 г. на приграничных территориях Российского государства было создано несколько таможенных округов, которые были территориально крупными образованиями – например, в западных губерниях создавался единый округ *“на границах турецких и польских”*. Каждый из округов курировался специально назначенным чиновником – инспектором над таможами, чья деятельность регламентировалась типовыми инструкциями.

24 октября 1722 г. такая инструкция была выдана таможенному инспектору таможен на границах турецких и польских, в ней ему предписывалось во время инспекционной поездки *“описать обстоятельно, где пристойно, сколько главных и других таможен вновь прибавить, и в каких местах, и какие тамо проезды, где б лучше возможно построить и о таможах усмотреть”*³.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. I. – С 1649 по 1675. От № 1 до 618. – № 119. – С. 322–327.

² О взимании индуктной пошлины с привозных товаров в Малороссию по прежнему и об учреждении застав для сбора пошлин с товаров, провозимых через Смоленск : указ Правительствующего Сената от 8 апреля 1725 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII. 1723–1727. – № 4693. – С. 444–445.

³ Инструкция, данная из Государственной Коммерц-Коллегии Инспектору таможен на границах Турецких и Польских. – С приложением инструкции Инспектору над таможами Астраханской губернии // ПСЗРИ. – Т. VI. 1720–1722. – [СПб.], 1830. – № 4117. – С. 788.

Таким образом, основной целью учреждения таможенных округов было совершенствование таможенной инфраструктуры: инспектор должен был оценить, в насколько удачном месте располагается таможня, каково состояние торговых путей. В результате исследования этого вопроса он должен был подготовить свои предложения по учреждению, переносу или закрытию конкретных таможен, по определению главных торговых путей и устройству засек на второстепенных. Помимо этого, таможенные инспекторы осуществляли государственный контроль деятельности таможен, для чего на них возлагалась обязанность периодически совершать объезды подчинённых учреждений, пресекать и расследовать должностные злоупотребления.

Результаты инспекторских проверок передавались в Коммерц-коллегию, а с 1728 г. — также в Комиссию о коммерции, которая готовила предложения по совершенствованию системы таможенных учреждений.

В 1729–1730 гг. Комиссией о коммерции детально прорабатывался вопрос о развитии сухопутной европейской пограничной торговли с целью выявить основные проблемы в организации этой торговли. В докладе этой комиссии, представленном Правительствующему Сенату, были особо отмечены две проблемы: неопределенность таможенного статуса торговых путей, в связи с чем многие обозы перемещались по второстепенным дорогам, минуя таможни; отсутствие по польской и великолуцкой границам “порядочных” таможен, мимо которых не могли бы проезжать купцы с товарами⁴. На основе предложений Комиссии о коммерции 9 июня 1730 г. Правительствующий Сенат принял указ по упорядочению пограничной торговли по западным границам⁵.

Первый этап организационного становления пограничной таможенной системы на западной границе Российской империи пришелся на начало 1730-х гг. В 1731 г. на западных сухопутных границах Российской империи было создано пять главных пограничных таможен, три из которых (Брянская, Курская и Севская) располагались на внутренней границе с Малороссией, а две (Смоленская и Торопецкая) — на внешней границе с Украиной. Эти таможни принципиально отличались от ранее существовавших в этих же местах: они были организационно обособлены от внутренних таможен, вследствие чего подчинялись не Камер-, а Коммерц-коллегии; укомплектовывались на штатной основе, поэтому их служители получали жалованье.

В то же время цели учреждения и порядок функционирования пограничных таможен значительно различались. Пограничные таможни, учреждённые на внешней границе с Польшей, призваны были обеспечить взывание внешней “портовой” ефимочной пошлины по Тарифу 1731 г. с ввозных и вывозных товаров. Деятельность пограничных таможен на внутренней границе между Великороссией и Малороссией дополнительно носила удостоверительный характер: значительный объём работы этих таможен был посвящен контролю за таможенными выписями (документами, подтверждающими наименование, количество и качество товара, маршрут его следования, а также уплату внутренней таможенной пошлины в Малороссии или Великороссии)⁶. Это должно было подтвердить законный порядок

⁴ Российский государственный архив древних актов (далее — РГАДА). — Ф. 397. — Оп. 1. — Д. 586. — 43 л.

⁵ О назначении торговых дорог через польскую границу, об учреждении таможен и о заведении ярмарок в Смоленске и Торопце : указ Правительствующего Сената от 9 июня 1730 г. // ПСЗРИ. — [СПб.], 1830. — Т. VIII. 1728–1732. — № 5573. — С. 290–292.

⁶ При этом действовало правило, что внутренний сбор платится один раз с “явленных денег”, либо в Малороссии, либо в Великороссии. Если же это были “товарные деньги”, то есть полученные от реализации товара, повторно внутренний сбор не платился. Всё это также должно было быть зафиксировано в выписи: “при взятъе индуктной пошлины, индукту подписать на той же выписи”, указав за какую цену продан товар. И если купец хотел везти малороссийский товар в Санкт-Петербургский порт или другие города России, в пограничных таможнях на внутренних границах предписывалось сверять товар с выписью и пропускать. См.: О беспошлинном пропуске в Великороссийские города Малороссийских произведений, как-то: пеньки, пенежной пряжи, пакли и т. п., вымененных на привезенные в Малороссию товары, или купленных на деньги, вырученные продажею тех товаров : указ Правительствующего Сената от 13 октября 1738 г. // ПСЗРИ. — [СПб.], 1830. — Т. X. 1737–1739. — № 7669. — С. 631–635.

перемещения товаров из Великороссии в Малороссию и наоборот, а также обеспечить сохранение таможенно-пошлинного своеобразия внутреннего обложения сопредельных территорий. Помимо этого, эти таможни взыскивали портовую ефимочную пошлину по тарифу 1731 г. с товаров, прибывших из Польши и пересекавших Малороссию транзитом.

Таким образом, на достаточно ограниченной территории оказались сосредоточены четыре вида таможенных учреждений, каждый со своими задачами и подходами к обложению. Два из них осуществляли сбор внутренних таможенных пошлин – украинские мытницы и великорусские внутренние таможни, два другие были ориентированы на обложение внешних торговых операций, это пограничные таможни на внешних границах Российской империи и пограничные таможни на внутренней границе Малороссии и Великороссии. Ситуацию дополнительно усугублял различный подход к их ведомственному подчинению – внутренние таможни подчинялись Камер-коллегии, а внешние – Коммерц-коллегии.

Такое многообразие затрудняло торговые связи между естественными сопредельными территориями, вело к экономической разобщенности внутри империи. Поэтому в 1730–1740-е гг. постоянно проводились частные реформирования системы.

На ведомственном уровне это вылилось в решении организационно объединить внутренние и внешние торговли в пограничных городах. 16 марта 1732 г. был принят указ Правительствующего Сената о присоединении внутренних таможен в пограничных и портовых городах к пограничным и портовым таможням, подчинив их в ведомственном отношении Коммерц-коллегии⁷, что, однако, было произведено механически, без пересмотра организационных основ верной службы. Это привело к существованию в одном таможенном учреждении двух видов служителей. Часть из них составляли штатные служители, занятые пошлинным обложением экспортно-импортных операций. Вместе с тем у внутреннего сбора находились, как и раньше, верные таможенники – таможенные бурмистры, ларёчные, целовальники, осуществлявшие свои полномочия безвозмездно, в порядке государственной повинности. Н. В. Козлова приводит обнаруженные ею в Российском государственном архиве древних актов данные о количестве этих служителей в 1736 г.: в Севской пограничной таможне в это время у внутреннего таможенного и кабацкого сбора состояли бурмистр, два ларёчных и около пятидесяти целовальников, в Курской таможне в это же время – бурмистр, ларёчный, сторож и двадцать пять целовальников⁸. Таким образом, организационное объединение двух ранее самостоятельных структур не было завершено, таможенный стол внутреннего сбора находился в пограничной таможне особняком. Особенно ярко это видно на примере того периода, когда в течение непродолжительного времени (с 30 июня 1739 г. по 24 сентября 1740 г.)⁹ таможенные столы пограничных таможен, наряду с остальными внутренними таможнями, вновь были подчинены Камер-коллегии. Однако это привело к ещё большей неорганизованности, в связи с чем в 1740 г. таможенные столы внутреннего сбора пограничных таможен вновь были организационно замкнуты на Коммерц-коллегию¹⁰.

Вторым направлением частного реформирования было совершенствование системы таможенных учреждений. Основные мероприятия по данному направлению на западной

⁷ Об учреждении пограничных таможен и о соединении внутренних с портовыми и о делах, подведомых Коммерц-Коллегии и о исполнениях оных: указ Правительствующего Сената от 16 марта 1732 г. // ПСЗРИ. – Т. VIII. – № 5990. – С. 656–657.

⁸ Козлова Н. В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII в. (20–60-е гг.). – М.: Археографический центр, 1999. – С. 70–71.

⁹ О назначении при портовых таможнях особых повывтий для внутренних сборов под ведомством Камер-коллегий: указ Правительствующего Сената от 30 июля 1739 г. // ПСЗРИ. – Т. X. – № 7860. – С. 821–822.

¹⁰ О соединении внутренней в С. Петербурге, у города Архангельского и в прочих местах Таможен с портовыми и пограничными и о бытии оных в ведении Коммерц-коллегии: указ Правительствующего Сената от 19 сентября 1740 г. // ПСЗРИ. – [СПб.], 1830. – Т. XI. 1740–1743. – № 8248. – С. 267.

границе Російської імперії пришилися на кінець 1740-х – початок 1750-х гг. В ході цього етапу реформи було підтверджено статус Смоленської, Торопечкої, Севської, Брянської і Курської таможен як головних – товар вважався ввезеним законно лише при наявності у купця виписи і паспорта однієї з цих таможен. Виписи інших таможен не мали юридичної сили, предписувалося *“тем виписям не тільки не верити, но і знищити їх повелено і давати заперечено”*¹¹.

В той же час вказані п'ять таможен не справлялися з оформленням всього товаро-потоку. В частині, серйозною проблемою була можливість провозити товари з Польщі і Турції по Малоросії малими дорогами через землі донських казаків і слободських полків. В доповіді, представленій Комерц-коллегією Правлячому Сенату, вказувалося, що *“проїзд вільний, не захоплюючи встановлених від Курської таможенні застав, існує”*¹².

Іменно для пресічення несанкціонованого провоза було прийнято рішення *“в прибудованих”* учредить застави для Малоросії в Вільному, Путивлі, Рильську, біля Ромни і в самій Ромні, в Бахмуті, Торі, Валуйках, Цугуєві і біля Харківця *“в зручному місці”*. Ці таможенні установи створювалися спочатку *“не для взяття пошлін, а для непустику з товарами без належних виписей”*¹³. З цього роз'яснення ясно видно статус таможенних застав як установ, допоміжних по відношенню до таможен.

Поміж п'яти головних пограничних таможен на кордоні з Малоросією і Польщею в 1749–1750 гг. з внутрішніх в пограничні були перетворені Белгородська, Вороніжська, Хопірска і Павлівська таможенні. З цього моменту вони не тільки збирали внутрішню пошліну, але і портову ефимочну. Додатково до них була створена мала таможня в Нижньому Ломові¹⁴. Крім цього, на кордоні з Турцією 6 жовтня 1749 г. учреждалася таможня в фортеці святої Анни¹⁵.

В організації індуктного збору ситуація теж була достатньо складною. Згідно умов угоди про входження Малоросії в Великоросію, цей збір традиційно віддавався на викуп місцевому населенню. Термін викупу міг бути достатньо тривалим – з контексту указу від 1747 г. можна знати, що в 1741 г. імператриця Анна Іоаннівна віддала право виробництва індуктного збору на викуп на вісім років за умови щорічної сплати викупниками сумми в 27 тисяч рублів¹⁶.

Таким чином, таможенне обкладання в Російській імперії до середини XVIII в. велося по декільком схемах, в тому числі пошлинами облагалися угоди внутрішньої куплі-продажу, що значно ускладнювало розвиток внутрішнього ринку.

¹¹ О зборі портової пошліни з товарів, ввозимих з-за кордону в Росію через Свиноску ярмарку; о зборі внутрішньої пошліни з товарів, отпускаемых с той ярмарки в Малую Росію; об установі пограничних Таможен в Воронежской і Белгородской Губерніях і не провозе товарів мимо Таможен на зборі і покаранні за порушенні цього останнього установлення: указ імператриці Єлисавети Петрівни від 18 жовтня 1749 г. // ПСЗРІ. – [СПб.], 1830. – Т. XIII. 1749–1753. – № 9659. – С. 121.

¹² Об установі Таможні в Белгороді для збору внутрішніх і тарифних пошлін: указ Правлячого Сенату від 10 травня 1749 г. // ПСЗРІ. – Т. XIII. – № 9613. – С. 55.

¹³ Там же.

¹⁴ Об установі пограничної Таможні в Нижньому Ломові на тому основанні, на якому в Воронежі і в інших місцях учредить такої Таможні предписано: указ Правлячого Сенату від 4 жовтня 1749 г. // ПСЗРІ. – Т. XIII. – № 9664. – С. 124–125.

¹⁵ Об установі пограничної Таможні со сторони фортеці Св. Анни, для збору пошлін з товарів, привозимих з Турції і ввозимих за кордон, і для відвращения тайного провоза товарів мимо Черкаська // ПСЗРІ. – Т. XIII. – № 9675. – С. 144.

¹⁶ О допущенні в пограничних місцях викупників індуктного збору, взимати який з провоза товарів в пограничних місцях, на основанні заключеного з ними контракту: указ Правлячого Сенату від 25 лютого 1747 г. // ПСЗРІ. – [СПб.], 1830. – Т. XII. 1744–1748. – № 9377. – С. 663–664.

В декабре 1753 г. в России началась крупномасштабная таможенная реформа, имевшая целью полную переориентацию таможенного дела на регулирование внешней торговли. В ходе неё повсеместно должны были быть отменены внутренние таможенные сборы и ликвидированы внутренние таможи. Недополучение средств бюджетом планировалось перекрыть за счёт введения новоположенной внутренней 13 %-ной пошлины, взыскиваемой исключительно с экспортно-импортных товаров в пограничных и портовых таможнях¹⁷. С 1 января 1754 г. на новых условиях таможенное обложение стало осуществляться в Великороссии.

Спустя полгода, уже в июле 1754 г., реформа началась и в Малороссии. Её цели остались неизменными – уничтожение внутренних пошлин, что видно из текста указа: *“Всемилоштивейшие повелеваем в Малой России таковые пошлины, называемые индукта и эвекта, отставить”*¹⁸. Правительство всячески подчеркивало, что в данном случае это не наступление на древние права украинского народа, а мера облегчения налогового бремени, проводимая повсеместно в пределах империи.

Вместе с тем существовала техническая невозможность одновременного уничтожения внутренних сборов в Малороссии из-за отсутствия на тот момент внешних пограничных таможен, которые только создавались. Потому старая система продолжала функционировать ещё до апреля 1755 г.¹⁹, когда индукта и эвекта были окончательно отменены.

Выводы. Из всего вышеизложенного видно, что в Российском государстве проводилась достаточно гибкая политика в сфере таможенно-пошлинного обложения отдельных территорий. Левобережная Украина в течение ста лет, с 1649 по 1754 гг., сохраняла традиционные механизмы внутреннего обложения торговых операций и собственную систему пошлин.

Лишь окончательная переориентация таможенного дела на регулирование внешней торговли в рамках всей империи привела к необходимости ликвидации собственных традиций внутреннего обложения, существовавших в Левобережной Украине.

Такие принципиальные изменения в системе таможенно-пошлинного обложения привели к важным организационным изменениям в системе таможенных учреждений Малороссии: были ликвидированы не только внутренние таможи (мытницы), но и таможи на внутренних границах с Великороссией (Брянская, Курская, Севская и другие²⁰). Это был важный шаг по пути превращения Российской империи в единое экономическое пространство.

¹⁷ Об уничтожении внутренних таможенных и мелочных сборов: Именной указ от 20 декабря 1753 г. [с приложением высочайше утвержденного доклада Сената по сему предмету] // ПСЗРИ. – Т. XIII. – № 10 164. – С. 947–953.

¹⁸ Об уничтожении индуктного сбора и о взимании с товаров, провозимых из Малороссии в Россию и из России в Малороссию, одних вновь положенных пошлин и о дозволении по древним правам в Малороссии выбирать сборщиков казенных денег малороссиянам под наблюдением Воевод: указ Правительствующего Сената от 15 июля 1754 г. // ПСЗРИ. – [СПб.], 1830. – Т. XIV. 1754–1757. – № 10258. – С. 181–183.

¹⁹ Об освобождении малороссийского народа от внутренних сборов и об отпуске в скарб войсковою из казны определенной суммы денег на войсковые расходы: указ Правительствующего Сената от 2 апреля 1755 г. // ПСЗРИ. – Т. XIV. – № 10386. – С. 341–342.

²⁰ Не стоит преувеличивать значение провозглашаемого правительством радения о народном интересе как важнейшей причине реформы, не менее важным был поиск более оптимальной модели организации таможенно-пошлинного обложения. Так, экономический эффект от ликвидации таможен и таможенных застав по внутренней границе Малороссии и Великороссии позволил сэкономить 2855 руб. за счёт жалованья служителей (РГАДА. – Ф. 397. – Оп. 1. – Д. 547. – Л. 37–38 об.).

УДК 930.25:339.56(477.73)“17/18”

МАТЕРІАЛИ ФОНДУ ОЧАКІВСЬКОЇ ПОРТОВОЇ МИТНИЦІ ДЕРЖАВНОГО
АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Ю. І. Головка

(Запорізький національний університет, м Запоріжжя)

Висвітлюються основні етапи існування Очаківської портової митниці, особливості походження архівного фонду митниці та інформативні можливості матеріалів, що зберігаються в даному фонді Державного архіву Миколаївської області, як джерела з історії митної справи на півдні України, торгового судноплавства та зовнішньої торгівлі Очаківського порту наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.

Освещаются основные этапы существования Очаковской портовой таможни, особенности происхождения архивного фонда таможни и информационные возможности хранящихся в данном фонде Государственного архива Николаевской области материалов как источника по истории таможенного дела юга Украины, торгового судоходства и внешней торговли Очаковского порта конца ХVІІІ – начала ХІХ вв.

The main stages of existence of Ochakiv port customs, the particularities of the origin of the archive fund of the customs and the information possibilities of the materials keeping in present fund of the State archive Mykolaiv region as sources to the history of the customs of the Southern Ukraine, trade navigation and foreign commerce of the port Ochakiv n the end of ХVІІІ – at the beginning of ХІХ centuries.

Ключові слова. Південна Україна, зовнішня торгівля, архівний фонд, митниця, торгове судноплавство, історичне джерело.

Вступ. Історія зовнішньої торгівлі Південної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., не зважаючи на наявність досить представницької історіографії, залишається маловивченим напрямом в економічній історії України. Практично хрестоматійними для дослідників історії південноукраїнської торгівлі стали праці А. О. Скальковського¹, І. О. Гуржія², С. Я. Борового³, О. І. Дружиніної⁴, В. О. Золотова⁵; значний внесок у дослідження історії зовнішньої та внутрішньої торгівлі на півдні України наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. – зробили праці сучасних дослідників Т. Г. Гончарука⁶, А. В. Бойка⁷, О. В. Морозова⁸ та ін. Проте до

© Ю. І. Головка, 2012

¹ Скальковский А. А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел. – 1850. – Часть 39 (№ 2, № 3). – С. 177–217, 313–360.

² Гуржий И. О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1960. – № 5. – С. 51–63.

³ Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети ХVІІІ – начале ХХ в. // Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. 1961. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 496–506.

⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М. : Наука, 1970.

⁵ Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине ХХ века. – Ростов-н/Д : Изд-во Ростовского университета, 1963.

⁶ Гончарук Т. Г. З історії проєктів утворення порто-франко в містах Південної України першої половини ХІХ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2006. – Т. 13. – С. 320–330; його ж. Міжнародний транзит через землі наддніпрянської України першої половини ХІХ ст.: історія вивчення // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 167–175.

⁷ Бойко А. Російська імперія, торгівля та купецтво у другій половині ХVІІІ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 107–122.

⁸ Морозов О. В. Джерела митної політики Росії в українських губерніях (ХVІІІ–ХІХ ст.) // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах (далі – Грані). – 2010, березень – квітень. – № 2. – С. 3–9; його ж. Історіографія митних відносин в українських губерніях Російської імперії у ХVІІІ – ХІХ ст. // Грані. – 2009, листопад – грудень. – № 6. – С. 11–17; його ж. Митна ідеологія Російської імперії у ХVІІІ ст. // Грані. – 2010, вересень – жовтень. – № 5. – С. 8–12.

досліджень з історії зовнішньої торгівлі та митної справи в цілому недостатньо залучені фонди митних установ Південної України, особливо ті, історія яких практично не привертала уваги дослідників. До таких установ належить Очаківська портова митниця (1792–1806 рр.), історіографія історії якої складається практично тільки з окремих згадок у працях з історії митної справи або зовнішньої торгівлі півдня України.

Постановка завдання. Дана розвідка має на меті показати інформативні можливості фонду Очаківської портової митниці Державного архіву Миколаївської області для дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України кінця XVIII – початку XIX ст.

Результати дослідження. Відкриття митниці та карантину в Очакові на початку 1790-х рр. пов'язано з діяльністю адмірала М. С. Мордвинова й катеринославського губернатора В. В. Каховського: М. С. Мордвинов вважав Очаків найпридатнішим для створення військово-торгової гавані на чорноморському узбережжі, а губернатор В. В. Каховський бачив значні торгові перспективи цього порту. Такий збіг поглядів привів до досить швидкої реалізації проекту: на початку 1792 р. було вирішено заснувати в Очаківській фортеці місто, в якому мали бути портові митниця й карантин⁹. Таким чином, в Очакові з'явилася портова митниця, яка довгий час називалася “переведена з Херсона”, а в Херсоні залишилася митна застава¹⁰. Від початку відкриття Одеської (Хаджибейської) портової митниці жалування службовцям Очаківської митниці видавали саме через Одеську, до якої за грошима приїздив спеціально відряджений службовець¹¹. У цілому Очаківська портова митниця не мала принципових відмінностей від інших митних установ півдня України кінця XVIII – початку XIX ст.: вона також фігурувала у контрабандних справах та доносах на порушення митниками правил оформлення товарів¹², мала проблеми з кадровим забезпеченням та відповідністю наявного кадрового складу вимогам до митних службовців¹³, більше того, події однієї з досить резонансних кадрових справ у митній мережі Південної України кінця XVIII ст. розгорталися безпосередньо в Очаківській митниці. 1 жовтня 1797 р. митний інспектор Новоросійської губернії Ф. К. Зільбергарніш повідомив президента Комерц-колегії П. О. Соймонова про відсутність на робочому місці директора Очаківської портової митниці І. П. Лонгіна та необхідність призначення нового керівника митної установи. І. П. Лонгін уже неодноразово просився у відставку через стан здоров'я¹⁴ і представляв свідоцтво від лікаря Очаківського карантину Ф. Балабана про свою фактичну непрацездатність¹⁵. Саме через хворобу І. П. Лонгін виїхав до Херсона, залишивши замість себе керувати роботою митниці цолнера В. Камбурля, якого під час перевірки й застав виконувачем обов'язків митний інспектор Ф. К. Зільбергарніш, котрий, користуючись нагодою, запропонував президенту Комерц-колегії цолнера звільнити, а директором Очаківської митниці призначити директора Євпаторійської митниці М. Арзуманова. У Комерц-колегії справа розглядалася досить довго¹⁶. На жаль, рішення Комерц-колегії з приводу “законопротивних дій” І. П. Лонгіна невідоме і невідомо, чи встиг отримати відставку директор Очаківської митниці, оскільки невдовзі він помер¹⁷. Необхідно зазначити, що фактично справа виникла не через відсутність на робочому місці директора Очаківської митниці І. П. Лонгіна, який намагався звільнитися за станом здоров'я, а через недосвідченість цолнера В. Камбурля та через перевищення службових повноважень митним інспектором Новоросійської губернії Ф. К. Зільбергарнішем. Урешті-

⁹ Иванов П. А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н. С. Мордвинова // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь : Крым, 1895. – № 23. – С. 53–54.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – С. 471.

¹¹ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 88. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 2.

¹² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 7. – Оп. 1. – Д. 3023. – Л. 16.

¹³ Там само. – Ф. 276. – Оп. 3. – Д. 1448. – Лл. 18–19.

¹⁴ Там само. – Лл. 2–2 об.

¹⁵ Там само. – Л. 3.

¹⁶ Там само. – Л. 12.

¹⁷ Там само. – Л. 13 об. – 16.

решт, після майже річного розслідування цолнер В. Камбурлей, отримавши цілу низку попереджень та застережень, був поновлений на посаді, а митний інспектор Ф. К. Зільбергарніш отримав “попередження” від керівництва¹⁸.

Наприкінці XVIII ст. уряд розглядав Очаківську портову митницю як досить перспективну установу: вона була представлена у проекті розбудови митниць та митних застав Новоросійської губернії 1798 р., який передбачав будівництво “присутствія”, пакгаузів, будинку для зважування товарів, пристані, караулень і стіни навколо Очаківського митного двору – загальною вартістю будівництва 12 353 руб. 5 коп.¹⁹

1800 р., у зв’язку з посиленням боротьби з контрабандою і встановленням митних шляхів для провезення товарів від митниць до внутрішніх губерній, було визначено шлях і для Очаківської портової митниці: від Очакова дорога проходила через Балту та Овідію-поль, де передбачалася перевірка цілісності товарів та їх упакування, і продовжувалася далі на Київщину та Слобожанщину²⁰. Відомо, що на початку 1790-х рр. товари з Очакова спрямовувалися до Санкт-Петербурга, Москви, Київської, Калузької, Курської, Української та Малоросійської губерній, а також до окремих міст зазначених губерній, і лише через зменшення торгівлі з 1795 р. основний потік товарів було переорієнтовано до Новоросійської та Малоросійської губерній, а також до Москви²¹.

Російський уряд не використовував усіх можливостей Очаківського порту. Таку думку висловлював у своєму звіті про стан чорноморської торгівлі й судноплавства уповноважений британського уряду Вільям Ітон (W. Eton)²². Документ з його пропозиціями щодо розвитку британської торгівлі на Чорному морі, який схвалив британський уряд, опубліковано 1804 р. у лондонській газеті “Оракул”, а 1805 р. – у вигляді окремої брошури²³. Природні вигоди Очаківського порту В. Ітон оцінював набагато вище можливостей Одеського й зазначав, що жодні капіталовкладення цього не змінять. Військової цінності, на думку В. Ітона, Очаківський порт не мав, більше того, був захищений Кінбурном і міг стати повністю комерційним портом. В. Ітон зазначав, що комерційні можливості Очакова успішно використовували ще турки, у тому числі в торгівлі зерном. На думку автора опису, Очаківському порту був конче необхідний власний карантин, який би позбавив торгіві судна необхідності заходити в Одесу для карантинної обсервації. Це сприяло б як розвитку торгівлі польським зерном, так і спрощувало б торгівлю товарами, привезеними Дніпром²⁴.

Невдовзі, через обмеження кількості карантинів на Чорноморському узбережжі та відповідну переорієнтацію морських торгових шляхів, необхідність в існуванні портової митниці в Очакові практично зникла. Іменним указом від 3 листопада 1806 р. ліквідовано Очаківську митницю, замість якої призначено наглядача з 12 об’їзниками для берегового нагляду²⁵. Справи ліквідованої митниці, мабуть, були передані до Одеської портової митниці, яка на початку 30-х рр. XIX ст., у зв’язку з упорядкуванням архівного зберігання документів в установах Департаменту зовнішньої торгівлі, списала частину старих та “непотрібних” справ, у тому числі й Очаківської портової митниці²⁶. Частина справ, вочевидь ще до початку перевлаштування митних архівів була повернена до нововідкритої за указом від 30 червня 1828 р. Очаківської митної застави й таким чином збереглася у вигляді фонду Очаківської портової митниці Державного архіву Миколаївської області²⁷.

¹⁸ Там само. – Л. 46.

¹⁹ Там само. – Д. 1504. – Л. 2 об.

²⁰ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 13.

²¹ Там само. – Арк. 19.

²² РГАДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Д. 317. – Л. 79 об.

²³ Сироткин В. Г. Из истории дипломатических и торговых отношений России с Францией и Англией в первые годы XIX в. // Международные отношения. Политика. Дипломатия (XVI–XX века). Сборник статей к 80-летию академика И. М. Майского. – М.: Наука, 1964. – С. 462.

²⁴ РГАДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Д. 317. – Л. 80.

²⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб., 1830. – Т. XXIX. – С. 804.

²⁶ ДАОО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 268.

²⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. III. – С. 716.

У фонді 414 Державного архіву Миколаївської області – “Очаківська портова митниця” – виявлено близько п’ятдесяти справ, які безпосередньо стосуються історії зовнішньої торгівлі Південної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Серед виявлених матеріалів практично половину становлять справи щодо товарообігу та організації стягнення митних зборів на Очаківській портовій митниці. Окрема група джерел – це відомості про вивезені та привезені товари, а також стягнення мита з цих товарів, точніше, не самі відомості, а документація з приводу складання й відправлення відповідних відомостей. Так, у справі “Розпорядження Катеринославського намісницького правління Очаківській портовій митниці стосовно присилки щотижневих донесень про привезення до Очаківського порту товарів та з яких місць” (1792 р.) маємо тільки розпорядну частину листування – пропозиції катеринославського митного радника та правителя Катеринославського намісництва щодо врегулювання подання звітної документації про товарообіг на митному кордоні Очакова: щотижнево надсилати правителю Катеринославського намісництва донесення про привезені та вивезені товари, а також про зібране з них мито за Очаківською митницею²⁸, так само щотижнево подавати відомості катеринославському правителю про прибуття торгових суден до Очаківського порту, кількість привезених ними товарів та належність самого судна й товарів на ньому (В. Каховський, правитель Катеринославської губернії, зазначав, що доставка подібних відомостей з Очакова та Миколаєва вкрай нерегулярна, але надзвичайно потрібна через необхідність готувати доповіді про товарообіг чорноморських портів для Катерини II, і нагадував митникам, що невиконання ними службових обов’язків може мати для них дуже невітніші наслідки²⁹), а також надсилати митному раднику до Казенної палати щотижня та щомісяця відомості про надходження митного збору, про привезення та вивезення товарів, про прихід та відплиття торгових суден з Очаківського порту³⁰. У справі 6 “Копія указу Правлячого Сенату про останній термін 1 липня 1794 року продажу закордонних товарів” подано розпорядження президента Комерц-колегії Г. Р. Державіна від 30 січня 1794 р. щодо надсилання до Комерц-колегії річних відомостей про вартість відправленого та привезеного товару в даному порту, суму зібраного мита, обсяги й особливості судноплавства в порту (вантажопідйомність суден, належність суден, чи зимувало якесь судно в порту і т. д.)³¹. Регламентування подачі відомостей трапляється також у справі 47 “Указ Вознесенської казенної палати Очаківській портовій митниці про пересилку до Катеринославської казенної палати відомостей про привезені та відправлені товари, про стягнуте з них мито”: 9 лютого 1796 р. Вознесенська казенна палата вимагала від Очаківської портової митниці відправити до Катеринославської казенної палати відомість про привезені та вивезені товари та про зібране з них мито за першу половину 1795 р. (з 1 січня до 1 липня) – у відповідь митниця рапортувала про відправку згадуваної відомості ще у грудні 1795 р.³² Так само нагадується указом Комерц-колегії Очаківській портовій митниці від 26 березня 1797 р. про терміновість доставки відомостей про надходження та витрати грошей, про привезені та вивезені товари за грудень та весь 1795 р., оскільки відсутність згадуваної документації перешкоджає складанню загальнодержавної звітності³³. І знову ж таки, митниця звітувала про відправлення затребуваних відомостей ще 17 березня 1797 р.³⁴

Дотримання правил оформлення відомостей чітко контролювала Комерц-колегія, і в разі порушення форми звітності митна установа отримувала розпорядження доопрацювати документацію: так, у серпні 1797 р. Очаківська портова митниця потрапила у перелік із шес-

²⁸ Державний архів Миколаївської області. – Ф. 414. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

²⁹ Там само. – Арк. 4.

³⁰ Там само. – Арк. 7.

³¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 8.

³² Там само. – Спр. 47. – Арк. 1–2.

³³ Там само. – Спр. 64. – Арк. 1.

³⁴ Там само. – Арк. 2.

ти митних установ, до звітних відомостей яких Комерц-колегія мала претензії: у відомостях за квітень і травень про привезені товари не було зазначено вартості товару окремо (такі ж претензії висувалися й Одеській митниці) – виправлені недоліки були вже у вересні³⁵.

Власне відомості були виявлено лише у двох справах фонду Очаківської портової митниці. Справа 43 “Розпорядження Катеринославського намісництва Очаківській портової митниці про надання відомостей про відправлені судна з хлібом” 1795 р. містить звернення правителя Катеринославського намісництва Й. Хорвата до Очаківської портової митниці з пропозицією надати йому відомості про відправлення хліба з Очаківського порту впродовж 1794 р. відповідно до надісланої до митниці форми³⁶. Форма передбачала зазначення порядкового номера та дати прибуття судна, прізвища купця, найменування судна, місце його призначення, загальну кількість суден і обсяг вивезеної пшениці³⁷. Представлена у справі відомість являє собою чернетку, складену відповідно до надісланої форми, але з багатьма правками. У цілому документ охоплює період від березня до листопада 1794 р., коли з Очаківського порту на 55 (у відомості помилково зазначено 54) суднах було вивезено майже 36 тисяч пудів пшениці з незначною кількістю пшона та жита. За даними відомості, найчастіше хліб з Очакова вивозили австрійські купці. Їх нараховується 20 осіб і 20 торгових суден, на яких було вивезено 17 430 чвертей пшениці, що є максимальним показником для даного порту й року. Наступні за кількістю і купців, і суден, і вивезеної пшениці – це херсонські купці, їх було 13, які на 14 суднах вивезли 6750 чвертей пшениці. Решта зафіксованих експортерів пшениці з Очаківського порту поступаються ще більше і за чисельністю, і за кількістю вивезеного зерна: 5 купців невідомого підданства на 5 суднах вивезли 2260 чвертей пшениці, 5 рагузьких купців на 5 суднах вивезли 2200 чвертей пшениці, 3 венеціанських купці на 3 суднах вивезли 1840 чвертей, 2 прусських купці на 2 суднах вивезли 1583 чверті, флотський капітан на 1 судні – 1400 чвертей, елісаветградський купець на 1 судні – 800 чвертей пшениці, неаполітанський купець на 1 судні – 700 чвертей і один очаківський купець на одному судні – 110 чвертей пшениці. Найбільші середні показники кількості вивезеного зерна належать австрійським купцям (у середньому 871 чверть), так само й абсолютний показник кількості вивезеної пшениці належить австрійському купцеві, який у травні 1794 р. на одному судні вивіз 1800 чвертей пшениці. Найменшим показником кількості вивезеного зерна є ½ чверті пшона (єдиний приклад вивезення пшона за весь рік) на судні одного з херсонських купців. Найбільш піковим щодо експорту зерна був травень – маємо й найбільшу за всі місяці кількість купців (17, причому найрізноманітнішого складу), суден (18) і обсяг вивезеного зерна (12 090 чвертей). Решта місяців поступаються суттєво за всіма трьома параметрами (найменші показники маємо у березні – 1 турецький купець, який на одному судні вивіз 100 чвертей пшениці). Найсистемніше прибували за пшеницею до Очаківського порту саме австрійські купці – їх присутність і торгова діяльність зафіксовані в 7 з 8 місяців у даній відомості 1794 р.³⁸ Друга частина справи складається з листування щодо стану торгівлі після заборони експорту зерна 10 липня 1794 р., а саме стосовно залишеного на зберігання в порту зерна та прохання окремих купців дозволити вивезти зерно, закуплене та привезене до порту ще до заборони експорту³⁹.

Справа 81 “Секретне розпорядження новоросійського цивільного губернатора Очаківській портової митниці про доставку відомостей про вивезену в 1796 та 1797 роках за кордон пшеницю” містить чернетку нерегламентованої відомості, тобто непередбаченої нормативними документами митного відомства. Запит цивільного губернатора Івана Селецького до Очаківської митниці був викликаний необхідністю нагляду за вивезенням провіанту та інших

³⁵ Там само. – Спр. 67. – Арк. 1, 3 зв.

³⁶ Там само. – Спр. 43. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – Арк. 2.

³⁸ Там само. – Арк. 4–10.

³⁹ Там само. – Арк. 12–26.

припасів стратегічного значення до Туреччини – губернатор вимагав надати відомості щодо експорту подібних припасів упродовж 1796 та 1797 рр. та щодо приготовлених для вивезення припасів⁴⁰. Чернетка затребуваної відомості містила дані щодо експорту пшениці з Очаківського порту: згідно з даними митниці за весь 1796 р. було відпущено 17 530 чвертей пшениці, в основному на російських суднах (13 530 чвертей), а також на цісарських та турецьких; за 1797 р. було відпущено 10 230 чвертей пшениці, і знову більше половини – на російських суднах (5230), решта на цісарських та турецьких. Судячи з підрахунків, які містилися в чернетці відомості за 1796 р., російських суден з зерном було зафіксовано 22 (середнє вивезення – 600 чвертей), цісарських – 2 (середнє вивезення 1200 чвертей), турецьких – 3 (середнє вивезення 530 чвертей)⁴¹. Окрім пшениці, як зазначено в чернетці відомості, від Очаківського порту відпускалася незначна кількість риби, якої на момент складання відомості у жовтні 1797 р. було на одному з російських суден близько 60 пудів – інших припасів з порту не експортували. Що ж до заготовленого та привезеного для експорту зерна, то митниця повідомляла про наявність при Очаківському порту ще 1825 чвертей пшениці, яка належала трьом австрійським підданам Антонію Євставріопуло, Дмитрію Камленовичу та Карлу Лукаті (відповідно 500, 165 та 100 чвертей), очаківському мешканцю Георгію Піракі (60 чвертей) та лейтенанту Зісімо Михайлопуло (400 чвертей). Крім того, по дорозі до порту переміщувалося ще 6225 чвертей пшениці, яка належала згадуваним уже Георгію Піракі, Дмитрію Камленовичу та Зісімо Михайлопуло (відповідно 2000, 1500 та 900 чвертей)⁴².

Кілька справ фонду Очаківської портової митниці стосуються вирішення конкретних питань, які виникали у зв'язку з торговою діяльністю окремих купців: прусського купця Далмаса Салахи, який намагався довести нефранцузьке походження привезених із Константинополя товарів (1793 р.)⁴³, капітана Дмитра Коллері, який на російському судні невідомим чином вивіз до Константинополя заборонені до експорту волячі шкури (1793 р.)⁴⁴, очаківського купця Георгія Врета, який вирішував питання безперешкодної доставки пшениці до Очакова від Аджидеру для відправлення до Константинополя (1794 р.)⁴⁵, пропуску через Очаківську митницю виписаної колезьким асесором Яншиним з Анатолії горілки (1797 р.)⁴⁶ і т. д.

Значна частина виявлених справ фонду Очаківської портової митниці стосується історії торгового судноплавства, у тому числі маємо окремі відомості щодо кількості торгових суден в Очаківському порту. Так, у справі 4 “Розпорядження Катеринославського намісництва Очаківській портовій митниці щодо доставки відомостей про прибулі закордонні судна” подано частково збережену відомість про прибуття до Очаківського порту турецьких торгових суден з товарами у березні 1794 р.: відомість була складена 9 березня і з початку року, судячи з порядкової реєстрації прибулих суден, було зафіксовано тільки 6 торгових суден. Останні два судна, березневі, прибули з Константинополя з апельсинами, лимонами, каштанами та насінням цибулі⁴⁷. У довідці про судноплавство в Очаківському порту, датованої серпнем 1801 р. й складеної на вимогу новоросійського військового губернатора Івана Івановича Міхельсона, зазначається, що в 1800 та до 4 серпня 1801 р. до Очаківського порту торгові судна з-за кордону не прибували, а були тільки казенні судна. Відсутність торгових суден пояснювалася закриттям карантину в Очакові (єдине прибуле з Константинополя за пшеницею турецьке торгове судно саме з цієї причини змушене було відправлятися до Одеси)⁴⁸.

⁴⁰ Там само. – Спр. 81. – Арк. 1–1 зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 2 зв.

⁴² Там само. – Арк. 3.

⁴³ Там само. – Спр. 17. – Арк. 1–4.

⁴⁴ Там само. – Арк. 6, 7, 15.

⁴⁵ Там само. – Спр. 35. – Арк. 1.

⁴⁶ Там само. – Спр. 80. – Арк. 1–2.

⁴⁷ Там само. – Спр. 4. – Арк. 4–6.

⁴⁸ Там само. – Спр. 119. – Арк. 25–25 зв.

Доставка звітності щодо судноплавства в порту належала до важливих обов'язків митниці, невиконання якого розцінювалося керівництвом як вияв непрофесіоналізму та нехтування службовими обов'язками: так, у справі 4 “Указ Комерц-колегії Очаківській портовій митниці про доставку відомостей про порядок огляду закордонних кораблів” маємо пропозицію правителя Катеринославського намісництва Василя Каховського від 3 грудня 1792 р. Очаківській митниці, у якому генерал-майор не просто звертав увагу митниці на необхідність вчасного подання відомостей про прибуття іноземних суден до Очаківського порту (на момент написання пропозиції катеринославський правитель не отримав відомості за жовтень та листопад), але й підкреслював розбіжності у даних митниці та карантину, причому різниця була суттєвою: до 8 листопада 1792 р. митниця зареєструвала прибуття 97 суден, а карантин – 150. В. Каховський однозначно покладав провину за невчасну доставку документації та зазначені розбіжності саме на митницю і наголошував, що в подальшому за таку бездіяльність митників буде покарано ⁴⁹.

Маємо також приклади справ з розв'язанням конкретних проблем щодо організації торгового судноплавства в Очаківському порту. У справі 113 “Указ Правлячого Сенату про посилення на кордоні митного нагляду” подано указ Комерц-колегії митним установам Новоросійської губернії щодо посилення контролю за відправленням торгових суден з чорноморських портів, а саме про обов'язкову перевірку наявності та дійсності патенту на підняття російського купецького прапора на судні – даний указ був викликаний конфліктною ситуацією, що виникла в Одеському порту, де чекало дозволу на відплиття навантажене російськими товарами судно під російським прапором, термін дії патенту на який уже вийшов ⁵⁰.

Справ стосовно запобігання контрабанді та її виявлення відносно небагато і стосуються вони різних аспектів виконання Очаківською митницею даної функції. У справі 16 “Розпорядження Катеринославського намісницького правління Очаківській портовій митниці” за 1793 р. маємо листування Очаківської портової митниці з Катеринославським приказом громадської опіки з приводу передання отриманих на аукціоні з продажу конфіскованих товарів грошей згадуваному приказу ⁵¹. У двох інших справах подано матеріали слідства щодо контрабанди коней до Польщі та роль у цьому цолнера тоді ще Красносельської прикордонної митниці В. Камбурля ⁵². Справи датуються 1793–1794 рр. і складаються з листування Катеринославського намісницького правління, палати карного суду та Очаківської портової митниці, у якій на час розслідування справи щодо контрабанди вже служив В. Камбурлей. Ще три справи містять укази та розпорядження щодо порядку оформлення митницями конфіскації товарів (5 листопада 1800 р.) ⁵³, опису доріг для провезення товарів від Одеси 1800 р. ⁵⁴, нагородження виявителів контрабанди (11 та 17 серпня 1805 р.) ⁵⁵.

Також виявлено певну кількість справ Очаківської портової митниці щодо організації роботи самої митної установи, у тому числі, виконання поліцейської функції. У вересні 1793 р. за розпорядженням правителя Катеринославського намісництва В. Каховського Очаківська портова митниця мала перевірити документи та, за можливості, особисті речі двох підозрілих осіб, які прибули на торговому судні, що належало конторі П. Потоцького ⁵⁶, а також очікувати появи двох французьких агентів, котрих необхідно було затримати через підозри у підготовці антиурядових акцій на території Російської імперії ⁵⁷. Згодом Очаківська портова митниця за пропозицією Дубоссарської прикордонної

⁴⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 1–2 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр. 113. – Арк. 14–15.

⁵¹ Там само. – Спр. 16. – Арк. 6, 9–10.

⁵² Там само. – Спр. 11, 27.

⁵³ Там само. – Спр. 112. – Арк. 3.

⁵⁴ Там само. – Спр. 119. – Арк. 1–12.

⁵⁵ Там само. – Спр. 131. – Арк. 1, 5.

⁵⁶ Там само. – Спр. 16. – Арк. 18.

⁵⁷ Там само. – Арк. 22–23.

митниці мала наглядати за двома поляками, які називали себе французькими купцями Дюбуа та Грінвал і в грудні 1795 р. приїхали до Хотина з Ясс начебто в торгових справах. За розпорядженням генерал-аншефа князя Григорія Семеновича Волконського було наказано не пропускати в межі Російської імперії, а в разі появи на кордоні – звернутися до місцевого керівництва для арешту зловмисників⁵⁸. У справі 119 “Указ Правлячого Сенату про порядок виїзду за кордон та в’їзду в Росію іноземців” уміщено імператорські укази та розпорядження місцевої адміністрації 1801 р. щодо контролю за рухом через кордон Російської імперії, а саме контролю за паспортами (7 лютого), дозволу купецтву пересуватися через кордон у торгових справах на попередніх підставах (25 лютого), попередження в’їзду небажаних осіб з-за кордону (у даному разі – прусського купця Йоганна Християна Цилліха та польського фабриканта Ігнатія Діметрі)⁵⁹. У фонді також подано справу з розпорядженнями Катеринославської казенної палати щодо організації роботи митних установ, у тому числі Очаківської портової митниці: про прийняття на посаду перекладача з грецької, турецької та італійської мов херсонського купця третьої гільдії Афанасія Садовникова⁶⁰, щодо отримання відправлених зі згадуваної митниці зібраних грошей⁶¹, пояснення щодо впровадження імператорського указу від 8 квітня 1793 р. та копія самого указу⁶². Також виявлено традиційну для фондів митних установ справу з іменними указами 1800 р. стосовно митної справи Російської імперії, де містяться укази 17 липня про визначення митних шляхів для перевезення товарів та запобігання контрабанді⁶³.

Кілька справ складаються з листування Очаківської портової митниці з митним інспектором з різних службових питань другої половини 1797 р.: про заборону листування митним установам з прикордонними установами іноземних держав⁶⁴, про підготовку для перевірки митним інспектором формулярних списків чиновників Очаківської митниці та відомостей про вивезені та привезені товари, про конфісковані та заборонені товари, судноплавство в порту за період з початку до вересня 1797 р.⁶⁵, про попередження утисків іноземного купецтва на чорноморських митницях у зв’язку з інцидентом, що мав місце на Севастопольській портовій митниці⁶⁶ і т. д.

Висновки. Таким чином, виявлені у фонді Очаківської портової митниці Державного архіву Миколаївської області матеріали містять розпорядчу та звітну документацію митниці, вхідну документацію від казенних палат, губернаторів та Комерц-колегії. Матеріали фонду становлять, вочевидь, незначну частину документації митної установи, що пов’язано, у першу чергу, з практикою переведення та розукомплектування фондів митних установ в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Проте наявні матеріали є цінним джерелом з історії самої митної установи та організації митної справи на півдні України, судноплавства та товарообігу в Очаківському порту кінця XVIII – початку XIX ст., особливо це стосується практично персональних справ щодо розв’язання конкретних, але часто досить типових проблем, з якими стикалося вітчизняне та іноземне купецтво, займаючись торговим судноплавством та зовнішньою торгівлею на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

⁵⁸ Там само. – Спр. 53. – Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр. 119. – Арк. 13, 14, 17.

⁶⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 1.

⁶¹ Там само. – Арк. 3.

⁶² Там само. – Арк. 6–6 зв.

⁶³ Там само. – Спр. 113. – Арк. 9–11.

⁶⁴ Там само. – Спр. 90. – Арк. 1.

⁶⁵ Там само. – Спр. 97. – Арк. 1.

⁶⁶ Там само. – Спр. 101, 102.

УДК 94(477):342.951:339543

ІСТОРІЯ БОРОТЬБИ З КОНТРАБАНДОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

О. В. Морозов

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

Розглянуто історичні аспекти боротьби з контрабандою митних органів Російської імперії в українських губерніях. Визначено причини контрабанди, її різновиди й методи запобігання.

Рассмотрены исторические аспекты борьбы с контрабандой таможенных органов Российской империи в украинских губерниях. Определены причины контрабанды, её виды и методы противодействия.

In the article factors which influenced on forming of contraband goods and action of custom organs directed on a fight against on the sly are considered.

Ключові слова. Контрабанда, митні органи, неформальна економіка, митниця, митна політика.

Вступ. Сучасні дослідження, присвячені значенню українських губерній в митній політиці Російської імперії, залишають без належної уваги проблематику історії контрабанди. Слід зазначити, що вивчення такого соціального явища, як контрабанда, або “неформальна економіка”, відкриває нові можливості для пояснення складних економічних, політичних і соціальних процесів, що відбуваються внаслідок реалізації завдань митної політики. У цьому полягає наукова новизна й актуальність даної проблематики.

Постановка завдання. Показником початкового етапу розробки зазначеної проблематики є незначна кількість наукових праць, які б розкривали історію боротьби з контрабандою в українських губерніях у XVIII–XIX ст. На складність виконання наукового завдання також впливає розпорошеність архівних джерел з цього питання, а в історіографії практично бракує “українського напрямку” в імперських заходах боротьби з контрабандою, що відкриває нові перспективи для наукових розвідок.

Таким чином, метою статті є вивчення факторів, що сприяли формуванню й поширенню контрабандного промислу в українських губерніях, а також визначення напрямів запобігання цьому явищу митними органами Російської імперії.

Огляд історіографії історії боротьби з контрабандою дозволяє виділити два умовних напрями. Перший напрям формується з досліджень, присвячених питанням боротьби з економічною контрабандою в межах процесуального права XIX – поч. XX ст., і розкриває правоохоронний аспект державних заходів у цій сфері. Він знайшов відображення в працях М. П. Чернушевича¹, А. М. Плеханова², Г. В. Поташнікової³, Ю. І. Головка⁴. Другий напрям досліджує історію контрабанди в контексті економічної історії людства. Серед науковців, які досліджують економічний бік контрабанди та її вплив на соціальні і міжнародні інститути, слід назвати: Р. Є. Вайсберга⁵, Ф. Я. Полянського⁶.

© О. В. Морозов, 2012

¹ Чернушевич М. П. Материалы к истории пограничной стражи. – СПб.: Типография Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1901. – Ч. 1. – Вып. 2.

² Плеханов А. М. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России 1893–1917. – М.: Граница, 2003.

³ Поташнікова Г. В. Особливості контрабандного промислу на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 30–33.

⁴ Головка Ю. І. Матеріали фонду Новоросійської губерньської креслярні державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 319–323.

⁵ Вайсберг Р. Е. Деньги и цены (Подпольный рынок в период “военного коммунизма”). – М.: Изд-во Госплана СССР, 1925.

⁶ Полянский Ф. Я. Цена и стоимость в условиях феодализма. – М.: Изд-во Московского университета, 1983.

Результати дослідження. Аналіз архівних джерел дозволяє впевнено зазначити, що одним із головних факторів, які призвели до формування контрабандного промислу, стало створення мануфактурного виробництва в Російській імперії в першій чверті XVIII ст. Застосування протекційних заходів з метою захисту внутрішнього виробництва автоматично створило умови для поширення неформальної економіки, чи просто контрабанди.

Розвитку контрабанди в XVIII ст., безумовно, сприяли створення міжнародного ринку, поживлення торгівлі та технічний прогрес. Ще одним сприятливим фактором була традиція митних відкупів. Завдяки відкупам уряд не тільки позбавлявся клопотів з організацією митної мережі, але й отримував гроші наперед. Водночас уряд дистанціювався від проблеми боротьби з контрабандою, яку було перекладено на відкупників. Лише коли контрабанда набула таких масштабів, що навіть відкуп став збитковим (відкупники не змогли розрахуватися з державою), урядовці звернули увагу на цю проблему. Та на початку XIX ст. розпочинається реалізація урядових заходів щодо технологічного переобладнання виробництва. 20 травня 1806 р. видано указ про дозвіл безмитного ввезення машин та устаткування для сільського господарства й промисловості. Указом від 16 січня надавалися митні пільги виробникам та експортерам чавуну й заліза. 27 червня 1808 р. створено Головне правління мануфактур для керівництва всіма фабриками, заводами, піклування про збільшення ними обсягів виробництва їх продукції, а це актуалізувало проблему посилення запобігання неформальній економіці.

Упродовж XIX – початку XX ст. номенклатура товарів і предметів контрабандного промислу по європейському митному кордону Російської імперії включала споживчі продукти й товари, на які поширювалось акцизне законодавство (спирт, цукор, чай, сахарин), золотовалютні цінності та цінні папери, антикваріат та витвори мистецтва, зброя, вибухівка, а також друкарські верстати для таємного виготовлення підrobних акцизних марок і друку нелегальної літератури.

Статистична інформація про обсяги нелегальної торгівлі, тобто контрабанди, що проходила на внутрішній ринок Російської імперії в тому числі в українські губернії, досить розпорошена. Ми можемо оперувати лише показниками митної статистики, яка представлена даними про затримання контрабандистів, а також сумами реалізації контрабандних товарів на аукціонах та виплати грошової винагороди митникам за викриття контрабанди. Ці показники дозволяють визначити напруженіші ділянки митного кордону і порівняти успішність у цій діяльності різних митних округів.

Як приклад розглянемо ситуацію на південних митницях, і в першу чергу, на Одеській. Про розміри контрабанди, яка провозилась через митний кордон, свідчать такі показники. Надходження коштів від продажу конфіскованих товарів становили в грудні 1819 р. – 240 руб. асигнаціями та 75 руб. сріблом; у липні 1820 р. – 2580 руб. асигнаціями і 45 руб. сріблом⁷. Ці суми доцільно порівняти з показниками митних зборів по Одеській митниці за ці ж роки: 1819 р. – 1 413 739,06 руб., 1820 р. – 1 365 549,12 руб. Для формування цілісного уявлення про обсяги контрабандних затримань звернімося до такого джерела, як “Ведомость о денежных наградах” по всіх митних округах Російської імперії з 1824 по 1837 рр.⁸ Згідно з відомістю, ситуація була така: Радзивилівський – 1 862 089,82 руб., Скулянский – 50 108,71 руб., Ізмаїльський – 513,45 руб., Одеський – 11 662,91 руб., Феодосійський – 307,09 руб., Керч-Єнікальський – 635,69 руб., Архангельський – 103 815,85 руб., Петербурзький – 1 130 960,58 руб., Ревельський – 317 178,89 руб., Ризький – 817 161,92 руб., Лібавський – 268 582,33 руб., Юрбурзький – 1 054 399,36 руб.

Отже, лідерами боротьби з контрабандою, як і за надходженнями від її затримання, були Петербурзький, Ризький, Юрбурзький та Радзивилівський митний округи. Абсолютним лідером щодо запобігання контрабанді став Радзивилівський митний округ (територіально він охоплював правобережні українські губернії). І дійсно, найбільші обсяги нелегальних товарів надходили з Австрійської імперії. Про ступінь загрози на австрійській ділянці митного кордону свідчить факт залучення регулярних частин російської армії для допомоги митникам протидії проривам добре озброєних контрабандистів.

⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 368. – Арк. 39.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 788а. – Спр. 164. – Арк. 22–23.

Результативність митниць Радзивилівського митного округу в другій чверті XIX ст. можна оцінити за показниками з конфіскацій контрабандних товарів. З 1829 по 1837 рр. показники щодо кількості конфіскацій на митницях були такими: Радзивилівська – 4134, Бердичівська – 157, Гусятинська – 1392, Дружпольська – 799, Волочиська – 656, Ісаковецька – 604⁹. У прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній ситуація з контрабандою загострюється після поразки польського повстання. Крім звичайної економічної контрабанди, додається ще й політична. Таємні польські організації, до складу яких входили і місцеві дворяни, регулярно отримували нелегальну літературу з австрійської Польщі¹⁰. Перед митниками поставили завдання, за можливістю взагалі припинити контакти між польським населенням двох імперій, крім територій митниць. З початком угорського повстання у 1848 р., потім Східної війни 1853–1856 рр. контрабандна активність дещо знизилась. Це стало наслідком концентрації російських військ у цьому регіоні, їх участі у придушенні угорського повстання, а під час Східної війни – необхідності утримувати Австрію військовою демонстрацією від можливої участі в конфлікті на боці Англії та Франції. Різке зростання активності контрабандистів спостерігається з другої половини XIX ст. При цьому австрійські військові починають активно використовувати контрабандистів для виконання агентурних завдань військової розвідки.

Так, по Дружпольській митниці з 1 січня до 24 червня 1866 р. було затримано контрабандних товарів на суму 239 руб. 71 коп., заведено справ про конфіскацію товарів 46. По трьох митницях (Радзивилівській, Волочиській, Дружпольській) і Збаразькій митній заставі зафіксовано 1747 випадків затримання контрабандних товарів за 1878 р., 1886 – за 1879 р., при цьому збройних опорів у 1878 р. було 3 (убито двох контрабандистів, поранено одного), в 1879 р. – 1 (поранено одного). Протягом 1878–1879 рр. затримано контрабандистів без опору з їхнього боку 2504 особи. У 1882–1883 рр. в митних установах Волинської губернії 5755 разів затримували контрабандний товар. Під час затримки зафіксовано 3 збройних опори, в яких одного контрабандиста убито, трьох поранено. Затриманих без опору контрабандистів було 3305. По Подільській губернії в 1883–1884 рр. затримано без опору контрабандистів 1283, затримувались контрабандні товари у 2537 випадках. Одинадцять разів контрабандисти чинили опір митним чинам під час затримки (десять осіб поранено, а одну – вбито)¹¹. Аналіз цифрових показників свідчить, що найпоширенішим контрабандним товаром на Правобережжі був спирт. По Волочиській митниці протягом травневої третини 1900 р. заведено 30 конфіскаційних справ на суму 374 руб. 50 коп.; по Ісаковецькій митниці за травневу третину 1908 р. – 73 конфіскаційні справи на суму 497 руб. 39 коп.¹². До переліку найпоширеніших контрабандних товарів, крім спирту, входили: хустки вовняні та шовкові, сукно, готовий одяг, одяг з бавовни, дрібні промислові речі. Але їх кількість порівняно зі спиртом і сахарином була незначна і реалізовувалася серед населення в прикордонній смузі на відстані до 21 версти в глибину від митного кордону.

Стосовно південних митниць, особливо Одеської, статистичні матеріали спростовують образ міста Одеси як основного джерела контрабанди в Російській імперії. Номенклатура контрабандних товарів на початку XX ст. майже не змінилась порівняно з XIX ст. Згідно зі звітом начальника Південного митного округу за 1910 р., предмети контрабанди становили: срібні та золоті монети, сукно, костюми чоловічі, вовна, вогнепальна зброя, сахарин¹³; підрозділами Ізмаїльської прикордонної бригади проведено 20 затримань, затримано 36 чоловік, оцінка нелегального товару становила 124 руб. Службовцями митниць Південного митного округу за 1909 р. проведено 32 затримання з 23 затриманими, товари оцінено на 256 руб. У 1910 р. здійснено 87 затримань контрабанди, затримано 106 чоловік, вартість контрабандного товару дорівнювала 367 руб.¹⁴

⁹ Там само. – Арк. 21.

¹⁰ Там само. – Арк. 99.

¹¹ Там само. – Оп. 45. – Спр. 156. – Арк. 56.

¹² Державний архів Хмельницької області. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 12.

¹³ ДАОО. – Ф. 247. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 60.

¹⁴ Там само. – Арк. 57–59.

Запобіжні заходи контрабандному промислу в прикордонних губерніях ускладнювались тим, що для значної частини населення цей промисел був основним заняттям. Тому поширеним методом боротьби з контрабандистами на початку XX ст. стає практика вербовки інформаторів з місцевого населення.

Губернатори, Міністерство фінансів, митні установи всіляко заохочували “доносителей”, які інформували владні структури про ті чи інші прояви контрабанди. Премії за затримання контрабанди виділяла навіть Київська міська дума. Так, бюджетом міста на 1901 р. передбачено асигнування в сумі 500 руб. “за выявление контрабандного мяса”¹⁵. Ця велика за тогочасним грошовим курсом сума була призначена для заохочення осіб, які фіксували й доповідали міській думі про факти незаконного ввезення та реалізації великих партій м’яса з Австрійської Польщі.

Частина товарів, що ввозилася з-за кордону, починаючи з 1870-х рр. була зарахована Міністерством фінансів до “особенных товаров”, які поділялися на три категорії: заборонені до ввезення; ввезення яких було обмежено; товари, ввезення яких контролювалося відповідними владними структурами.

До першої групи товарів належать отруйні та вибухові речовини, революційна література (книги, газети, журнали, листівки). До другої – продовольчі та промислові товари, які в достатній кількості вироблялися в Росії. До третьої – зброя (у тому числі мисливська), боєприпаси, поліграфічне обладнання, друкарські машинки, електротовари, лікарські препарати¹⁶.

Як один зі способів запобігання контрабанді та іншим порушенням правил перевезення товарів через державний кордон російський уряд використовував практику реєстрації імпортованих товарів уже на території Російської імперії, для чого необхідно було визначення шляхів від митної установи до найближчого прикордонного міста з метою свідчення товарів¹⁷.

Великого значення протягом другої половини XIX ст. набула боротьба із заниженням митної вартості товарів. Поруч із декларуванням товарів не своїм найменуванням, заниження митної вартості стало в цей період одним з основних методів ухилення від сплати митних платежів. Особливу увагу на значні фінансові збитки, що завдавалися державі в результаті заниження митної вартості, звертав директор Департаменту митних зборів М. Качалов¹⁸.

У 1913 р. вартість усієї затриманої в Російській імперії контрабанди дорівнювала 729 338 руб., а її середньорічні показники на західних кордонах становили до I світової війни 350 тис. руб.¹⁹ Ринкова ціна товару в прикордонній смузі була приблизно на 25 % вищою від вартості, що встановлювалася державою (в міру віддалення від кордону ціни на іноземні товари ще зростали). Ураховуючи, що затримана контрабанда становила приблизно 8–10 % від усього нелегального імпорту (за правилами підрахунку контрабандного товару), можна припустити, що реальна ціна нелегального товару була разів у 10–11 вище зазначених цифр. Це означає, що щорічно на ринок країни надходив товар на суму приблизно 7 млн руб., який не обкладався жодними податками²⁰. Але слід ураховувати, що ці показники максимальні, бо припадають на індустріальні роки. Існує закономірність: з підвищенням рівня споживання та купівельної спроможності, а також інтеграцією країни до світової торгівлі, обсяги неформальної торгівлі зростають. Що ж стосується XIX ст., то обсяги контрабандних операцій мали нижчі показники.

Спеціалізоване законодавство щодо боротьби з контрабандою почало формуватися з середини XVIII ст. (Митний статут 1755 р.), коли внаслідок реформ митної системи Росій-

¹⁵ Державний архів Київської області. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 2553. – Арк. 90.

¹⁶ Там само. – Ф. 2. – Оп. 23. – Спр. 3. – Арк. 2, 9, 19, 21, 43.

¹⁷ Державний архів Херсонської області. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 6.

¹⁸ Мельников А. В. “Записки тайного советника Николая Александровича Качалова” – малоизвестный источник по истории таможенного управления 1870–1880-х гг. // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI–XIX вв. : сб. материалов второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А. И. Раздорский. – Курск, 2009. – С. 352–355.

¹⁹ Макотинский М. Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 8. – С. 329.

²⁰ Кондурашкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918–1926. – Л. : Ленинградский рабочий, 1927. – С. 133.

ської імперії юридично був оформлений митний кордон, а митна діяльність з 1763 р. стає монополією держави.

З ускладненням структури зовнішньої торгівлі та посиленням негативного впливу контрабанди на економіку, в митному законодавстві з'являється нормативно-правова спеціалізація, спрямована на зупинення контрабандних операцій. У XIX ст. формуються правові принципи, які визначили й на XX ст. курс розвитку митного законодавства.

Російське митне законодавство XIX ст. під контрабандою тлумачило "Провезення товарів через митницю з приховуванням від митного контролю, або провезення товарів, обминувши митницю". Згідно з Митним статутом 1819 р. (§ 381, 382) та Положенням про покарання 1845 р. товари, які провозяться, в обхід митниці, а також ті, які доставлено до митниці, але не вказано в митних документах, вважалися такими, що переміщуються таємно. Ця дефініція зберігалася для всіх наступних Митних статутів XIX ст. Таким чином основним критерієм для кваліфікації контрабандних товарів було приховування товарів від митного контролю.

Але на початку XX ст. ситуація змінилася. "Положення про контрабанду" від 27 березня 1907 р. вже виходило з інших критеріїв. До предметів контрабанди було зараховано лише товари, зазначені в митному тарифі, а також заборонені для ввезення чи вивезення. Контрабандою також вважалось не лише завершене діяння, а й замах на контрабанду, збереження і продаж нелегальних товарів, пропуск товарів посадовою особою митного відомства без сплати мита. Митна практика до 1914 р. дає такі приклади контрабанди: реалізація іноземних підакцизних товарів без відповідних акцизних знаків (пломби та бандеролі); відсутність для товарів у 50-кілометровій митній зоні спеціальних митних квитанцій; реалізація в прикордонній смузі алкогольних напоїв без надання документального підтвердження, що вони вироблені на державних підприємствах.

Так, у Митному статуті 1892 р. увезення та вивезення заборонених товарів каралось конфіскацією товару й стягненням штрафу в подвійному розмірі від вартості контрабанди (ст. 1522 § 1, ст. 1524 § 1). За таємне провезення товарів, дозволених митним тарифом, стягувалось п'ятикратне мито, імпортований товар підлягав конфіскації, а експортні товари поверталися власнику після сплати мита (ст. 1522 § 2, ст. 1524 § 2). За таємне провезення безмитних товарів стягувалось 10 % їх вартості без конфіскації (ст. 1520, 1521, 1524).

Відмітною рисою Статуту 1892 р. щодо переслідування контрабанди було вжиття заходів з виявлення та покарання не перевізника, а власника контрабандного товару. Якщо перевізник вказував на власника забороненого товару, то штраф до нього обмежувався лише 30–60 рублями.

Особи, які переховували контрабандний товар, штрафувались у подвійному розмірі від вартості товару (ст. 1546). У цей період у митному законодавстві з'являється поняття рецидиву контрабанди у прикордонній смузі (ст. 1541, 1542), а за повторний злочин у прикордонній смузі було передбачено виселення злочинця у внутрішні губернії. За Митним статутом 1819 р. виселення було безстроковим, за Статутом 1892 р. термін обмежувався 5 роками і штрафом у подвійному розмірі. А Митний статут 1904 р., навпаки, запроваджував значно суворіше покарання за контрабанду – ув'язнення на каторзі терміном від 4 до 6 років²¹.

Висновки. Історія виникнення й розвитку контрабанди пов'язана з переломними етапами економічного і суспільного життя людства. На шляху своєї еволюції, заради досягнення перспективної мети, держава була змушена вживати не завжди популярних у населення заходів в економічній сфері. Ці суперечності, в першу чергу, відображались на споживчому ринку й породжували нелегальне виробництво й торгівлю. В умовах феодального господарства держава це ще терпіла, але в умовах капіталістичного, фабричного виробництва, де від розвитку промисловості залежала національна безпека, держава починає наполегливо боротися з різними видами контрабанди. Слід зазначити, що з ускладненням політичної структури суспільств, крім економічної контрабанди, з'являється і політична контрабанда. Тому вже у XIX ст. боротьба з контрабандою розглядається на рівні забезпечення державної безпеки. Що стосується Російської імперії та українських губерній в її складі, то

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 1 зв. – 2.

розглядається на рівні забезпечення державної безпеки. Що стосується Російської імперії та українських губерній в її складі, то приєднання цієї держави до фабричного виробництва гостро поставило проблему існування неформальної економіки. Величезні потреби бюджету і необхідний захист новоствореної промисловості радикально високими тарифами одночасно створювали сприятливий ґрунт для зростання споживчої контрабанди. У той же час під категорію контрабандних товарів підпадали товарні групи, які на території імперії належали до підакцизних товарів.

УДК 339.54(438)

GRANICA CELNA I HANDEL ZAGRANICZNY KRÓLESTWA POLSKIEGO PO POWSTANIU LISTOPADOWYM (OD ROKU 1831)

M. Rutkowski
(Politechnika Białostocka,
m. Białystok, Polska)

Після поразки Листопадового повстання торгова політика Царства Польського не залежала цілком від уряду у Варшаві. Численні урядові операції проти контрабанди, які здійснювала російська армія, зовсім не компенсували недостатність реального впливу на внесення невідгідних (таких, що мали істотний вплив на обсяги і розміри польської торгівлі) змін до російського Закону про митний тариф. Остаточні результати спроб сприяти розвитку торгової політики Польщі так званої епохи Паскевича, навіть якщо брати до уваги позитивні зусилля місцевих органів влади у цьому напрямку, в ситуації, що виникла через програну війну 1831 р., були позитивними чи навіть негативними. Таку ситуацію не можна було змінити за допомогою достатньо добрих торгових відносин з Пруссією, зокрема, коли з'явилися негативні тенденції в торгівлі з Австрією, а також остаточно припинилася польська торгівля з Китаєм.

После поражения Ноябрьского восстания торговая политика Царства Польского не зависела полностью от правительства в Варшаве. Многочисленные правительственные операции против контрабанды, которые проводила русская армия, совсем не компенсировали недостаточность реального влияния на внесение невыгодных (имеющих существенное влияние на объёмы и размеры польской торговли) изменений в российский Закон о таможенных тарифах. Конечные результаты попыток способствовать развитию торговой политики Польши так называемой эпохи Паскевича, даже если принимать во внимание положительные усилия местных органов власти в этом направлении, в ситуации, возникшей из-за проигранной войны 1831 г., были неважными или даже отрицательными. Такую ситуацию нельзя было изменить при помощи достаточно хороших торговых отношений с Пруссией, в частности, когда появились негативные тенденции в торговле с Австрией, а также окончательно прекратилась польская торговля с Китаем.

After the fall of the November Uprising, the trade policy of the Kingdom of Poland did not entirely depend on the Warsaw Government. The multiple official demarches against contraband carried by Russian army did not compensate at all for the lack of the real influence on the introduction of disadvantageous (having a major impact on the scope and size of the Polish trade) changes in the Russian Customs Tariff Law. The final result of attempts to create the pro-Government trade policy of so-called Paskiewicz era Poland, even if taking into account positive intentions of these local government's endeavors, in situation created by lost war of 1831, had to prove unimportant or even negative. This situation could not be changed by quite well trade relations with Prussia, particularly when negative trends in trade with Austria, and the final termination of the Polish trade with China have occurred.

Słowa kluczowe. Granica celna, handel zagraniczny, Królestwo Polskie, epoka paskiewiczowska.

© M. Rutkowski, 2012

1. Wprowadzenie

Nieprzychylna polityka celna rządu petersburskiego oraz ogólne trudności gospodarcze spowodowały, iż handel zagraniczny Królestwa Polskiego okresu początku ery paskiewiczowskiej, tj. po roku 1831, ogólnie kształtował się wybitnie niekorzystnie. Po upadku powstania listopadowego niezwykle trudne okazało się zachowanie w relacjach handlowych z państwami ościennymi, a szczególnie z Rosją, takich przepisów celnych, które pozwoliłyby na przyspieszony rozwój, czy przynajmniej utrzymanie dotychczasowej aktywności przemysłowo-handlowej Królestwa Polskiego. Zagadnienie uszczelnienia funkcjonowania granicy celnej oraz zakresu handlu zagranicznego Królestwa Polskiego, istotne dla zrozumienia mechanizmów relacji gospodarczo-handlowych oraz politycznych epoki, znajdowało odzwierciedlenie w badaniach autora niniejszego tekstu¹, opartych na źródłach archiwalnych, znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie².

Sformułowanie problemu. Celem artykułu jest przedstawienie następujących zagadnień występujących w okresie po roku 1831: szczelność granicy celnej Królestwa Polskiego; stosunki handlowe Królestwa Polskiego z Prusami, Austrią, Wolnym Miastem Krakowem oraz Chinami; bilans handlu zagranicznego Królestwa Polskiego w początkach ery paskiewiczowskiej. W ten sposób analizie zostaną poddane najważniejsze aspekty zewnętrznej polityki handlowej Królestwa Polskiego po upadku Powstania Listopadowego.

Wyniki badania

2. Szczelność granicy celnej Królestwa Polskiego po Powstaniu Listopadowym

2.1. Nowe rozwiązania prawne uszczelniające granicę celną Królestwa Polskiego

Już na czwartej sesji Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego, ustanowionego w Warszawie po upadku Powstania Listopadowego, w dniu 1 listopada 1831 roku, władze omawiały szczelność granicy. Konstatowano sprowadzenie do Królestwa w okresie Powstania i wkrótce po jego upadku znacznych ilości „/.../zapasów towarów różnego rodzaju”. Miały to być przedmioty zarówno podlegające ocłeniu, jak i zupełnie zakazane. W tej sytuacji, Rząd Tymczasowy wydał pod wyżej wspomnianą datą postanowienie, określające w jaki sposób władze skarbowe (Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu – dalej: KRPiS) powinny postępować w celu odzyskania opłat celnych, należnych Skarbowi Państwa z tytułu sprowadzenia do kraju danych partii towarów. Jednocześnie określono przepisy postulujące usunięcie z handlu tych towarów, których posiadanie i dystrybucja były zabronione³.

Postanowiono sprawdzić stan służby celnej, funkcjonującej na granicach kraju. 4 listopada 1831 roku, na przedstawienie kierującego KRPiS Romana Fuhrmanna, Rząd Tymczasowy podjął akcję „/.../ w zamiarze przekonania się czyli służba skarbowa przy granicach Królestwa Polskiego w całej rozciągłości do zupełnego porządku jest przywrócona /.../”. Starano się przy okazji sprawdzić czy i w jakim zakresie poniosły w tym czasie uszczerbek dochody celne. Równocześnie Fuhrmann zalecił (a władze ogólnokrajowe zgodziły się z tym wnioskiem), aby ewentualną kontrolę nie powierzać urzędnikom lokalnym, lecz przekazać ją w ręce przedstawicieli służby skarbowej/celnej z samej Warszawy. Dyrektor Główny prezydujący w KRPiS został zatem upoważniony przez rząd do powierzenia nadzoru służby celnej:

- a) w woj. augustowskim i plockim intendentowi komory celnej w Warszawie – Bobrowskiemu,
- b) w woj. mazowieckim, kaliskim i krakowskim referendarzowi sekcji celnej Cześniewiczowi,
- c) na terenie woj. lubelskiego, podlaskiego i sandomierskiego referendarzowi prawnemu w sekcji celnej - Sokołowskiemu.

¹ Ruktowski M. Zmiany strukturalne w Królestwie Polskim wczesnej epoki paskiewiczowskiej // Studium efektywności administracyjnej, społecznej i gospodarczej zniewolonego państwa. – Białystok, 2004 – T. I. – S. 391–414; Rzeszów, 2007 – T. II. – S. 439–459 (gdzie także opisano handel z Rosją).

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zespół II Rady Stanu Królestwa Polskiego 1833–1841 (dalej – RS); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zespół Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815–1867 (dalej – RA).

³ RA 20/80.

Każdy z wymienionych urzędników otrzymał od prezesa Rządu Tymczasowego tzw. "rozkaz otwarty" skierowany do wszelkich komend wojskowych oraz do władz administracyjnych⁴. Następnie celem sprawdzenia stanu służby celnej w woj. sandomierskim, lubelskim i podlaskim został wysłany na granicę podinspektor Komory Konsumowo-Składowej w Warszawie Żarnowski. Na teren innych województw zostali też w późniejszym okresie wysłani inni intendenci skarbowi. Starano się też o pełną gratyfikację zasłużonych w tej działalności osób. Ze względu na dość szeroki zakres pełnionych obowiązków, w dniu 12 czerwca 1832 roku Rada Administracyjna nakazała (na wniosek KRPiS) wypłacenie owym nadzorcom po 12 zł diety dziennie⁵.

W początkach ery paskiewiczowskiej występowały problemy i wątpliwości w kwestii obsadzenia granicznych urzędów celno-skarbowych. Wątpliwości te budzili przede wszystkim zgłaszający się do służby celnej podoficerowie i żołnierze byłego już Wojska Polskiego. 4 lutego 1832 roku KRPiS wystąpiła ze stosownym pytaniem do Rządu Tymczasowego. Władze centralne postanowiły wyrazić zgodę na przyjmowanie byłych wojskowych Wojska Polskiego do administracji celnej.⁶ Z drugiej strony wątpliwości budziło ponowne przyjmowanie do służby celnej, uprzednio już oskarżanych i eliminowanych z administracji państwowej rewizorów celnych. Precedensową decyzję w tej sprawie wydała Rada Administracyjna w dniu 31 sierpnia 1832 roku, kiedy to podjęto jednostkową decyzję o charakterze pozytywnym.⁷

Pewnym problemem okazało się na początku epoki paskiewiczowskiej przywrócenie pełnej kontroli celnej na głównym cieku wodnym Królestwa - Wiśle. Dopiero w dniu 10 kwietnia 1832 roku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (dalej: KRSWDiOŚP) wystąpiła do Rady Administracyjnej z wnioskiem o ".../urządzenie sposobem dawnym jednej szalupy kanonierskiej na Wiśle przy mieście Nieszawie w celu zapewnienia porządku spławów kontroli celnej /.../". Chodziło także o kontrolę osób nielegalnie w tym miejscu przekraczających granice. Paskiewicz postanowił, aby ten odcinek granicy pozostawał w całości pod nadzorem wojska rosyjskiego, i przeznaczył do kontroli tego odcinka wojskową szalupę kanonierską. Stosowna instrukcja (opracowana po porozumieniu z KRSWDiOŚP) miała być przekazana do Intendentury Armii przez szefa sztabu Armii Czynnej⁸.

2.2. Problemy celne z wojskiem rosyjskim (I Armia Czynna)

Dosyć ujemne skutki dla poboru opłat celnych wiązały się z udzielaniem jesienią 1831 roku przez wielu rosyjskich dowódców wojskowych zezwoleń na wprowadzenie do Królestwa różnorodnych towarów, przeznaczonych dla Armii Czynnej, bez konieczności uiszczania opłaty celnej. Zdarzały się podczas tych czynności znaczne nadużycia, jak np. miało to miejsce, gdy generał rosyjski Pinebel zezwolił na przekroczenie granicy (z Brześcia do Królestwa) bez opłaty celnej przez 24 woły, formalnie ".../przeznaczone dla wojska /.../ a później na publicznym targu w Warszawie sprzedane". Stąd Rząd Tymczasowy uznał za "przyzwoite" przedstawienie w dniu 4 listopada 1831 roku do decyzji Paskiewicza skargi na samowolę celną rosyjskich wojskowych, prosząc o wydanie ogólnego zalecenia skierowanego do dowódców wojskowych w kwestii absolutnego zakazu wydawania przez nich upoważnień do sprowadzania bez opłaty celnej czy to wódki, czy też jakichkolwiek innych towarów. Opierano się tutaj na przepisach celnych istniejących w Królestwie przed 29 listopada 1830 roku, na mocy których cło pobierano także i od wszelkich towarów, sprowadzanych do Królestwa dla wojska⁹. W efekcie, w dniu 8 listopada 1831 roku Rząd Tymczasowy wydaje reskrypt, przywracający moc prawną dawnych ustaw, nakładających opłaty celne tak na towary przeznaczone dla wojska, jak i dla szpitali i lazaretów wojskowych¹⁰.

⁴ RA 20/101.

⁵ RA 23/579.

⁶ RA 21/475.

⁷ RA 25/616-618.

⁸ RA 23/535.

⁹ RA 20/107-109.

¹⁰ Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego (dalej - DUWM). - 1831. - S. 105.

Pomimo wydania stosownych ustaw, problemy z wojskowymi rosyjskimi przemycającymi towary nie ustały prędko. W dniu 31 stycznia 1832 roku Rząd Tymczasowy (na przedstawienie KRPiS z tejże daty), rozpatruje sytuację, gdy wojskowi rosyjscy “/.../ z transportem idący” nie chcieli poddawać się tzw. śledztwu celnemu. Ponieważ KRPiS nie posiadała odpowiednich środków, aby wymusić na wojsku rosyjskim stosowanie się do obowiązujących w Królestwie przepisów celnych, postanowiono zwrócić się ponownie do Paskiewicza o interwencję w tej sprawie. Proponowano tym razem umieszczenie na terenie jedenastu komór celnych, istniejących na granicy pomiędzy Królestwem a Rosją “/.../ listów otwartych, podług wzoru przez KRPiS nadesłanego, któreby na widok publiczny wystawione, ostrzegały wszystkie przybywające do Polski osoby, że im się od rewizji usuwać nie wolno”. Niektórzy członkowie rządu proponowali dodatkowo wprowadzenie zapisu o wysokości kar, przewidzianych za niesubordynację w tym względzie. Zaproponowano zatem aby KRPiS dostarczyła (o ile to możliwe) listy wojskowych rosyjskich, łamiących przepisy celne, celem ich odpowiedniego ukarania. Pracownicy komór celnych mieli natychmiast informować władze o napotkanych ze strony wojska rosyjskiego wypadkach oporu przed poddaniem się rewizji. Ostatecznie zezwolono jednak oficerom rosyjskim na przywóz do Królestwa bez cła niektórych przedmiotów “pierwszej potrzeby”¹¹.

Innym problemem celnym związanym z napływającym do Królestwa wojskiem rosyjskim było sprowadzanie przez liwerantów do Polski “obcej” wódki, przeznaczonej dla I Armii Czynnej. 17 lutego 1832 roku KRSWiP wystąpiła zatem do Rządu Tymczasowego z wnioskiem o wprowadzenie bezpośredniego zakazu sprowadzania do Królestwa wódki, przeznaczonej dla wojskowych rosyjskich. Wniosek ten motywowano koniecznością obrony polskich właścicieli ziemskich, którym “/.../ nie można odejmować korzyści z pędzenia wódek”/.../”, twierdząc, iż byłoby to dla nich równoznaczne z zadaniem ostatniego ciosu ekonomicznego¹². Stąd też pomimo tego, iż początkowo intendentura zamierzała sprowadzić z Rosji znaczne ilości wódki dla wojska, “/.../ z powodu nadzwyczajnej ceny /.../”, ostatecznie z tego zrezygnowano¹³.

Problemy trwały dalej. I tak, np. pomiędzy towarami zakontraktowanymi przez wojsko rosyjskie w Wolnym Mieście Krakowie i sprowadzonymi przez komorę celną Wiczkowice bez opłaty cła (na rozkaz generała Rudigera) znalazło się 467 “garnców wódki”. W tym wypadku Rada Administracyjna jednak w kwietniu 1832 roku “/.../ zezwoliła na umorzenie opłaty skarbowej /.../”, stawiając jakby znowu wojsko rosyjskie ponad prawem (celnym). Ostatecznie interweniował sam Paskiewicz, który “/.../ zwracając troskliwą uwagę na dobro Skarbu Publicznego/.../”, rozkazał szefowi sztabu głównego armii ponowne wydanie i opublikowanie przepisów, które:

- a) zabraniały wojskowym sprowadzanie do Królestwa jakichkolwiek towarów objętych zakazem wwozu,
- b) nakazywały im opłacanie normalnych taryf celnych,
- c) wprowadzały osobistą odpowiedzialność dopuszczających się nadużyć wojskowych za wszelkie straty, jakie na skutek łamania przepisów celnych mógłby ponieść Skarb Królestwa¹⁴.

2.3. Nowe rozwiązania zmierzające do uściślenia kontroli celnej i przepływu towarów

Sytuacja finansów państwa była od samego początku ery popowstaniowej w centrum uwagi władz Królestwa. Stąd w dniu 24 lutego 1832 roku feldmarszałek Paskiewicz wydaje KRPiS polecenie “/.../zebrania wszelkich urzędów obowiązujących w tutejszym kraju co do służby skarbowej pogranicznej i ułożenia ogólnej instrukcji dla urzędów celnych i straży granicznej”. W dniu 13 marca 1832 roku Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu składa stosowne pismo do Rządu Tymczasowego¹⁵.

Starając się w pełni zabezpieczyć kontrolę celną, KRPiS doprowadziła do zniesienia granicznych dróg ubocznych; wprowadzono też zakaz budowania karczm i odrębnych domów w przestrzeni

¹¹ RA 24/356.

¹² RA 22/11–12.

¹³ RA 22/298.

¹⁴ RA 23/55–58.

¹⁵ RA 23/353–354.

ćwierć mili od granicy. Na dodatek, przepisy wydane przez Radę Administracyjną i dotyczące przestępstw fiskalnych zabezpieczały „/.../ ile można całość dochodów”¹⁶. Przepisy te dotyczyły:

- a) zakazu swobodnego ogłaszania i odbywania jarmarków w miastach¹⁷,
- b) nakazu meldowania o składach towarów, znajdujących się na terenie wsi¹⁸,
- c) ustaw przeciwko handlowi pokątnemu¹⁹,
- d) wprowadzenia konieczności ubiegania się o pozwolenia na handel (zgodnie z przepisami

Królestwa) przez marketanów i Żydów rosyjskich, przebywających stale lub czasowo na terenie Polski²⁰,

- e) kontroli towarów zakupywanych w kraju przez osoby prywatne²¹,
- f) nakazu przestrzegania posiadania dokładnie odbitych plomb na towarach²².

Pomimo wprowadzenia w początkach okresu popowstaniowego tych licznych nowych rozwiązań ułatwiających kontrolę celną, w tym czasie miały nieustannie miejsce liczne defraudacje. Dowodzić tego miało:

- a) częste wychwytywanie wewnątrz kraju defraudantów,
- b) wzrost kar i konfiskat.

Za główną przyczynę tego stanu rzeczy uważano:

- a) brak pewnej i licznej straży granicznej,
- b) niedoinwestowanie wyposażenia tejże straży.

Równocześnie KRPIs rozpoczęła w pierwszej połowie lat trzydziestych pracę nad zmianą przepisów dotyczących organizacji służby celnej Królestwa²³.

Próbowano wprowadzić (wspólnie ze „stanem kupieckim”, jako zainteresowanym w równomiernym poborze celnym) na komorze warszawskiej system nadzoru, istniejącego w głównych miastach Rosji. Zadania tego podjęła się KRPIs. Okazało się jednak, iż miejscowi kupcy wzbraniali się „/.../ ten środek podzielać”. W tej sytuacji KRPIs odstąpiła od zaprojektowanego na rok 1834 oddania poboru cła na komorze warszawskiej w „administrację poruczoną” na zasadzie uprawnień i realizacji przepisów rosyjskich. Zarząd warszawskiej komory celnej został za zgodą monarchy oddany jednemu z miejscowych negocjatorów przy utrzymaniu „wszelkich dawniejszych urządzeń”. Rząd zastrzegł sobie możliwość wprowadzenia zmian w funkcjonowaniu stołecznej komory celnej w sytuacji, gdy takie uzna za niezbędne. Zmiany te miały się odbywać bez wykładania na nie nowych funduszy przez Skarb Państwa²⁴.

Warszawska komora celna przynosiła po reorganizacji roczny dochód w wysokości 5 908 172 zł, który okazał się o 500 tysięcy większy niż przed wprowadzeniem zasadniczych zmian. Zasada funkcjonowania komory była taka, iż pierwsze 150 tys. zł dodatkowego wpływu ponad przewidywany formalnie zysk (owe 500 tys. zł więcej niż dotychczas), były zatrzymane na własny użytek (zysk) administratora komory. Natomiast drugie 150 tys. zł. oraz połowa dalszego zysku przeznaczano na koszty kaucji i dozoru. Ostatecznie w połowie lat trzydziestych zamknięty roczny rachunek wspomnianej administracji, nie licząc cła pobranego na granicy od towarów rosyjskich i „bonifikacji” administratora, przyniósł Skarbowi Królestwa o 607 530 zł 4 gr. więcej niż można by się tego było spodziewać po zestawieniu średnich danych statystycznych,

¹⁶ II RS 60/164.

¹⁷ DUWM. – 1832. – S. 1071–1072.

¹⁸ Ibid. – 1832, 16 czerwca.

¹⁹ Ibid. – 1832, 10 grudnia.

²⁰ Ibid. – 1833, 18 luty.

²¹ Ibid. – 1834, 17 listopada.

²² Ibid. – 1834. – S. 1–2.

²³ II RS 60/165. O wprowadzonych przepisach w tej kwestii: Instrukcja kontrolna pasa granicznego i wewnętrznego handlu. – Warszawa, 1838; Generalnie o przepisach celnych: Taryfa celną Królestwa Polskiego uzupełniona objaśnieniami zaszły od pierwotnego jej ogłoszenia w roku 1823 po koniec września 1837, ułożona na zasadzie akt Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu i przez sekcję celną tejże Komisji sprawdzona; wraz z ogólnymi przepisami związek z taryfą mającymi. – Warszawa, 1837.

²⁴ II RS 60/165. O organizacji kupiectwa warszawskiego: *Jenkie L. Resursa Kupiecka w Warszawie* // Tygodnik Ilustrowany. – 1870. – T. 6. – S. 2.

pochodzących z dwu ostatnich lat poprzedzających oddanie komory warszawskiej w administrację prywatną²⁵.

2.4. Najważniejsze zmiany w przepisach celnych

Skupiając się na najważniejszych nowych rozwiązaniach dotyczących przepisów celnych, KRSWDiOŚP oraz II Rada Stanu wymieniały przede wszystkim:

- a) wykonanie postanowienia cesarskiego z dnia 26 marca / 7 kwietnia 1834 roku,
- b) ogólne podwyższenie opłaty celnej, (począwszy od dnia 1 czerwca 1834) o dwa grosze na jednym złotym; podwyżka ta była traktowana jako dodatkowy pobór, przeznaczony na umorzenie pożyczki zaciągniętej przez Skarb Państwa w Banku Polskim,
- c) zniesienie do połowy opłaty tzw. "Geleitszoll", pobieranej od poddanych rosyjskich wyznania mojżeszowego, przybywających na czasowy pobyt do Królestwa; zniżka ta została wprowadzona "dla wsparcia zniszczonych mieszkańców kraju",
- d) "zaniżenie" cła pobieranego od zagranicznego bydła i koni, wprowadzone w roku 1832 „na korzyść miejscowego rolnictwa” i trwające do końca roku 1834.
- e) udzielenie przez Radę Administracyjną postanowieniem z dnia 25 maja / 6 czerwca 1834 roku zezwolenia na bezpłatne wprowadzenie niektórych artykułów na potrzeby wojska rosyjskiego, stacjonującego w Królestwie, z przyczyny „panującej w (1834 roku) suszy i powszechnego prawie nieurodaju”²⁶.

Opisane powyżej próby "uściślenia" polskiej służby celnej świadczą o zrozumieniu przez administrację znaczenia właściwej koordynacji polityki handlowo-celnej państwa.

2.5. Pomoc administracji państwowej przy krzewieniu polskiego handlu oraz kontrola przepływu towarów w roku 1838

Także i w drugiej połowie lat trzydziestych XIX w. administracja Królestwa udzielała efektywnej pomocy dla dalszego rozwoju polskiego handlu. Władze państwowe starały się w roku 1838 przyjść z pomocą rozwojowi polskiego handlu zagranicznego m.in. poprzez udzielenie zgody na sprowadzenie z zagranicy, przy opłacie symbolicznego jedynie cła, "specjalnego urządzenia" łódek z żaglami. Miały owe łódki służyć do żeglugi na Wiśle²⁷. Zezwolono także na "swobodne" sprowadzenie z zagranicy, używanego w fabrykach sukiennych do greplowania osu, "którego hodowanie jeszcze nie doprowadzono dożądanego stanu w kraju tutejszym"²⁸.

Ponieważ istniejące uprzednio ulgi cłowe dotyczące przywozu do Polski z zagranicy, potrzebnej do produkcji krajowego przemysłu lnianej i bawełnianej przędzy, "okazały się szkodliwymi dla handlu i ułatwiającymi wprowadzenie kontrabandy", co następowało ze startą dla celnych i skarbowych dochodów Królestwa Polskiego, w roku 1838 zmieniono w tym zakresie przepisy celne, nakazując wprowadzenie typowej kontroli wspomnianej tu przędzy, traktowanej dotąd identycznie ze wszystkimi innymi, napływającymi do Królestwa towarami pochodzenia zagranicznego.

Dodatkowo w tym samym czasie powzięto też środki, mające na celu ustanowienie "surowej kontroli" nad obrotem tzw. przędzy ordynaryjnej (zwyczajnej), przeznaczonej z założenia do użycia w polskich fabrykach²⁹.

Jak podawała w swoim raporcie za rok 1838 KRSWDiOŚP, mając na myśli dekret Mikołaja I z dnia 2 grudnia 1838 roku, "korzystny wypadek dla przemysłu wynikł z ukazu Najjaśniejszego Pana", na mocy którego zezwolono na prowadzenie pomiędzy Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim obrotu tytoniem i tabaką, z obciążeniem cłowym o połowę mniejszym od istniejącego "w innych krajach"³⁰.

W roku 1838 władze Królestwa prowadziły też z rządem Cesarstwa pertraktacje w zakresie wyrównania i wspólnego zmniejszenia cła na niektóre, wybrane grupy towarów. Rozumiejąc doskonale, iż wszystkie decyzje, jakie mogłyby zapaść w tej sprawie, zależą wyłącznie od strony

²⁵ II RS 60/165–166.

²⁶ II RS 60/167–168.

²⁷ II RS 105/192.

²⁸ II RS 105/193.

²⁹ II RS 105/193–194.

³⁰ II RS 105/194.

rosyjskiej, próbowano motywować takie działania tzw. dobrem wspólnym obu zainteresowanych krajów. Polskie władze administracyjne postulowały zatem: zmniejszenie i wyrównanie cła, nakładanego na: zgrzebla końskie, miotłki ze słomy ryżowej, tkanin wytwarzanych z wiórków drewnianych, etc. W roku 1838 władze państwowe przedstawiły też do publicznej wiadomości rozporządzenie, wyjaśniające zasady prowadzenia tzw. handlu przewozowego, prowadzącego „duktem z Królestwa do Odessy”³¹.

Nieustanne dążenia władz do ścisłego kontrolowania przepływu towarowego, jak i próby pomocy administracji państwowej dla chcących prowadzić ożywiony handel polskich przemysłowców świadczą o zrozumieniu znaczenia tego aspektu rozwoju gospodarczego kraju.

3. Handel Królestwa Polskiego z państwami niemieckimi, z Wolnym Miastem Krakowem, Cesarstwem Austriackim oraz z Chinami w latach trzydziestych XIX wieku

3.1. Stosunki z Prusami i państwami niemieckimi

Specjalna konwencja kartelowa z Prusami została zawarta w dniu 29 marca 1830 roku, gdzie odniesiono się do wzajemnego wydawania zbiegów wojskowych i wszelkiego rodzaju przestępców³². Władze Królestwa Polskiego ogłosiły publicznie jej treść dopiero po upadku Powstania Listopadowego, gdyż nie wcześniej niż w dniu 3 lipca 1832 roku Rada Administracyjna (na przedstawienie KRSWDiOŚP z dnia 28 czerwca tego roku) poleciła ogłoszenie tej konwencji w Dzienniku Praw. W okresie popowstaniowym nabrała ona znaczenia nie tylko politycznego, ale i handlowego (w związku ze wzmożoną kontrabandą). Generalnie jednak, jak podawała to Rada Stanu w swoim raporcie, spisany w początkach roku 1836, stosunki handlowe z Królestwem Pruskim „/.../w dawniejszym pozostawały stanie”³³.

W okresie popowstaniowym zawarto też konwencję z innym państwem niemieckim – Wittenbergią. Szef przeznaczonej „do korespondencji zagranicznej” kancelarii Namiestnika zakomunikował mianowicie w dniu 6 września 1832 roku Radzie Administracyjnej o zawartej deklaracji pomiędzy wicekanclerzem państwa rosyjskiego hr. Nesserlode a księciem Stohlenlohe-Kirenberg, pełnomocnikiem króla Wittenbergii w kwestii zniesienia opłaty wwozowej pomiędzy Królestwami Polski i Wittenbergii. O zawarciu konwencji dotyczącej państwa polskiego, lokalne władze administracyjne dowiadują się dopiero post factum. W tej też sytuacji, Rada Administracyjna poleciła w dniu 7 września 1832 roku KRPiS opracowanie „/.../ przedstawienia stosownego projektu do postanowienia”³⁴. W realizacji rozporządzenia Rady Administracyjnej, w

³¹ Ibid.

³² RA 12/173–177; RA 13/124. Zasadnicze negocjacje handlowe z Prusami władze polskie przeprowadziły jeszcze w okresie przedpowstaniowym. W trakcie prowadzonej etapami dyskusji nad rokowaniami z rządem pruskim o traktat handlowy z Królestwem Polskim, doszło nawet dn. 22 czerwca 1824 roku na forum Rady Administracyjnej do wyrażenia opinii, iż bardziej interesom Królestwa odpowiadać będzie raczej zerwanie stosunków z Prusami, niż akceptacja proponowanych przez nie warunków umowy handlowej. Po wielu sporach udało się jednak w końcu zawrzeć w miarę korzystny traktat z Prusami, a w maju roku 1825 W. K. Konstanty wydaje odezwę, gdzie donosi o zawarciu konwencji z rządem Pruskim oraz o woli cesarskiej ogłoszenia i wprowadzenia jej w życie w Królestwie Polskim.

³³ RA 24/390; II RS 60/166. Zdarzały się jednak dość liczne utrudnienia w handlu z Prusami, powodowane najczęściej obawą władz pruskich przed przeniesieniem przez handlarzy chorób zakaźnych (głównie: cholery, czy zwierzęcych chorób zakaźnych) podczas występowania w Królestwie Polskim czy Prusach jakiejś poważniejszej epidemii. I tak, zamieszczony w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego, zapisany pod nr 4843, reskrypt Wydziału Policji tegoż województwa informował, iż Generalny Konsulat Pruski informował za pośrednictwem KRSWDiOŚP, że z powodu występowania w niektórych okolicach Królestwa „chorób zakaźnych na bydło /.../ Rząd Pruski uznał za rzecz potrzebną nie dozwolnić przebywać granicy pruskiej furom po towary kolonialne i inne jadącym skoro nie udowodnią dostatecznie, że pochodzą z okolic Królestwa, w których zaraza na bydło nie panuje /.../”. O likwidacji należności pomiędzy Królestwem Polskim a Prusami: RA 24/831–832, RA 24/534–535. O tych rozliczeniach w okresie przedrewolucyjnym: *Smolka St.* Polityka Lubeckiego przed Powstaniem Listopadowym. – Kraków, 1907. – T. 1–2; *tenże.* Układy w sprawie handlu Królestwa Polskiego z Prusami 1815–1825 // Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. – 1906. – Nr 10.

³⁴ RA 26/107–108.

dnio 2 października 1832 roku KRPiS przedłożyła opracowany już formalnie przez polską agendę administracyjną projekt do postanowienia o wzajemnym zniesieniu opłaty wwozowej pomiędzy Królestwem Polskim i Wittenbergią³⁵.

3.2. Stosunki z Wolnym Miastem Krakowem

W okresie popowstaniowym z Krakowem podpisano nowy układ handlowy w dniu 1 lipca 1834 roku³⁶. Umowa ta została zawarta na lat osiem, rozpoczynając jej trwanie od ostatniego dnia czerwca 1834 roku, i kończąc jej moc prawną w dniu 31 maja 1842 roku. Rada Administracyjna zatwierdziła ten układ w dniu 29 lipca 1834 roku. Zawierał on niewielkie tylko różnice w porównaniu do swego przedpowstaniowego pierwowzoru. Równocześnie do układu dołączono:

- a) taryfę opłat celnych, stosowanych w odniesieniu do wyrobów i produktów krakowskich,
- b) przepisy określające wzory tzw. świadectw pochodzenia wyrobów krakowskich, które miały umożliwić przekroczenie tych towarów przez granicę Królestwa,
- c) umowę o dzierżawę dochodów pochodzących z wyłącznej dystrybucji soli w Wolnym Mieście Krakowie i w jego Okręgu³⁷.

Generalnie (z małymi wyjątkami) opłaty celne zostały wówczas podwyższone do wysokości taryfy wspólnej Cesarstwa i Królestwa, co przeprowadzono celem “/.../ niezostawienia przewagi handlowi krakowskiemu nad handlem Cesarstwa i Królestwa”.

Zamieszczono zatem w taryfie celnej polsko-krakowskiej niewielką liczbę artykułów, “/.../ które przemysł Miasta Krakowa w ostatnich latach produkować zaczął, z taką opłatą izby przemysłowi Cesarstwa i Królestwa nie były przeszkodą”³⁸. Na podstawie tego traktatu polska komora celna w Krakowie została też upoważniona do ostatecznego “ekspediowania” do województwa krakowskiego przechodzących przez to miasto towarów zagranicznych. Dzięki takiemu właśnie rozwiązaniu, lokalny handel nadgraniczny mógł być prowadzony z większymi ułatwieniami. Wprowadzono niewielkie zmiany w kwestii lokalizacji komór celnych, znajdujących się bezpośrednio na granicy polsko-krakowskiej. Zgodnie z zapisami traktatu, rząd krakowski “/.../ dla osłonięcia Skarbu Królestwa od pokątnego nawożenia soli” przyznał władzom polskim na kolejne osiem lat prawo wyłącznej sprzedaży tego artykułu w okręgu krakowskim po wyznaczonej cenie, przy uiszczaniu ryczałtowej opłaty przez Skarb Królestwa w wysokości 332 tys. zł. Opłata ta była wyższa o 47 tys. zł od ustanowionej poprzednio, tj. w okresie przedpowstaniowym. II Rada Stanu uważała przede wszystkim, że zawarcie nowego traktatu handlowego polsko-krakowskiego zapewniło wprowadzenie nowych, skutecznych środków przeciwko defraudantom (soli)³⁹.

3.3. Stosunki z Cesarstwem Austriackim

W popowstaniowych stosunkach handlowych Królestwa Polskiego z Cesarstwem Austriackim uwagę polskich najwyższych władz administracyjnych przykuła sprawa komór celnych, przez które sprowadzano do Królestwa towary kolonialne. Zgodnie bowiem z dekretemi Aleksandra I z 13 i 28 sierpnia 1822 roku, a także na podstawie rozporządzeń Namiestnika Królewskiego Zajączka z 26 listopada 1822 roku oraz 8 lipca 1823 roku, sprowadzane do Królestwa z Austrii towary kolonialne mogły być oclone jedynie na terenie dwu komór “pierwszego rzędu”. Były to komory celne w Igołomii i Wilczkowicach⁴⁰.

Problemem okazał się fakt, iż obydwie wymienione tu komory położone były “/.../ w jednej stronie od Krakowa i w bliskości od siebie”, podczas gdy na obszarze rozciągającym się od

³⁵ RA 26/532.

³⁶ RA 11/183–185; II RS 60/166. Podstawowy układ celny między Królestwem Polskim a Wolnym Miastem Krakowem został przedstawiony do zatwierdzenia przez Radę Administracyjną jeszcze w dniu 14 sierpnia 1823 roku. Układ ten obejmował m.in. sprawę wznowienia polskiej komory celnej w tym mieście, zniesienia opłat celnych nazywanych Geleitszoll, a także zrównanie cen soli w Wolnym Mieście Krakowie z cenami obowiązującymi na terenie Królestwa. Układ ten obowiązywał w początkach okresu popowstaniowego.

³⁷ DUWM. – 1834, 20 października; II RS 60/166.

³⁸ II RS 60/166.

³⁹ II RS 60/167. O likwidacji należności pomiędzy Królestwem Polskim a Wolnym Miastem Krakowem: RA 21/49–50, RA 22/140–141, RA 24/487–488; całość ustawy celnej polsko-krakowskiej: Układ handlowy między Królestwem Polskim a Wolnym Miastem Krakowem i jego okręgiem. – Kraków, 1834.

⁴⁰ DUWM. – 1834, 27 stycznia.

Igołomii aż do Kryłowa (gdzie stykały się ze sobą trzy granice: polska, rosyjska i austriacka), czyli w przybliżeniu ok. 60 mil, ani jedna komora celna nie była upoważniona do clenia napływających z Austrii do Królestwa Polskiego towarów kolonialnych. Kierując się zatem potrzebą ułatwienia polsko-austriackiej wymiany handlowej, a zarazem dążąc do ukrócenia istniejącego w tym zakresie znacznego ruchu przemysłowego, Rada Administracyjna podjęła w dniu 21 maja 1833 roku decyzję o przemianowaniu znajdującej się w Dołhobyczowie przy granicy z Austrią komory celnej „drugiego rzędu” na komorę pierwszego stopnia, przyznając tej jednostce administracji celnej takie uprawnienia, jakie przewidywało „/.../ tego rzędu komorom” wspomniane już postanowienie Namiestnika Królewskiego z 26 listopada 1822 roku.

W związku z powyższym i przy założeniu, że zwiększenie znaczenia i przemianowanie komory w Dołhobyczowie miało głównie na celu ułatwienie kontaktów handlowych tej miejscowości z położonym już w Austrii miastem Brody, KRPiS wystąpiła w dniu 13 grudnia 1833 roku do Rady Administracyjnej z petycją o przyznanie wspomnianej tu komorze celnej prawa do clenia towarów kolonialnych. Co wysoce znamienne, nawet władze skarbowe nadmieniały przy tym, iż liczne nadużycia przemysłowe, jakie zdarzają się na tym właśnie odcinku granicy polsko-austriackiej, były w przeważającym procencie wynikiem dostosowania się do wymogów „konieczności”. Ostatecznie na swoim posiedzeniu w dniu 15 grudnia 1833 roku, Rada Administracyjna zatwierdziła wniosek KRPiS, umożliwiając dzięki temu prowadzenie polsko-austriackiego obrotu towarami kolonialnymi nie jak dotychczas w dwu, ale obecnie w trzech miejscach, usytuowanych na granicy obu państw⁴¹.

3.4. *Wzów polskich towarów do Chin poprzez komorę celną w Kiachcie*

Na mocy, przesłanej przez ministra sekretarza stanu pismem datowanym na 29 lutego 1832 roku, licencji (co nastąpiło pomimo zmian w taryfie celnej obowiązującej w stosunkach Cesarstwo – Królestwo) fabrykanci Królestwa otrzymali zezwolenie na „wyprowadzenie” 200 tys. arszynów sukna, z przeznaczeniem ich dowozu do Kiachty, położonej na granicy rosyjsko-chińskiej⁴². Wszystkie formalności dotyczące tranzytowego handlu polskim suknem, z przeznaczeniem do wywozu na teren Chin poprzez Kiachtę, zostały też ostatecznie przedstawione polskiemu władzom na forum Rady Administracyjnej w dniu 25 kwietnia 1832 roku⁴³.

Jeszcze i w roku 1834, fabrykanci Królestwa, mogli korzystać z podwyższonej przez Mikołaja I o 100 tys. arszynów sukna tzw. „kwoty wywozowej”⁴⁴. Do korzystania z tego przywileju zostali dopuszczeni tylko wybrani polscy fabrykanci, podani z imienia⁴⁵. Jak zauważa przy tej okazji KRSWDiOŚP „/.../ta znakomita korzyść” została „/.../ podzielona pomiędzy głównych przedsiębiorców” oraz osoby zajmujące się spedycją sukna używanego w handlu chińskim. Władze uważały, iż owa korzyść „spłynęła” także na pojedynczych sukienników, którzy teraz ponownie znaleźli zatrudnienie w fabrykach, mogących na nowo produkować większe ilości sukna znajdującego zbyt⁴⁶.

W roku 1835 tranzyt polskich towarów do Chin (poprzez Kiachtę) był już jednak zupełnie zabroniony. Na dodatek, tranzyt wyrobów Królestwa, szczególnie sukna, przez Odesę był także w owym czasie wstrzymany przez władze rosyjskie. Nie można już ich było rozwozić z tego portu do licznych krajów Lewantu. Było to o tyle znamienne, że w tym samym czasie Rosjanie zezwalali na wywóz przez Odesę towarów pochodzenia pruskiego i austriackiego⁴⁷.

Okazuje się, iż jedynym zakresem zagranicznej polityki handlowej, który podlegał rzeczywistemu wpływowi władz krajowych były relacje polsko-krakowskie i polsko-austriackie.

4. Bilans handlu zagranicznego Królestwa Polskiego w początkach ery paskiewiczowskiej Dochody celne w swoim ogóle przyniosły Skarbowi Królestwa do roku 1834 łącznie:

⁴¹ w m. c.

⁴² RA 22/373–375; II RS60/30; II RS 103/64.

⁴³ RA 23/436.

⁴⁴ II RS 60/30.

⁴⁵ RA 22/373.

⁴⁶ II RS 103/64–65.

⁴⁷ II RS 104/97.

Dochody celne do roku 1834⁴⁸

Wpływy uzyskane z opłat celnych pobieranych w Królestwie Polskim w okresie 16 września 1831–1834	
Okres	Suma
od 16 września do końca 1831 roku	2 284 362 zł
1832	9 227 624 zł
1833	8 830 916 zł
1834	9 049 420 zł

Zestawienie tych liczb uwidacznia pojawienie się zmniejszonej wielkości celnych dochodów rocznych po roku 1832 (w latach 1833 i 1834)⁴⁹.

Ogólne tendencje dotyczące handlu zagranicznego (i bilansu płatniczego) Królestwa w początkach ery popowstaniowej były szczególnie niekorzystne w odniesieniu do dwu państw sąsiednich, tj. Austrii i Rosji⁵⁰. I tak, przychodzące od strony państw austriackich wina, sól, bakalie, były opłacone gotówką w wysokości rocznej około 8 milionów złotych. Natomiast wywóz “płodów” Królestwa zaledwie zasługiwał “na wzmiankę”. Podobnie zmiana dotycząca stosunków handlowych pomiędzy Cesarstwem Rosyjskim i Królestwem Polskim postrzegana była przez polskie władze jako szczególnie niebezpieczna “/.../ gdy kraj tutejszy żadnych prawie nie ma płodów, na których by Rosji zbywało”. Na tym odcinku zmniejszenie wielkości wywozu polskich płodów i towarów w stosunku rocznym było największe, a polski wywóz opiewał tu na roczną kwotę w wysokości “zaledwie” 7 milionów zł. Z drugiej strony wymiana z państwem pruskim “/.../ skąd przybywa tak wielka ilość przedmiotów, a nade wszystko towary kolonialne”, a dokąd przesyłano ze strony Królestwa przede wszystkim drewno, zboże, potaż oraz inne produkty, nie była w początkach okresu paskiewiczowskiego “/.../ tak pomyślna jak dawniej”. Pomimo tego, nadal w handlu polsko-pruskim uwidaczniała się wówczas niewielka przewaga na korzyść Królestwa. O pewnym “ustabilizowaniu” handlu zagranicznego Królestwa Polskiego można mówić dopiero od roku 1833, kiedy gospodarka zaczyna powoli wracać na “pokojoye tory” rozwoju⁵¹.

Ogólny bilans handlowy Królestwa w roku 1833 był następujący.

Przywóz towarów i płodów zagranicznych opiewał na sumy⁵²:

Tabela II

Przywóz towarów i płodów zagranicznych w roku 1833

Ogólny bilans handlowy Królestwa Polskiego w roku 1833 w zakresie obrotu towarami pochodzenia zagranicznego	
Kraj przywozu i wywozu towarów	Suma
Prusy	17 765 623 zł
Austria	7 612 415 zł
Wolne Miasto Kraków	911 010 zł
Cesarstwo Rosyjskie	27 026 067 zł
Razem	53 225 115 zł

⁴⁸ II RS 60/162. W latach 1829–1830 dochody celne przyniosły Skarbowi Królestwa: a) w 1829 roku: 10 288 171 zł, b) w 1830 roku: 8 360 160 zł, c) w czasie Powstania: 3 156 115 zł.

⁴⁹ w m. c. Uwidoczniły się zatem nie tylko wielkie ubytki w dochodach celnych (co zrozumiałe) pochodzących z epoki Powstania. Należy także skonstatować fakt, iż w trzech pierwszych latach popowstaniowych wpływy celne były mniejsze od przychodu uzyskanego w roku 1829.

⁵⁰ RA 27/847–848. Starano się jednocześnie uregulować bilans płatniczy Królestwa Polskiego z innymi poważnymi kontrahentami finansowymi. Jak konstatowała bowiem Rada Administracyjna na swojej 77 sesji, odbytej w dniu 21 grudnia 1832 roku, wicekanclerz państwa rosyjskiego hrabia Nesselrode zawiadomił namiestnika Paskiewicza, iż “/.../ podobno się Jego Cesarsko-Królewskiej Mości poruczyć radcy tajnemu Xsieniu Lubeckiemu tudzież rzeczywistemu radcy stanu Tęgoborskiemu uregulowanie likwidacji pomiędzy Królestwem Polskim a Francją”.

⁵¹ II RS 60/40.

⁵² Źródło: II RS 60/40.

Wywóz towarów i płodów krajowych opiewał w tym samym czasie na sumy:

Tabela III

Wywóz towarów i płodów krajowych w roku 1833⁵³

Ogólny bilans handlowy Królestwa Polskiego w roku 1833 w zakresie obrotu towarami pochodzenia krajowego	
Kraj przywozu i wywozu towarów	Suma
Prusy	19 164 544 zł
Austria	221 192 zł
Wolne Miasto Kraków	1 589 922 zł
Cesarstwo Rosyjskie	6 099 787 zł
Razem	27 075 445 zł

Z tego zestawienia wynikało zatem, iż w roku 1833 więcej towarów wprowadzono do Królestwa niż z niego wywieziono.

Podobna sytuacja występowała i w następnym roku 1834. „Główne źródło korzyści” stanowiło wówczas prowadzenie handlu wyrobami wełnianymi, w zdecydowanej większości kierowanego do Chin. Gdy Rosjanie zamknęli dla polskich towarów drogę na Kiachtę, nastąpił w Królestwie „... / wynikły stąd upadek fabryk sukiennych”, który, jak o tym pisała II Rada Stanu w swoim raporcie z roku 1836, „.../nie czyni obecnie żadnej nadziei, iżby (te zakłady) dawny swój wzrost rychło odzyskać mogły, (a) takie położenie należy do najsmutniejszych następstw rokосу”.

Przy ocenie ogólnego bilansu handlowego państwa zwracano też uwagę na inne zagrożenia dla polskiej gospodarki, jakim były:

- a) posiadanie znacznej liczby listów zastawnych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i obligacji udziałowych przez obcokrajowców,
- b) relatywnie częsta konieczność obniżania przez rząd Królestwa tzw. „opłat wchodowych”, pobieranych na granicy od wielu towarów,
- c) występowanie częstej konieczności, „.../ z przyczyny corocznie prawie wzmażającej się zarazy” sprowadzania z zagranicy bydła oraz koni⁵⁴.

Można zatem powiedzieć, że w roku 1834 stan handlu praktycznie nie ulegał zmianie w porównaniu z rokiem 1833 (przynajmniej jeżeli chodziło o określenie generalnego bilansu eksportu i importu). Całościowa wielkość importu w roku 1834 wynosiła bowiem: 49 942 610 zł, natomiast w 1833 roku 53 225 116 zł. Nastąpiło zatem zmniejszenie importu o sumę 3 282 506 zł. Natomiast w tym samym czasie eksport oceniano na 24 022 534 zł; w roku 1833 na 27 075 447 zł. Zatem w ciągu roku 1834 zmniejszył się także i eksport Królestwa, w tym wypadku o sumę: 2 752 913 zł.

W ten sposób, tzw. „suma obiegu handlowego”, która w roku 1832 wynosiła 96 milionów, a w 1833 roku 80 milionów zł, zmniejszyła się w roku 1834 do wysokości 74 milionów. Oznaczało to – zdaniem KRSWDiOŚP – „upadek” handlu zagranicznego Królestwa w początkach okresu popowstaniowego. Zresztą – jak wspomniano – już w raporcie za rok 1833 KRSWDiOŚP określiła zarówno przyczyny, jak i środki mające posłużyć do polepszenia sytuacji w jakiej znalazł się polski handel. W roku następnym stwierdzano jedynie, iż po zastosowaniu przewidywanych środków zaradczych, władzom Królestwa „.../nie pozostaje jak dalszych w tym względzie oczekiwać wypadków”. Jak widać, wprowadzenie nowych „środków zaradczych” nie polepszyło ogólnego bilansu handlowego państwa.

W roku 1835 handel prowadzony w Królestwie był nieco bardziej ożywiony niż w latach 1833–1834. Pomimo tego ożywienia, generalny bilans handlowy kraju pozostawał w tym czasie nadal zdecydowanie ujemny. Bowiem w roku 1835 import towarów szacowany był na sumę 58 605 173 zł, natomiast eksport wyliczono na sumę 30 043 178 zł. Z zestawienia tego wynikało, iż w ciągu owych 12 miesięcy deficyt w handlu zagranicznym Królestwa wynosił 28 561 987 zł, w praktyce dorównując wartości całości polskiego eksportu owego czasu⁵⁵.

⁵³ Źródło: j. w.

⁵⁴ II RS 60/41.

⁵⁵ II RS 104/95.

Z kolei w roku 1836 bilans handlu zagranicznego był zdecydowanie ujemny, co stanowiło skądinąd kontynuację tendencji pojawiających się w tym zakresie od początku ery paskiewiczowskiej.

Ogólna suma towarów przywiezionych w tym czasie do Królestwa opiewała na 54 599 418 zł, podczas gdy polski eksport szacowano wówczas na kwotę: 37 682 317 zł. Oznaczało to, iż w ciągu dwunastu miesięcy roku 1836 handel zagraniczny Królestwa zakończył się deficytem w wysokości: 16 917 101 zł⁵⁶.

W roku 1837 ogólna wartość wszystkich, przywiezionych wówczas do Królestwa towarów zamykała się sumą rzędu: 51 693 026 zł 13 gr., a wartość polskiego eksportu oszacowano na: 34 114 453 zł 20 gr. Ogólny zaś deficyt polskiego handlu zagranicznego w roku 1837 zamykał się liczbą: 17 578 572 zł 23 gr.⁵⁷

Badając następnie na zasadzie analizy dostępnych danych “/.../z dowozu towarów” osiągnięte w roku 1838 wyniki handlu zagranicznego Królestwa Polskiego, KRSWDiOŚP doszła do wniosku, iż uzyskane wówczas wyniki ekonomiczne były jeszcze mniej korzystne niż w latach 1836 i 1837. A należy przecież pamiętać, że i wtedy stan i charakter wymiany towarowej, prowadzonej w Królestwie Polskim z krajami ościennymi i nie tylko nie napawały zbytnim optymizmem. Cyfry zresztą mówiły same za siebie.

W roku 1838 przywieziono do Królestwa Polskiego towary wycenione na: 60 416 580 zł 27 gr. W tym samym czasie polski eksport oszacowano na: 36 959 472 zł 17 gr. Oznaczało to, iż w roku 1838 deficyt handlowy Królestwa Polskiego sięgał już cyfry: 23 457 108 zł 10 gr. W praktyce jedynie w ciągu dwunastu miesięcy roku 1838 deficyt handlu zagranicznego Królestwa Polskiego zwiększył się o sumę: 5 878 535 zł 27 gr.⁵⁸

Zestawienie całości wartości eksportu i importu Królestwa Polskiego w latach 1837–1838 wyglądało, jak niżej:

Tabela IV

Ogólny bilans handlowy Królestwa Polskiego w latach 1837–1838⁵⁹

Rok	Suma
1837	85 807 480 zł 3 gr.
1838	97 376 053 zł 14 gr.

Wynikało z tej analizy, iż w ciągu roku 1838 ogólny wolumen wartości handlowego ruchu towarowego zwiększył się o: 11 568 573 zł 11 gr. Konstatacja tego faktu mogła zatem posłużyć KRSWDiOŚP do stwierdzenia, iż owo zwiększenie obrotów towarowych “/.../może służyć za dowód jasny pomnożenia środków i sposobów do zaopatrzenia potrzeb kraju”.

Omawiająca stan polskiej gospodarki w roku 1838 KRSWDiOŚP stwierdzała, iż “/.../ stan handlowy zdaje się być pomyślniejszym jeśli można wziąć pod uwagę ogólną masę obrotów tak przywozowego, jak i odwozowego handlu”. Ministerstwo uważało, iż pomimo znacznego deficytu, występującego w ówczesnym handlu zagranicznym Królestwa, pewną kompensatą staje się ogólne ożywienie prowadzonej wymiany towarowej.

W ogólnym zestawieniu obrotów towarowych Królestwa Polskiego nie znalazły się sprowadzane bez jakiejkolwiek kontroli i uiszczania opłat celnych z terenów Cesarstwa Rosyjskiego towary, przeznaczone do wewnętrznego użytku przez wojska cesarskie stacjonujące w Polsce⁶⁰. Handel zagraniczny Królestwa szczególnie niekorzystnie kształtował się w odniesieniu do relacji z Rosją i Austrią.

⁵⁶ II RS 104/271.

⁵⁷ II RS 105/188.

⁵⁸ II RS 105/188.

⁵⁹ Źródło: II RS 105/189.

⁶⁰ j.w.

5. Wnioski

Po upadku powstania listopadowego niezwykle trudne okazało się dla władz Królestwa Polskiego zachowanie obowiązujących w relacjach handlowych z państwami ościennymi, a szczególnie z Rosją, takich przepisów celnych, które pozwoliłyby jeśli już nie na przyspieszony rozwój, to przynajmniej na utrzymanie dotychczasowej aktywności przemysłowo-handlowej Królestwa Polskiego. Nie zmieniał tej sytuacji fakt, iż związane tak z napływem do kraju w czasie Powstania jak i za zgodą rosyjskich władz wojskowych dużej ilości nieocłonych towarów, wczesne próby (np. rozporządzenie z 4 listopada 1831 roku) sprawdzenia i „uściślenia” polskiej służby celnej, świadczą bezspornie o pełnym zrozumieniu przez ówczesną administrację znaczenia właściwej koordynacji polityki handlowo-celnej państwa. Opinię tę potwierdzają usilne naciski wywierane przez Rząd Tymczasowy na Namiestnika w celu zdyscyplinowania sprowadzających bez ocłenia do Królestwa różne towary przedstawicieli rosyjskiego wojska. Współgra z tym stanowiskiem władz wprowadzenie w latach 1832–1834 nowych rozwiązań, umożliwiających lepszą kontrolę przepływu dóbr przez polskie granice oraz prawidłowe nadzorowanie ich obrotu w samym Królestwie. Także i dalsze pragnienia ulepszenia pozycji prawnej polskiej służby celnej, prowadzące in spe do zmiany jej organizacji wewnętrznej, mówią o nieustannych dążeniach władzy państwowej do jak najbardziej ścisłego kontrolowania tego aspektu życia gospodarczego kraju. Wszystkie te poczynania władz krajowych sprowadzały się ostatecznie do ukrócenia, bo z pewnością nie do całkowitej likwidacji, tzw. kontrabandy.

W relacjach handlowych Królestwa z tzw. państwami zewnętrznymi (tzn. nie z Cesarstwem Rosyjskim, gdzie popowstaniowe stosunki handlowe Królestwa z Cesarstwem, które „/.../były dawniej podstawą pomyślności tego kraju”, w początkach epoki paskiewiczowskiej stawały się, po podpisaniu przez Mikołaja I ustawy celnej z listopada 1831 roku, przyczyną powstania po stronie polskiej znacznego niedoboru finansowego w prowadzonym na kierunku wschodnim handlu zagranicznym) obserwujemy przewartościowania wzajemnych odniesień oraz formalnych ustaw celnych, jak to miało np. miejsce w stosunkach z Wirtembergią czy Wolnym Miastem Krakowem. Relacje z Prusami natomiast „/.../w dawnym pozostawały stanie”, a uregulowania handlowe z Austrią ułatwiano poprzez „przemianowanie” znajdującej się na granicy Królestwa z Galicją komory celnej, czy w drodze wprowadzenia nowych ustaleń „solnych”, ingerując najczęściej raczej w kwestie techniczne niż w zagadnienia o znaczeniu priorytetowym. Z kolei kontakty handlowe z Chinami najpierw poddano limityzacji, a następnie w praktyce zlikwidowano. W zasadzie jedynym kierunkiem zagranicznej polityki handlowej, który podlegał jakiemuś realnemu wpływowi władz krajowych było południe, tj. relacje polsko-krakowskie (liberalizacja kontaktów w Wirtembergią odbyła się bez jakiegokolwiek wpływu warszawskich władz). Prawdopodobnie ten kierunek nie miał dla Cesarstwa aż tak kluczowego znaczenia. Te natomiast kierunki kontaktów handlowych Królestwa, które mogły przez swój ewentualny rozwój kolidować z działalnością kupców rosyjskich poddawano ścisłemu nadzorowi, czy – jak wspomniano powyżej – likwidacji. Podobnie jak w odniesieniu do przemysłu, w polityce handlowej Królestwa realizowanej w stosunku do państw trzecich, tj. nie w odniesieniu do Cesarstwa Rosyjskiego, występowały wobec powyższego znaczne fluktuacje, przy niewielkim tylko wpływie władz krajowych na podejmowane w tym zakresie decyzje.

Wobec nieprzychylniej polityki celnej rządu petersburskiego oraz ogólnych trudności gospodarczych przegrywającego wojnę państwa polskiego, nie może też być zaskoczeniem, iż handel zagraniczny Królestwa okresu początku ery paskiewiczowskiej ogólnie kształtował się wybitnie niekorzystnie. Ciekawe światło na relacje handlowe rzuca stwierdzenie, iż stosunki te szczególnie źle kształtowały się nie tylko na linii kontaktów z Rosją (gdzie władze warszawskie musiały podporządkować się odgórnemu dyktatowi gospodarczemu), ale i z Austrią, w których to relacjach wprowadzenia jakiś znaczących obostrzeń celnych przecież nie było. Najwidoczniej pole manewru było tu bardziej niż skromne, a prawdziwy stan gospodarki – nie umniejszając bynajmniej znaczenia wprowadzenia restrykcyjnych rozwiązań celnych – miał niepodważalnie znaczenie nie do przecenienia dla określenia ogólnego bilansu handlowego państwa. Okupione ogromnym wysiłkiem organizacyjnym, a co za tym idzie, w miarę szybkim okrzepnięciem gospodarki, niewielkie „ustabilizowanie” handlu zagranicznego Królestwa występuje już w roku 1833, ale zarazem w

кolejnych latach mamy do czynienia z ogólnie negatywnym bilansem tego handlu. W tym czasie importowano przeciętnie mniej więcej za dwukrotnie większą sumę niż wynosiły zyski z polskiego eksportu. W drugiej połowie lat trzydziestych relacja ta ulega lekkiej poprawie, a nawet pomimo ciągle negatywnego bilansu handlowego, nastąpiło wówczas okresowe zwiększenie obrotów towarowych Królestwa, co miało miejsce np. w roku 1838. Zwiększenie owo mówiło o powolnym, ale jednak dzwiganu się krajowych handlowców z popowstaniowej zapaści. Państwo nie było jednak w stanie przyjąć miejscowym handlowcom ze zbyt efektywną pomocą, będąc w swoich poczynaniach ograniczone zarówno przez uwarunkowania polityczne, jak i ekonomiczne, do czego walenie przyczyniło się obciążenie ogromnymi wydatkami wojskowymi budżetu państwa.

6. Konkluzja

Polityka handlowa Królestwa Polskiego po upadku Powstania Listopadowego w niewielkim tylko stopniu zależała od władz warszawskich. Wielokrotne sprzeciwy władz Królestwa przeciwko kontrabandzie wojska rosyjskiego, nie równoważyły bowiem braku realnego wpływu rządu Królestwa na niekorzystne, mające zasadniczy wpływ na zakres i wielkość polskiego handlu, zmiany rosyjskiej ustawy o taryfie celnej. Finalny rezultat prac rządu tzw. Polski epoki paskiewiczowskiej nad odpowiednim, prorozwojowym kształtowaniem polityki handlowej kraju po roku 1831, przy prawidłowych założeniach i intencjach tych poczyniń, musiał się w tej sytuacji okazać mało czy wręcz zupełnie niekorzystny. Nie zmieniały tej sytuacji dość dobre wyniki relacji handlowych z Prusami, szczególne wobec negatywnych tendencji w handlu z Austrią, czy ustaniu polskiej wymiany handlowej z Chinami.

УДК 93:658.6 (477.75)“1860/1870”

ТОРГОВАЯ ИНФРАСТРУКТУРА ГОРОДОВ КРЫМА

В 60–70 гг. XIX в.

Е. Д. Серова

(Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, г. Симферополь)

Статтю присвячено питанням розвитку торговельної інфраструктури міст Криму в 60–70-х рр. XIX ст. Автор досліджує динаміку зміни чисельності й різновидів об'єктів торгівлі, що утворюють єдину взаємодоповнюючу структуру внутрішнього ринку півострова.

Статья посвящена вопросам развития торговой инфраструктуры городов Крыма в 60–70-е гг. XIX в. Автор исследует динамику изменения численности и разновидностей объектов торговли, образующих единую взаимодополняющую структуру внутреннего рынка полуострова.

The article is devoted to the development of trade in the cities of the Crimea in 60–70th of XIX century. The author examines dynamics of change in the number and variety of trade centers, forming an integral link in the structure of the internal market of the peninsula.

Ключевые слова. Крым, внутренний рынок, постоянная и периодическая торговля.

Введение. Торговая функция городов – один из источников благосостояния населенного пункта. В свою очередь, и развитие торговли является “заложником” первоначальных возможностей города: наличия транспортных сетей, промышленности и народных промыслов, сельскохозяйственных селений в округе, постоянного прироста населения и повышения его материальной обеспеченности.

Объектом исследования выступает совокупность торговых заведений, функционирующих на полуострове в 60–70 гг. XIX в.

Постановка задачи. Цель исследования – создание целостной картины работы внутреннего рынка полуострова в рассматриваемый период. Основные задачи – исследовать ярмарочную, базарную, а также магазинную формы торговли, проследить динамику изменения числа трактирных и питейных заведений и особенности их функционирования.

© Е. Д. Серова, 2012

Исследование торговой инфраструктуры городов подразумевает изучение многочисленных элементов внутреннего рынка, поэтому историография вопроса весьма обширна. Отечественные исследователи начали изучение тех либо иных аспектов функционирования внутреннего рынка Украины во второй половине XIX – начале XX вв. с 60-х гг. прошлого столетия¹. Современные украинские историки направляют свой научный интерес на разнообразные темы, так или иначе освещающие структуру и особенности внутренней торговли отдельных регионов Украины в рассматриваемый период². Изучение особенностей организации внутреннего рынка полуострова в целом и торговых структур отдельных городов Крыма в частности – малоизученная тема, актуальность исследования которой становится очевидной в контексте современных рыночных отношений в Украине и того места, которое занимает полуостров в этом процессе.

Результаты исследования. Крымская война стала основным показателем положения дел в стране. Постепенное сворачивание послевоенных торговых льгот, отток крымскотатарского населения и заселение Крыма новыми жителями, а также кардинальное изменение законодательной базы, регламентирующей работу системы внутреннего рынка империи, оказывали непосредственное влияние на темпы развития торговли на полуострове.

Под торговой инфраструктурой подразумевается совокупность всех объектов торговли, в которых производится продажа съестных припасов и напитков, а также колониального, мануфактурного и галантерейного, москательного и других товаров, необходимых населению городов Крыма 60–70-х гг. XIX в. В экономическом пространстве полуострова в рассматриваемый период активно взаимодействовали и дополняли друг друга стационарная (постоянная) и базарная (временная) формы торговли.

1. Периодическая торговля городов полуострова

В послевоенный период временная форма торговли начала развиваться с чистого листа. Ярмарки и базары, как основные формы временной торговли, имели большое значение для системы внутреннего рынка империи. «Ярмарки ... учреждаются не иначе как с разрешения губернского или высшего начальства, и не повторяются еженедельно, а только бывают в определенные по одному или более разу в год ... в течении положенного срока, и на ярмарочном месте или торговой площади»³. В 1862 г. на полуострове была учреждена пер-

¹ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962; *його жс.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1968; *його жс.* Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1963. – № 5. – С. 48–57; *його жс.* Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // УІЖ. – 1986. – № 8. – С. 17–27; *Кругляк Б. А.* Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // УІЖ. – 1986. – № 10. – С. 81–90; *його жс.* Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 48–53; *його жс.* Роль і місце кооперації у внутрішній торгівлі на Україні в епоху імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1988. – Вип. 23. – С. 50–55; *його жс.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 36–43.

² Гончарук Т. Г. Торговля України першої половини XIX ст.: історія вивчення: дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1998; *Гордуновський О. М., Гуржій О. І.* Стан наукової розробки проблеми розвитку хлібної торгівлі на Півдні України в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 13. – С. 113–120; *Жам О.* Торговля зерном і продуктами його переробки на правобережній Україні у XIX столітті // Краєзнавство. – К.: Телесик, 2008. – № 1. – С. 190–195; *Кругляк Б. А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины. – Самара, 1992; *його жс.* Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1993; *його жс.* Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 165–175; *Пиріг О. А.* Ринок і торгівля України. – К., 1996; *Хоптяр Ю. А.* Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії в другій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (9). – С. 23–28; *Чорний Д. М.* Торговля в Харкові на початку XX ст. // УІЖ. – 2005. – № 5. – С. 53–59; *Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / гол. ред. В. М. Литвин.* – К.: Ніка-Центр, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/978-966-521-572-1.pdf>

³ Таврические губернские вестн. – 1865. – № 28. – 10 июля. – С. 176.

вая после Крымской войны ярмарка в местечке Баяут Симферопольского уезда (совр. Проточное Красногвардейского района). Место было выбрано не случайно. Симферопольский уезд был не только наиболее населённой административной единицей полуострова, в котором проживало 47 465 (с г. Симферополем)⁴ населения, но и имел богатую историю ярмарочной торговли. Первая ярмарка в Симферополе – Георгиевская – была учреждена еще в 1828 г.⁵ Суммы оборотов ярмарок в довоенное время позволяют сделать вывод о том, что симферопольские ярмарки были одними из самых крупных в губернии. Так, в 1851 г. на Георгиевской ярмарке сумма привезенных товаров достигала 99 757 руб., продано товаров было на 25 774 руб.⁶ Симферопольские ярмарки уступали по своему обороту лишь мелитопольским, где денежный эквивалент проданных товаров достигал 42 000 руб.⁷ Военные события 50-х гг. XIX в. сделали невозможным функционирование ярмарок на полуострове; не были восстановлены они и в начале 60-х гг. XIX в. по причине отсутствия съезда⁸. Ярмарка в Баяуте, учреждённая в 1862 г., не открылась в связи с тем, что не устроено “владельцем окончательно необходимых ярмарочных помещений”⁹.

В 1867 г. Таврическое губернское земское собрание, которому было делегировано право открытия ярмарок после проведения земской реформы, постановило открыть ярмарку в с. Петровка¹⁰ Феодосийского уезда (совр. Красногвардейский район). С этого периода “ярмарочное колесо” Крыма медленно начинает свои обороты. Всего в 1868 г. в Таврической губернии насчитывалось 89 ярмарок¹¹, из них доля крымских ярмарок составляла 1,1 %. В 1873 г. в Феодосийском уезде были учреждены 4 ярмарки: две в г. Феодосии и две в селении Емельяновка (совр. Нижнегорский район). В 1878 г. была открыта ярмарка в Армянском базаре, а с 1879 г. в Севастополе учреждена ежегодная Воздвиженская ярмарка (14 сентября)¹². В 70-х гг. XIX в. в отчётах таврического губернатора указывались лишь крупные ярмарки губернии, которые “своим оборотом обращают на себя внимание”¹³, поэтому сведения о суммах оборотов на ярмарках полуострова в указанное десятилетие отсутствуют. В начале 80-х гг. ярмарки в Феодосии и Севастополе, “бывающие в храмовые праздники ... окончательно разстроились”¹⁴, на две ярмарки в Армянском базаре было привезено товаров на сумму 129 000 руб., продано на 38 000 руб.¹⁵ Удельный вес крымских ярмарок составлял менее 4 % от общего числа их в Таврической губернии¹⁶. Таким образом, в 60–70-е гг. XIX в. постепенно возрождавшаяся ярмарочная торговля Крыма, необходимая обширному сельскохозяйственному населению полуострова, не достигла своего довоенного значения и торговых оборотов.

Недостаточное развитие ярмарочной сети благотворно влияло на развитие базарной торговли. Во всех городах полуострова в рассматриваемый период существовали еженедельные базары, которые собирались в утреннее время в разные дни недели, а также перед праздниками. От выгодности расположения торговой площади напрямую зависели городские доходы, поэтому торговые площади располагались в центре города, а земские учреж-

⁴ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 1281. – Оп. 6. – Д. 38. – Л. 115.

⁵ Новороссийский календарь на 1861 г., издаваемый Ришельевским лицеем. – Одесса : Городская типография, 1860. – С. 101.

⁶ РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 5. – Д. 48. – Л. 59.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – Оп. 6. – Д. 29. – Л. 18.

⁹ Там же. – Оп. 7. – Д. 55. – Л. 17.

¹⁰ Систематический свод постановлений Таврического губернского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. – Симферополь, 1908. – Т. 1. 1866–1886. – С. 338.

¹¹ Статистическое обозрение Российской империи / сост. В. Де Ливрон. – СПб., 1874. – С. 210.

¹² Систематический свод постановлений Таврического губернского собрания... – С. 341.

¹³ РГИА. – Ф. 1284. – Оп. 69. – Д. 284. – Л. 5.

¹⁴ Там же. – Оп. 223. – Д. 105. – Л. 23.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Посчитано: Памятная книга Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь, 1889; РГИА. – Ф. 1284. – Оп. 223. – Д. 105, 129, 149, 209.

дення всячески пытались улучшить место производства основного торгова. Так, в Ялте для устройства базарной торговли были отчуждены земли, принадлежащие графу Мордвинову, по улицам Елисаветинской и Дерекоевской¹⁷. На базаре можно было приобрести жизненно необходимые продукты питания: мясо, хлеб, рыбу, овощи и фрукты, бытовые товары, железные, скобяные, строительные и прочие. На каждой площади устанавливался специальный флаг, поднятие которого символизировало открытие торговли на рынке. В рамках торговой площади производилась рыночная и базарная торговля. В установленные органами городского управления базарные дни на привозной площади, когда “сельские и городские обыватели поощряются к привозу своих произведений”¹⁸, “допускается свободная без торговых свидетельств продажа только припасов и сельских произведений, на определенных для оной местах, с возов, судов и лодок”¹⁹. Рыночная торговля осуществляется ежедневно: “местные обыватели, если содержат на базарах лавки, хотя бы из них производилась продажа только в базарные дни, обязаны иметь установленные на оные свидетельства и билеты”²⁰. Рундуки, деревянные лари, столы – помещения, в которых производилась ежедневная рыночная торговля, сдавались городской думой в аренду. Цена квадратной сажени места зависела от выгодности расположения торгового стола или рундука, его специализации, размеров. Торги начинались с минимальной фиксированной цены, арендатором становился тот, кто был готов заплатить больше. Так, фиксированная цена одной сажени (2,134 м) торгового места на Таманской площади Керчи была от 20 до 30 руб. Небольшие участки в $\frac{3}{4}$ сажени сдавались в аренду по цене целой сажени, в среднем такие места уходили с торгов за 34 руб. Участки от 2 до 4 квадратных сажень стоили от 50 до 160 руб.²¹ Таким образом, городским властями осуществлялась взвешенная политика по наполнению городского бюджета. После того как цена была оглашена на торгах, между городской думой и торговцем составлялся договор аренды. Согласно документу арендатор обязывался: вовремя платить установленную сумму за торговое место, стол или рундук “обязан во все контрактное время содержать в должной исправности и проводить всякого рода починки и исправления, по окончании срока здать означенный балаган в исправности”, а в случае порчи торгового места – возместить назначенную специальной комиссией стоимость²². Торговая деятельность на городских рынках регламентировалась особыми положениями, которые составлялись совместно управой и городской думой. Одними из самых прогрессивных были правила, разработанные Ялтинским (1873 г.) и Керчь-Еникальским (1876 г.) городскими органами управления. Постановления включали в себя статьи о специализации и санитарных нормах для рыночных площадей и торговых мест, запрещении скупки товаров до окончания базарного времени, стачек с целью повышения или снижения цен на товары, а также воспрещении “продавать на базаре не зрелые, гнилые фрукты и другие овощи и съестные припасы, которые по удостоверению врача окажутся вредными к употреблению в пищу”²³.

На городских рынках и базарах в 60–70-х гг. XIX в. была своеобразная специализация продаваемой продукции: торговые помещения и товары “устанавливаются правильными рядами, придерживаясь, на сколько возможно, однородности предметов в каждом из рядов и не загромождая свободного доступа ко всякому отдельному предмету”²⁴. На рынке Симферополя в середине 70-х гг. XIX в. существовали: бакалейный, мучной, мясной, иконно-посудный, галантерейный, железно-скобяной, мраморно-известковый, башмачный, табачный, фруктовый, рыбный, хлебный, старожелезный, горшечный ряды, а также временные лесные склады, столики мелочные, будки и лари с зеленью и съестными припасами²⁵. Судя

¹⁷ Государственный архив Автономной Республики Крым (далее – ГААРК). – Ф. 522. – Оп. 1. – Д. 54. – Л. 107.

¹⁸ Там же. – Ф. 455. – Оп. 1. – Д. 415. – Л. 5.

¹⁹ Таврические губернские вестн. – 1865. – № 28. – 10 июля. – С. 176.

²⁰ Там же.

²¹ ГААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Д. 77. – Л. 11.

²² Там же. – Д. 30. – Л. 1.

²³ Там же. – Ф. 522. – Оп. 1. – Д. 120. – Л. 5.

²⁴ Там же. – Ф. 455. – Оп. 1. – Д. 415. – Л. 6.

²⁵ Там же. – Ф. 63. – Оп. 1. – Д. 30. – Л. 12–18.

по величине посаженного взноса, наиболее прибыльной была торговля хлебом, бакалейными, галантерейными, железно-скобяными товарами, а также стеклянной и фаянсовой посудой, мраморными изделиями, известью, мясом бараньим и солью.

Базарная торговля городов Крыма значительно оживлялась в летне-осенний период и зависела от обильности урожая зерна, фруктов и овощей. Следует отметить, что в этот период активизировалась и стихийная торговля. Так, жители Ялты, взявшие документы на право торговли на набережной города в специальных рундуках, в 1869 г. подали жалобу начальнику Таврической губернии о том, что торговля “фруктами и овощами проводится на тротуарах ... от чего они терпят значительные убытки...”²⁶

За рыночной торговлей осуществлялся особый надзор и контроль. С 1861 г. помимо членов базарной комиссии и полицейских чинов, следивших за благочинием, для наблюдения за правилами торговли назначался один из членов городской думы²⁷. В 1869 г. земства получили полномочия надзора за правильным ходом торговли в городах и селениях, с целью чтобы “производство торговли и промыслов не было допускаемо без взятия торгующими надлежащих документов с уплатою следующих по закону пошлин, а в том числе и в пользу земства”²⁸, а также за “употреблением правильных мер, весов, расчетов и т. п.”²⁹ Дважды в год перечисленные чины проводили генеральные проверки торговых и промышленных предприятий города, результаты которых представлялись в Таврическую казённую палату.

Несмотря на такой усиленный контроль со стороны местного управления, базарная торговля имела ряд недостатков. Насущной проблемой для базарных площадей было обеспечение санитарного состояния: “на здешней базарной площади (Симферополь) множество балаганов расположено в совершенном беспорядке, так что в некоторых местах невозможно между ними пройти ... в округе оных чрезвычайно много накопилось разной нечистоты, которая может иметь влияние на заражение воздуха”³⁰. Качество продаваемых на базарах продуктов подвергалось тщательной проверке. Так, на городском рынке Симферополя в торговые дни производилось “самое строгое свидетельство пригоняемого в Симферополь на убой скота отнюдь не допуская к бою скота больного, тощего и изнуренного”³¹, а городская полиция ежедневно свидетельствовала съестные припасы, “под строжайшею ответственностью за малейшее в том послабление”³². Ещё одним недостатком базарной торговли городов Крыма в рассматриваемый период были деятельность перекупщиков и обвес покупателей. Цены на предметы продажи были вольными, существовала практика установления городской управой такс лишь на важные жизненные припасы: хлеб, мясо, рыбу. Цены на товары зачастую не соответствовали их действительной себестоимости. Это было связано с существованием целой организации перекупщиков (кулаки, матробасы, барышники, шибай, гуртовники) во многих городах полуострова.

К концу 70-х гг. XIX в. в структурной организации временной торговли происходили изменения: отделение от временной базарной торговли – постоянной рыночной, расширение торговых площадей за счёт увеличения на них мест стационарной торговли, появления гостинных дворов и пассажей (Симферополь, Керчь), открытие специализированных рынков (скота, сена, леса, рыбы). Таким образом, 60–70 гг. XIX в. стали периодом постепенного восстановления и совершенствования временных форм торговли в системе внутреннего рынка полуострова.

2. Стационарная торговля городов Крыма в 60–70-х гг. XIX в.

Постоянная торговля имела во второй половине XIX в. больше разновидностей: магазины, городские рундуки и лавки вне торговых площадей, бузни, штофные, корчмы и множество других питейных заведений, а также трактирные заведения: рестораны, кофейные дома, кафе-рестораны и кухмистерские столы для проходящих, харчевни, буфеты.

²⁶ Там же. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 25177. – Л. 1.

²⁷ Там же. – Д. 24158.

²⁸ Там же. – Д. 25249. – Л. 1.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. – Д. 20928. – Л. 1.

³¹ Там же. – Л. 4.

³² Там же. – Л. 5.

В городах существовала своеобразная география расположения объектов постоянной торговли. Магазины и лавки располагались на центральных улицах городов: в Симферополе на Екатерининской и Пушкинской, в Ялте на Набережной; на Воронцовской и Магистратской улицах в Керчи; на Нахимовском проспекте, Большой Морской в Севастополе. Магазины с ведома полицейских чинов могли учреждаться во всех частях города, на трактирные же и питейные заведения эта привилегия не распространялась. Подобные заведения могли быть открыты только в центральных районах. На окраинах города, возле тюремного замка, госпиталей заведения подобного рода не могли открываться, вследствие того что полиция должна была постоянно наблюдать за порядком и благочинием. Таким образом, вся торгово-экономическая жизнь сосредотачивалась в центре города.

В отличие от базарной торговли, магазинная была более специализированной. В рассматриваемый период на полуострове функционировали: бакалейные, мануфактурные, галантерейные, писчебумажные, игрушечные, мебельные, модные, музыкальных инструментов, аптекарские, готового платья, обуви, а также универсальные магазины. Дополнительные сведения о магазинах: ассортимент товаров, история возникновения, сведения об учредителях, наградах предоставляет реклама, помещаемая в справочных изданиях и газетах. Так, универсальный англо-французский магазин “Демикели и Ко” в Симферополе, существовавший с 1855 г., “товары имеет французские, английские, немецкие, русские и другие, получаемые из лучших мест производства”, предлагал весьма обширный ассортимент: золотые, серебряные, коралловые и прочие драгоценные вещи, посуду фаянсовую, эмалированную, стеклянную, хрустальную, скляной и ножевой товар, люстры, канделябры, зеркала, письменные принадлежности, оружие и охотничье снаряжение, косметические и благовонные вещества, обувь, шляпы, пальто и сумки, обои, шторы, табак, чай, конфеты, детские игрушки и книги, бакалейные и москательные товары, машины для приготовления зельтерской воды, “графины из Египетской глины (холодильники)” и многое другое³³.

Трактирные заведения – не только торговые объекты, предназначенные для потребления напитков и блюд, но и место встречи, деловых переговоров, дозволенных развлечений. В заведениях подобного рода продавались “для употребления на месте и на вынос: кушанья всякого рода, десертные припасы и кондиторские изделия и напитки (кроме виноградных вин, спиртных напитков, портера, пива и меда); только распивочно: виноградные вина, спиртные напитки, портер, пиво и мед; исключительно для употребления на месте: табак и сигары”³⁴. Число трактиров не ограничивалось, но их количество напрямую зависело от численности населения и торгового потенциала населённого пункта. Все трактирные заведения условно можно разделить на “высокие” и “низкие” – по характеру публики, которая их посещала. Так, гостиницы, рестораны, буфеты, трактиры служили местом отдыха “высокой публики”. Харчевни, кофейни, кухмистерские служили приютом, “доставляя дешевое продовольствие для простого народа ... принадлежащего обыкновенно к самому бедному классу как местного населения, так и приезжего”³⁵. Наиболее развитым трактирный промысел был в крупных городах – Симферополе, Севастополе, Керчи и курортных – Евпатории и Ялте. Так, в 70-х гг. XIX в. в Симферополе было около 90 трактирных заведений (17 гостиниц, 20 ресторанов, 2 кондитерские, 2 азиатские кофейни, 7 буфетов, 2 трактира, 23 постоялых двора, 15 съестных лавочек)³⁶. В Севастополе в 1874 г. насчитывалось более 90 трактирных заведений³⁷, а к концу 70-х гг. их количество превышало 100³⁸. В Керчи в 70-х гг. насчитывалось более 80 заведений трактирного промысла³⁹.

³³ Карманный календарь Таврической губернии на 1869 год простой. – Симферополь, 1868. – С. 159.

³⁴ Положение о трактирных заведениях // Таврические губернские ведомости. – 1861. – № 43. Приложение.

³⁵ ГААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Д. 79. – Л. 2.

³⁶ Там же. – Л. 7–20.

³⁷ РГИА. – Ф. 1284. – Оп. 69. – Д. 370. – Л. 16.

³⁸ Там же. – Оп. 70. – Д. 331. – Л. 84.

³⁹ ГААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Д. 430. – Л. 1–57.

Наиболее многочисленными торговыми объектами городов Крыма были питейные заведения, имевшие широкую классификацию: шинки, питейные дома, погреба вин. В 1861 г. был принят новый “Устав о питейном сборе”, который заменил откупную систему акцизной, а также разрешил неограниченное владение ресторанами и трактирами, питейными заведениями для всех категорий подданных. Изменения в законодательстве привели к росту питейных заведений и распространению пьянства. Жители Ялтинского уезда нарекали на работу питейных домов в связи с тем, что “брань, ссоры, драки и другие безобразия ... не только лишают ... покоя, осуществляют возможность прогулок для пользования благотворным влиянием климата, но даже вредно отражаются на наших детях и служащих у нас людей, приучая их у пьянству и безнравственности и развратности”⁴⁰. Такое положение дел привело к политике сокращения объектов продажи питей, которая началась по всей империи с 1868 г. Для уменьшения числа питейных заведений были приняты следующие меры: ужесточился механизм открытия подобных заведений; ограничивались часы работы и местности, где допускалось открытие питейных домов, неоднократно увеличивался патентный сбор на открытие торговых объектов подобного рода.

Наиболее благоприятные условия для развития торгового потенциала в 60–70 гг. XIX в. имели такие города, как Симферополь, Керчь, Карасубазар, Ялта и Евпатория. Так, в Симферополе в начале 60-х гг. XIX в. помимо 3 базаров было до 400 торговых и около 100 трактирных заведений⁴¹, в общей сложности более полусотни торговых объектов, основной функцией которых было удовлетворение потребностей населения. В Керчи в рассматриваемое время, кроме 5 рыночных площадей, насчитывалось 487 магазинов, 248 лавок каменных, 35 деревянных⁴², питейных заведений 22⁴³ и более 80 трактирных. На Ялту приходилось около 140 торговых объектов⁴⁴. В Евпатории, помимо 3 базарных площадей, было более 300 заведений торговли⁴⁵.

К концу 70-х гг. XIX в. количество торговых заведений значительно увеличилось не только в губернской столице, но и в других городах Крыма (см. таблицу). Так, в Ялте число заведений торговли доходило до 300⁴⁶, Симферополе – более 1000⁴⁷, в Керчи – более 600⁴⁸. Увеличение числа торговых заведений было связано с постепенным ростом численности населения, совершенствованием транспортных путей.

В 60–70 гг. XIX в. структурная организация торговли значительно расширилась за счёт увеличения мест на базарных площадях, появления гостиных дворов (Симферополь, Керчь), открытия специализированных рынков (скота, сена, леса), разнообразия специализированных магазинов. Следует отметить, что на рассматриваемый период приходится становление кооперативного движения потребительских обществ, которые активно вливаются во внутреннюю торговлю отдельных городов и ставят своей целью доступность необходимых товаров для населения.

Выводы. Таким образом, характерное для всей империи развитие ярмарочной торговли в Крыму не имело места вплоть до начала 70-х гг. XIX в., когда Таврическим губернским земским собранием были учреждены ярмарки в Перекопском и Феодосийском уездах. Недостаток ярмарочной торговли на полуострове стимулировал развитие базарной торговли в городах Крыма, которая стала основным местом сбыта и приобретения товаров, удовлетворения потребностей местного населения. Однако такие недостатки, как низкое сани-

⁴⁰ Там же. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 25695. – Л. 8.

⁴¹ Новороссийский календарь на 1865 год. Издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1864. – С. 97.

⁴² РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 7. – Д. 20. – Л. 57.

⁴³ Там же. – Оп. 6. – Д. 43. – Л. 39.

⁴⁴ ГААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Д. 64. – Л. 5–35.

⁴⁵ Там же. – Ф. 681. – Оп. 1. – Д. 147. – Л. 1–58.

⁴⁶ Там же. – Ф. 522. – Оп. 1. – Д. 274. – Л. 4–41.

⁴⁷ Там же. – Ф. 68. – Оп. 1. – Д. 7103. – Л. 1–79.

⁴⁸ Там же. – Ф. 455. – Оп. 1. – Д. 430. – Л. 1–57.

тарное состояние, обвешивание покупателей, ограниченность часов работы и необходимость ассортимента для “высокой” публики не позволили занять базарной торговле господствующее положение среди других форм организации внутреннего рынка в изучаемый период. Активное развитие сети розничных магазинов, трактирных и питейных заведений дополняет картину системы внутренней торговли городов полуострова, отображая постепенное развитие экономического потенциала края. На территории Крыма в 60–70 гг. XIX в. функционировало большое разнообразие торговых объектов, которые составляли единую взаимодополняющую структуру локального рынка, направленную на удовлетворение потребностей населения.

Таблица 1

Торговые объекты городов Крыма в 60–70 гг. XIX века

Город	Количество населения			Количество торговых заведений		
	1861	1869	1879	1861	1869	1879
Бахчисарай	10 712	11 398	12 427	426	442	500
Карасубазар	14 030	11 774	13 391	974	974?	1000
Керчь	9010	18 303	?	?	?	653
Севастополь	8,000	11 782	30.861	135	144	200
Симферополь	17 795	17 268	19 892	510	550	1070
Ялта	364	1157	1464	45	49	261

Таблица 2

Трактирные заведения Крыма в 60–70 гг. XIX века

Город	Количество населения			Количество трактирных заведений		
	1861	1869	1879	1861	1869	1879
Евпатория	5484	8057	13 068	61	58	60
Керчь	9010	18 303	?	20	71	80
Симферополь	17 795	17 268	19 892	129	150	200
Феодосия	8389	9877	10 584	21	46	60
Ялта	364	1157	1464	11	27	35

Источники: Всеподданнейшие отчеты Керчь-Еникальского градоначальника: 1861, 1869, 1879; Всеподданнейшие отчеты Севастопольского градоначальника: 1874, 1879; Всеподданнейшие отчеты Таврического губернатора: 1860, 1861, 1869, 1870, 1878, 1879; Журналы генеральных проверок торговых и промышленных заведений городов: Бахчисарай: ГААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 72; ф. 489. – Оп. 1. – Д. 2970; Евпатория: ГААРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Д. 147; Карасубазар: ГААРК. – Ф. 169. – Оп. 1. – Д. 243; Керчь-Еникале: ГААРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Д. 430; ф. 348. – Оп. 1. – Д. 1523; Симферополь: ГААРК. – Ф. 63. – Оп. 1. – Д. 34, 61; ф. 68. – Оп. 1. – Д. 7103; Ялта: ГААРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Д. 64, 78, 274, 410; Новороссийский календарь на 1861 г., издаваемый Ришельевским лицеем. – Одесса : Городская типография, 1860; Новороссийский календарь на 1864 високосный год. Издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1863; Новороссийский календарь на 1865 год. Издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1864; Новороссийский календарь на 1871 г. Издаваемый от Канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора. – Одесса, 1870.

УДК 334.012(470)

**ПОЧЁТНЫЕ ЗВАНИЯ ДЛЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ
В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XIX – НАЧАЛО XX ст.)****А. А. Журавлёв****(Санкт-Петербургский государственный медицинский университет
им. академика И. П. Павлова, г. Санкт-Петербург, Россия)**

У статті розглядаються питання нагородження російських купців почесними званнями. На архівному матеріалі аналізуються різні варіанти нагородження. Особливу увагу приділено практиці нагородження званням комерції радника.

В статье рассматривается вопрос о награждении российских купцов почётными званиями. На основании архивных материалов проведён анализ практики получения звания коммерции советника.

This article describes process of rewarding merchants with honorary titles. On the basis of archival materials analyzed practice of receiving the title of commerce counselor.

Ключевые слова. Награждение, купцы, почётные звания, министерство финансов.

Введение и постановка задачи. Настоящая статья основана на материалах Российского государственного исторического архива. Рассматривается вопрос о взаимоотношении власти и предпринимателей на протяжении XIX – начала XX вв. Стремление царской власти вовлечь купечество в общественную деятельность привело к необходимости разработать систему поощрения. Одним из элементов награждения становится присвоение почётных званий – личного и потомственного почётного гражданства, а также мануфактур советника и коммерции советника.

Результаты исследования. В XIX в. происходит быстрое развитие Российской империи по капиталистическому пути. Особенно быстрыми темпами процесс развивался во второй половине XIX в. В сферу экономических взаимоотношений включается всё большее количество людей. Происходит постепенное формирование принципов и правил, которые складывались на протяжении всего столетия. Если в XVIII в. было определено положением о записи купцов в 3 гильдии, то в XIX в. количество гильдий было сокращено до двух. В 1898 г. был принят новый промысловый налог, который отменил обязательный принцип, когда занятие предпринимательской деятельностью было связано с обязательной записью в гильдейское купечество. С этого времени начинается процесс сокращения числа гильдейских купцов в большинстве регионов Российской империи. Исключения составляли несколько западных районов, где количество купцов продолжало оставаться на значительном уровне. По оценке петербургских исследователей М. Н. Барышникова и А. И. Османова, если в 1896 г., до появления государственного промыслового налога, в столице было записано в гильдейское купечество более 6000 чел., то в 1902 г. по двум гильдиям записалось 2554, а в 1911 г. количество сократилось до 2138 чел.¹ Сокращение численности купечества привело к тому, что значительно возросла категория почётных граждан, как личных, так и потомственных. “За трёхлетие (1897–1900 гг.) в Петербурге происходит заметное увеличение количества почётных граждан (на 110 %)”². Действительно, приведённые цифры, а в монографии А. И. Османова представлены сведения и по различным районам столицы, впечатляют. Исследователи, занимающиеся социальной историей, уже давно обратили внимание на интерес купечества к нейтральной социальной группе почётных

© А. А. Журавлёв, 2012

¹ Барышников М. Н., Османов А. И. Петербургские предприниматели во второй половине XIX – начале XX в. – СПб., 2002. – С. 90, 108.

² Османов А. И. Петербургское купечество в последней четверти XVIII – начале XX века. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. – С. 221.

граждан. Стремление купцов перейти в данную категорию объясняется, прежде всего, тем, что в стране была крайне негативная оценка предпринимательской деятельности, что нашло своё отражение и в художественной литературе. Так, исследователи приходят к выводу, что “общий дух художественных произведений о купечестве подчёркивает ярко выраженную антибуржуазность русской интеллигенции, её нежелание воспринимать дельцов, предпринимателей иначе, чем как носителей зла”³. Таким образом, это формировало устойчивое представление, что занятие предпринимательской деятельностью является злом. И с тем, чтобы население не ассоциировало человека с этим злом, многие представители купечества предпочитали переходить в категорию почётных граждан. Развитие страны по капиталистическому пути и отказ от обязательной практики записи в гильдейское купечество приводили к глубоким изменениям в “психологии и этике деловых отношений”⁴.

На протяжении всего XIX ст. власть стремится привлекать купечество к активной общественной деятельности. Государство использует для этой цели целый комплекс поощрений, которые должны были не только способствовать активизации общественной деятельности купечества, но и повысить его престиж и роль в рамках существующей социальной модели. К концу XIX в. перечень этих поощрений включал в себя: “объявление высочайших благодарности и благоволения; чины; ордена; назначение аренд; подарки от имени его императорского величества; единовременные денежные выдачи; звания личного и почётного гражданства; медали; кафтаны; зачёт в действительную государственную службу; предоставление прав государственной службы лицам, “этих прав не пользующихся”; “несчитание судимости” препятствием к наградам и другим преимуществам по службе”⁵. В данной статье мы обратимся только к награждению почётными званиями – личного и потомственного гражданства. В начале XIX в., когда были учреждены эти почётные звания, происходило постепенное формирование правил их вручения. И только на рубеже XIX–XX вв. происходит окончательное утверждение правил награждения для лиц, имеющих на это право. Так, согласно § 6 этих правил, награждение званием личного почётного гражданина может быть испрашиваемо лицам, сего звания не имеющим и пользующим высшими правами состояния, за оказанную ими на разных поприщах в продолжение не менее 10-ти лет полезную деятельность. Звание потомственного почётного гражданина испрашивается состоящими не менее 10 лет на тех же поприщах в звании личного почётного гражданина. Независимо от сего, звание потомственного почётного гражданина может быть испрашиваемо, в уважительных случаях, и лицам, не состоящим в звании личного почётного гражданства, если удостоверенная подлежащим ведомством полезная деятельность их продолжалась не менее 20-ти лет⁶. Среди петербургских купцов можно привести пример Фёдора Петровича Рыбкина, который записался в 1-ю гильдию в 1871 г., а в марте 1891 г. получил звание потомственного почётного гражданина, после нахождения в ней 20 лет⁷. Если первоначально награждение этим почётным званием определялось обязательным нахождением в гильдейском купечестве 10 и 20 лет, то в 1913 г. было сделано небольшое послабление – сокращён срок обязательного пребывания с 10 лет до 7 для личного почётного гражданства, а также с 20 до 17 лет для награждения потомственным почётным гражданством. Это изменение было связано с 300-летним юбилеем династии Романовых. К этому времени происходит постепенное “охлаждение” к этому званию у предпринимателей. И это связано со следующими причинами. Во-первых, присвоение этих званий распространилось на вы-

³ Левандовская А. А., Левандовский А. А. Тёмное царство: купец-предприниматель и его литературный образ // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 157.

⁴ Барышников М. Н. Деловой мир дореволюционной России: индивиды, организации, институты. – СПб.: Книжный дом, 2006. – С. 95.

⁵ Бобровников В. Г. Из практики награждения россиян за благотворительную, “общепользную деятельность” и “человеколюбие” (с XVII в. по 1917 г.) // Благотворительность в России. Исторические и социально-экономические исследования. 2003–2004. – СПб.: Изд-во им. Н. И. Новикова, 2004. – С. 43.

⁶ Наградные правила, высочайше утверждённые 1 августа 1898 года. – СПб.: Государственная типография, 1910. – С. 3.

⁷ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 20. – Оп. 2. – Д. 825. – Л. 28.

пускников коммерческих училищ, количество которых в стране в начале XX ст. резко возросло. Согласно Уставу о коммерческих училищах, все выпускники причислялись к личному почётному гражданству, если ранее не были записаны в более высокое звание. Во-вторых, это звание царская администрация стала использовать как форму поощрения за выслугу лет. Этими почётными званиями стала жаловать служащих, которые проработали на одном месте значительное количество лет. Так, звание личного почётного гражданина могли получать швейцары, дворники, актёры и другие лица. И, таким образом, желательность получения этой награды становилась менее привлекательной для деловых лиц России.

Первоначально желательность получения купцами указанной награды объяснялась ещё и тем, что это “была единственная награда, исходившая не от государственных структур, а от органов местного самоуправления”⁸. Как правило, органы общественного самоуправления направляли бумаги в министерство финансов, которое и должно было направить прошение о награждении на высочайшее утверждение. Следует обратить внимание, что получение этого звания определялось для купцов не только обязательным сроком нахождения в гильдейском купечестве, но также и качественными характеристиками как человека и христианина. Так, в начале XX в. министерству финансов пришлось разъяснять градоначальнику Ростова-на-Дону, что получения почётного звания “удостаиваются лица купеческого состояния, деятельность которых, как коммерческая, так и общественная, является неопороченной”⁹. Градоначальника интересовало, может ли политическая неблагонадёжность служить препятствием к выдаче удостоверения для причисления к званию потомственных почётных граждан. Это ещё раз подтверждает, что порядок его присвоения не был регламентирован никакими законодательными актами. Кроме этого, препятствием к получению этого звания могло быть и плохое исполнение общественных обязанностей. Протоиерей церкви села Вичуги Иоанн Остроумов направил письмо в министерство финансов, когда узнал о том, что Евламия Абрамова направила прошение о награждении её сына Д. И. Абрамова званием личного почётного гражданина. Он писал о конфликте, который происходит у него со старостой церкви. Согласно его письму, купец “действует, как лицо самостоятельное, бесконтрольное и независимое”, ко всему прочему возникли конфликты по вопросу о тратах средств на церковные нужды. Он также обращал внимание начальства, что “увеличение церковных средств вызывается способами, не всегда похвальными, особенно экономией в освещении и отоплении церкви, в употреблении дешёвого виноградного вина при священнодействии литургии, в более бедной обстановке церковных богослужений вне храма, в сравнении с прежними старостами. Но что особенно предосудительно в экономических действиях старосты, это продовольствие церкви свечами, лампадным маслом, ладаном, вином не епархиального завода”¹⁰. В данном случае можно это рассматривать и как конфликт интересов, когда купец стремился сократить затраты причта на церковные службы, а батюшка, который с этого получал определённый доход, соответственно терял в его глазах “естественный приработок”. Батюшка в конце письма указал, что “удостоверение Абрамова монаршей наградой, несомненно, послужит очевидным оскорблением других жертвователей на нужды храма и причта села Вичуги”¹¹. Следует отдать должное протоиерею, его письмо оказало воздействие на министерство; правда, необходимо отметить, что Д. И. Абрамов не имел ранее никаких наград и был старостой церкви только третий год, что могло позволить министерству отказать в прошении на законных основаниях.

Практика присвоения почётного звания сводилась к следующему: желающий получить его направлял прошение в министерство финансов. Канцелярия министерства, в свою очередь, делала запросы в различные государственные, финансовые и иные органы о том, “не встречается ли препятствий к награждению почётным званием”. Если всё происходило

⁸ Нардова В. А. Институт почётного гражданства городов в дореволюционной России (правовой аспект) // Россия в XIX–XX веках. – СПб.: изд. Дмитрий Булавин, 1998. – С. 176.

⁹ РГИА. – Ф. 23. – Оп. 1. – Д. 67. – Л. 298.

¹⁰ Там же. – Ф. 22. – Оп. 1. – Д. 100. – Л. 34.

¹¹ Там же. – Л. 35.

без эксцесов, то подавалось на утверждение государю императору. После подписания царём министр финансов информировал о “высочайшем даровании” звания потомственного почётного гражданства.

Среди других наиболее значимых для гильдейского купечества являлось присвоение звания мануфактур или коммерции советника. Введенное в Российской империи указом Александра I от 27 марта 1800 г., оно было одним из главных и самым почётным для предпринимателей званием. Только обладатели этого звания “могли пользоваться общим гражданским титулом “ваше высокоблагородие”¹². Именно это звание было наиболее желаемо многими предпринимателями. Не случайно в российском законодательстве было закреплено, что “купцы 1-й гильдии, если записаны в оной не менее 12 лет, могут быть удостоены звания коммерции советника, по уважению особенных заслуг в распространении торговли, засвидетельствованных министром финансов”¹³. Обращает на себя внимание тот факт, что везде говорится о том, что это награждение являлось одним из высших для предпринимателей. Тем не менее мы встречаем следующие факты. Награждение званием коммерции советника могло происходить гораздо раньше, чем купцу присваивали звание потомственного почётного гражданина. В данном случае, как нам кажется, вступала в силу буква закона. Как мы уже указывали, для получения этого звания необходимо было выдержать определённый срок. Так, по формулярному списку известного петербургского предпринимателя Ф. К. Сан-Галли видно, что он получил звание мануфактур советника 24 декабря 1876 г., а стал потомственным почётным гражданином только в августе 1887 г.¹⁴ Подобная практика была не совсем распространённой, чаще всё же награждению коммерции советника предшествовало награждение потомственным почётным гражданством. Обратимся теперь к вопросу, за что могло быть пожаловано подобное отличие. Таких ситуаций было достаточно много, среди них стоит отметить юбилейные события. Если фирма или товарищество отмечало какую-либо круглую дату, чаще всего 50-летие и более, подавалось прошение на имя министра финансов о награждении владельцев или управленцев фирмы почётным званием. В феврале 1899 г. Петербургский биржевой комитет направил ходатайство министру финансов о награждении званием коммерции советника петербургского 1-й гильдии купца Николая Дмитриевича Полежаева. Поводом для награждения послужило то, что он 25 лет руководил лично им созданной фирмой, но вместе с тем он являлся прямым продолжателем дела Полежаевых, которые занимались торговлей уже на протяжении 112 лет (с 1786 г. непрерывно). О заслугах Н. Д. Полежаева указывалось: “производя в течение 25 лет самостоятельную оптовую торговлю лесными и хлебными товарами, он непреклонной энергией и неутомимым трудом достиг блестящего положения своего торгово-промышленного предприятия и пользуется в среде петербургского купечества вполне заслуживаемым уважением. Закупая в большом количестве хлеб, перемалывающийся на собственных крупчатых заводах, фирма Полежаева снабжает столицу лучшими сортами муки, каковой продукт также в значительном количестве экспортируется фирмой за границу”¹⁵. Государь император Николай II удостоил его званием 18 апреля 1899 г. По этой же причине звания коммерции советника был удостоен Г. П. Елисеев. В формулярном списке написано, что “по случаю пятидесятилетия торгового дома “Братья Елисеевы” как представитель сего дома пожалован в коммерции советники 5 июня 1863 года”¹⁶.

К следующей причине для награждения почётным званием стоит отнести развитие бизнеса в отдельной отрасли или в регионе. Обращалось внимание и на количество работников на производстве, и на высокие отчисления в казну. В 1895 г. среди представленных деловых лиц к награждению встречается предприниматель А. Дюперрон, петербургский купец 1-й гильдии. Он руководил работой фирмы “Штоль и Шмит” по производству и торговле аптекарскими товарами, и оборот фирмы составлял от 1 до 1,5 млн руб. в год. Кроме него, был

¹² Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX – 1914 год). – М.: Наука, 1992. – С. 76.

¹³ РГИА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Д. 34. – Л. 18.

¹⁴ Там же. – Оп. 2. – Д. 1025. – Л. 8–9.

¹⁵ Там же. – Д. 1461. – Л. 169.

¹⁶ Там же. – Оп. 1. – Д. 426. – Л. 96–98.

представлен к званию коммерции советник А. Сибиряков, занимавшийся развитием золото-промышленности и пароходства в Приамурском крае. Обороты фирмы превышали 2 млн руб., его деятельность способствовала учащению рейсов и понижению тарифов. Также к званию мануфактур советника представляли Г. Герасимова, который являлся директором товарищества Реутовской мануфактуры. Годовой оборот товарищества составлял 2 200 000 руб.

Другой причиной для награждения могла стать большая благотворительная деятельность. Во второй половине XIX в. благотворительность в стране стала распространённым явлением, и многие состоятельные лица жертвовали капиталы для оказания помощи нуждающимся. Среди лиц, кому было пожаловано звание коммерции советника за благотворительность, следует отметить Петербургского купца 1-й гильдии Д. Лебедева. Он являлся членом совета Дома призрения душевнобольных и членом Покровской общины сестёр милосердия. Состоял им с 20 марта 1879 г., также был ктиторм церкви при сём заведении и сверх того постоянно оказывал значительную материальную помощь оному своими пожертвованиями, как для заведения, так и на благоустройство и украшение храма, каковые пожертвования простираются на сумму более 20 000 рублей¹⁷. В марте 1890 г. Александр III подписал прошение о награде. Указывалось, что присвоения почётного звания удостоен член совета Дома призрения душевнобольных, потомственный почётный гражданин, Санкт-Петербургский 1-й гильдии купец Дмитрий Лебедев званием коммерции советника, во внимание “к ревностным трудам его на пользу означенного учреждения и значительной материальной помощи, оказанной оному пожертвованиями”¹⁸. Среди известных благотворителей был директор-распорядитель общества “Гелиос” П. И. Ратнер. В прошении о его награждении указывалось, что он “устроил первоклассную электрическую станцию в Петербурге; учредил общества электрических сооружений в России; привлекал слушателей Электротехнического института и других высших специальных заведений, за особое вознаграждение, на работу по прокладке кабельной сети и устройству электрической станции; и вообще своей энергией и знаниями много способствовал развитию электрического дела”¹⁹. Ему также было даровано это почётное звание.

Согласно практике, прошения направлялись в министерство финансов, которое и готовило их дальнейшее направление на подпись императору. Как и для потомственных почётных граждан, направлялись запросы в различные организации, но решающее значение в присвоении этого почётного звания играли те, кто ходатайствовал о наградах. В 1887 г. было направлено прошение о награждении Х. К. Небе, указывалось о его заслугах в деле развития заводов по производству бумаги в России. “Удалось ему довести производство до 800 000 рублей самых высших сортов бумаги, преимущественно почтовой и писчей, поставить фабрику на образцовую ногу. Успешно конкурируя на русских рынках с ввозимыми из-за границы, Финляндии и Польши бумагами, почтовые и писчие бумаги Небе заслужили всеобщее внимание в Санкт-Петербурге и Москве и вероятно скоро вытеснят окончательно из продажи заграничную бумагу, без которой прежде считалось невозможным обойтись”²⁰. За него активно ходатайствовал генерал-майор А. Ф. Петерс, который наносил визиты и оставлял свои визитки с памяткой для А. Г. Бера о награде своему протекже. Но его награждение всё откладывалось, и только в феврале 1888 г. он был удостоен высочайшей награды, но абсолютно не той, на которую рассчитывал, его наградили орденом св. Станислава 3-й степени²¹. Имя и значимость заступников играли важнейшую роль в получении этой награды. Для получения звания коммерции советника особую активность проявил московский купец 1-й гильдии А. Я. Иофе, который напрямую обратился к министру финансов С. Ю. Витте. В записке он указал, что “в 1901 г. его высокопревосходительство господин министр внутренних дел ходатайствовал перед Вашим высокопревосходительством о на-

¹⁷ Там же. — Д. 501. — Л. 3.

¹⁸ Там же. — Л. 17.

¹⁹ Там же. — Ф. 22. — Оп. 1. — Д. 66. — Л. 204–205.

²⁰ Там же. — Ф. 20. — Оп. 1. — Д. 302. — Л. 30.

²¹ Там же. — Л. 227.

граждении меня званием коммерции советника”²², но дело не сдвинулось с мёртвой точки. В октябре 1902 г. он встречался с С. Ю. Витте по вопросу о постройке винных складов, и министр финансов ему заявил, что “будет иметь в виду” его желание получить награду. Надо отдать должное активности А. И. Иофе, который в ноябре 1902 г. встретился с министром императорского двора бароном Б. В. Фредериксом и направил вновь письмо С. Ю. Витте с сообщением, что барон не имеет препятствий к награждению его званием коммерции советника. Заступничество Б. В. Фредерикса сыграло решающую роль, в письме к С. Ю. Витте барон отметил заслуги купца, и к этому мнению министр финансов не мог не прислушаться. Министр императорского двора в своей записке написал, что “во время высочайших пребываний в Крыму всегда внимательно и аккуратно относился ко всем требованиям двора его императорского величества”²³. Заступничество сыграло решающую роль, и уже 1 января 1903 г. А. Я. Иофе получил звание коммерции советника. Каждый из награждённых получал специальное написанное удостоверение, а также уведомление от министра финансов о награждении. Подобная практика иногда приводила к достаточно анекдотическим ситуациям, которые не вписывались в традиционную систему ценностей своего времени. Так, в городе Киеве было всего несколько человек, награждённых званием коммерции советника, но ни одного христианина. И председатель Попечительного совета киевского коммерческого училища полагал, что награждение званием коммерции советника Могилевцева необходимо, чтобы “подойти к уравниванию купцов христиан с купцами евреями, что представляется весьма важным в таком крае как юго-западный и в таком городе как Киев. В настоящее время на одного купца христианина коммерции советника Н. Г. Хрякова приходится 4 коммерции советника из купцов евреев (Ратгауз, Бродский, Л. Бродский и Д. Марголин)”²⁴.

Стоит рассмотреть вопрос, а ради чего предприниматели так стремились получить звание коммерции советника. Оно ничего не давало носителю, кроме уважения среди купцов, которые не могли его получить. Единственное, чем могло привлечь это звание, – это возможность быть избранным в Совет торговли и мануфактур, который был сформирован в 1872 г. Но в него попадали только единицы. Если рассмотреть состав Совета за 1899 г., то в нём присутствуют: профессора университетов и специалисты в естественных науках – Д. И. Менделеев, Н. Ф. Лабзин, И. И. Боргман, доктор химии В. В. Шнейдер и почётный инженер-технолог О. Г. Крель. Кроме них, в состав Совета входили представители царской администрации: товарищ министра финансов Коковцев, член Государственного Совета Г. П. Неболсин, управляющий отделом министерства земледелия и государственных имуществ Д. А. Тимирязев, гофмейстер двора императорского величества и член Совета министра народного просвещения Ю. С. Нечаев-Мальцев и другие. И, конечно, там были представители предпринимательского класса, среди них: Ф. К. Сан-Галли, К. А. Варгунин, Н. Н. Брусицын, К. Я. Паль²⁵. Они избирались на 4 года, причём кандидатуры предлагали сами члены Совета торговли и мануфактур, то есть тех, кого они сами считали достойными попасть в этот орган. Члены Совета обсуждали важнейшие вопросы развития российской промышленности и торговли и могли определять, не только какие отрасли производства получают наибольшую государственную поддержку, но и какие новые отрасли могут появиться.

Выводы. Подводя итог нашему исследованию, стоит отметить, что появление почётных званий никак не отразилось на деятельности российских предпринимателей. Но вместе с тем обладание этими званиями позволяло купцу ощущать свою значимость не только в финансовом мире, но и, прежде всего, в оценке его общественного положения. К тому же редкость награждения званием коммерции советника увеличивала его престижность и значимость его получения. Таким образом, они играли важную роль в оценочной деятельности предпринимателей и способствовали тому, чтобы следующие поколения купцов шли этим же путём.

²² Там же. – Ф. 22. – Оп. 1. – Д. 102. – Л. 140.

²³ Там же. – Л. 156.

²⁴ Там же. – Ф. 20. – Оп. 2. – Д. 1461. – Л. 405.

²⁵ Там же. – Д. 1467. – Л. 2–8.

УДК 341.222(571.6)

**РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ
ЯК ОДИН З ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАВ НА ЗАГОСТРЕННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ
В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В. В. Літвінов

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

У дослідженні розкриваються сутність та особливості освоєння російського Далекого Сходу та Маньчжурії. Цьому процесу не завадили ні п'ять років громадянської війни, ні різноманітні прояви зовнішньополітичного фактора.

В исследовании раскрываются сущность и особенности освоения русского Дальнего Востока и Маньчжурии. Этому процессу не помешали ни пять лет гражданской войны, ни разнообразные проявления внешнеполитического фактора.

The essence and peculiarities of developing the Far East and Manchuria lands are discovered in this research work. Neither 5 years of civil war not different displays of foreign policy this process impeded.

Ключові слова. Далекий Схід, Маньчжурія, кордон, прикордонний регіон, прикордонна варта, козаки, контрабанда, митна служба.

Вступ. Історія російського Далекого Сходу перебуває на периферії інтересів більшості сучасних дослідників. Не будемо вдаватися в детальні причини подібної зневаги, але спробуємо, проаналізувавши інформацію з відкритих радянських та російських джерел, розглянути, як далекосхідний кордон впливав на розвиток прикордонних регіонів. Автор вважає це досить актуальним питанням, особливо в наш час, коли діяльність “прогресивних та демократичних” керівників Російської Федерації Б. Єльцина, Є. Гайдара, А. Козирєва на початку 90-х рр. ХХ ст. та ігнорування проблеми укріплення берегів Амура та Уссурі (протягом тривалого часу) призвели до втрат частини російської території на користь КНР та КНДР. Не слід забувати й той факт, що китайські товари майже повністю окупували російські торговельні мережі, а кількість китайсько-корейських “орендарів” і найманих робітників дозволяє окремим фахівцям¹ виступати з пропозиціями про передання частини Владивостока в 75-річну навіть не концесію, оренду Китаю під китайським же керівництвом².

Постановка завдання. Метою статті є дослідження впливу державного кордону на російському Далекому Сході на загострення громадянського протистояння в період соціальних конфліктів на початку ХХ ст.

Результати дослідження. Дана тема може порушити питання, яке відношення торгівля, податки та мито можуть мати до загострення соціального протистояння. Але приклад саме далекосхідного кордону показує – безпосереднє. І сприяли цьому такі особливості краю.

По-перше, юний вік Приамурського генерал-губернаторства призвів до того, що регіон не мав своєї промислової бази. Ті ж підприємства, які функціонували в 1917 р., виконували функції первинної переробки сировини, що, у свою чергу, робило регіон залежним від імпорتنих товарів і, звичайно, від контрабанди.

По-друге, громадянська війна та військова інтервенція не тільки спустошили регіон і знищили інфраструктуру прикордонної варті, але й пробудили найнижчий та негідні інстинкти у значного числа місцевих мешканців і “гостей” регіону.

© В. В. Літвінов, 2012

¹ Міжнародний центр соціально-економічних досліджень “Леонтьевский центр” опублікував подібну пропозицію 16.09.2009 р., але потім спростував її.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.rambler.ru/China/head/3810137/>; <http://novostivl.ru/msg/8416.htm>

По-третє, промислове виробництво товарів досить важко відновити в достатній для регіону кількості, коли знищено промислову базу та кваліфіковані кадри. Таким чином, продовження втягування різних верств населення в контрабандний промисел було неминучим.

По-четверте, зміна статусу кордону та функцій державних служб, які його охороняли після завершення громадянської війни.

По-п'яте, існування на території Китаю значної нероззброєної сили, лідери якої прагнули переграти громадянську війну за допомогою як зацікавлених у територіальному зростанні країн (у першу чергу, Японії), так і шляхом погіршення та загострення внутрішнього протистояння на території Батьківщини.

По-шосте, “профілактичні та превентивні” дії радянських органів безпеки щодо забезпечення спокою в країні взагалі та в регіоні, зокрема.

Розглянемо ці особливості детальніше.

Значна частина сучасного Далекосхідного федерального округу увійшла до складу Російської держави досить пізно – у другій половині XIX ст.³ Подібна обставина не могла не вплинути на економічний розвиток нових прикордонних регіонів та на облаштування самого державного кордону.

Проблема й особливості облаштування державного кордону на російському Далекому Сході частково розглядалась автором на засіданні школи-семінару “Історія торгівлі, податків та мита” у 2008 р.⁴, тому розглянемо інші аспекти прикордонного життя.

Першими занепокоєність від відкритого та фактично не захищеного далекосхідного кордону продемонстрував уряд Китаю в 1885 р. Це було пов'язано з відкриттям у 1883 р. на річці Желта⁵ на території Китаю багатих покладів золота. Чутки про це спричинили утворення так званої Желтугінської республіки нелегальних старателів (переважно російських підданих). Узимку 1885–1886 рр. китайська армія розпочала бойові дії проти цієї “республіки”, яка припинила своє існування в січні 1886 р. Але й китайці не залишалися осторонь від російського золота в Забайкальській області. Свою державу вони тоді не зазнавали, але незаконно займалися скупкою золота в місцевих старателях. Це була досить небезпечна справа, особливо враховуючи традицію козаків “щипати фазанів” – убивати та грабувати китайців, які скуповували золото. Таким чином, партія золота могла, змінивши певну кількість власників, залишитись у руках першого старателя (або російського купця), значно його збагативши.

Але було б помилкою вважати, що китайці постійно прагнули позбутися російської присутності на Далекому Сході, намагаючись повернути “втрачені території” за списками Сунь Ян Сена та Чай Кан Ши⁶. Крім знищення китайцями вищезгаданої Желтугінської республіки та участі російських військ у придушенні повстання їхетунів (“боксерів”), спрямованого в тому числі проти росіян – будівників Китайсько-Східної залізниці (КСЗ) у 1900–1901 рр., стосунки між підданими двох імперій мали дуже конструктивний та взаємовигідний характер. Справа в тому, що на російському Далекому Сході своєї промисловості майже не було. Тому всі товари з Європейської Росії повинні були подолати або шлях морем через три океани, або залізницею. Через значну відстань вартість будь-яких товарів збільшувалась до нереальних розмірів. Наприклад, у 1881 р. у Владивостоці ананас з Цейлону коштував дві копійки, а солоний огірок – десять... Це призводило до того, що місцевим мешканцям значно вигідніше було закуповувати як промислові, так і сільськогосподарські товари в сусідньому Китаї⁷. Крім того, забайкальські козаки з Аргуні, користуючись тим, що правий, китайський, берег ріки був майже незаселеним, косили там сіно, ви-

³ Це було передостаннє територіальне надбання російського уряду. Останнім стане територія сучасної Калінінградської області.

⁴ Літвінов В. В. Державний кордон як чинник, що впливає на розвиток прикордонного регіону. На прикладі російського далекосхідного кордону в другій половині XIX – першій третині XX ст. // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – С. 143–152.

⁵ Притока р. Албазіха, яка належить до басейну р. Амур.

⁶ Войны второй половины XX века. Энциклопедия военного искусства / авт.-сост. А. Н. Гордиенко. – Минск : Литература, 1998. – С. 232–233.

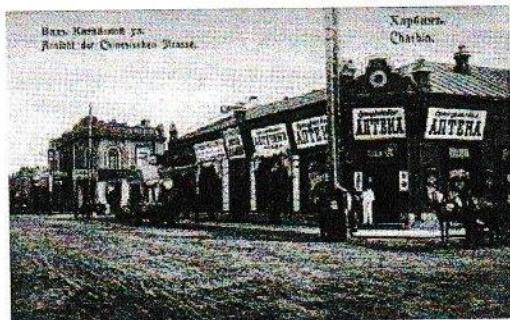
⁷ Подібна картина простежується і зараз.

пасали худобу та зимували з нею на займищах, відповідно до угоди з китайськими урядовцями, як правило, за символічну платню⁸. Подібний стан справ не міг не сприяти розвитку контрабанди, в якій були задіяні як російські, так і китайські піддані. Скасування режиму безмитної торгівлі "порто-франко" у 1907 р. додатково сприяло встановленню козацтва та інших верств населення в контрабандний промисел.

З введенням у дію КСЗ кількість російського населення в Маньчжурії значно зростає. Так, за даними першого перепису населення 1903 р., тільки в Харбіні мешкало 15 579 російських підданих та 28 338 китайців⁹. Смуга відчуження КСЗ на території Китаю перетворилася в справжню російську губернію, для охорони якої після придушення повстання "боксерів" було сформовано Особливу Заамурську військову округу Прикордонної варті. У штатах округи значилися 500 офіцерів і 25 000 нижніх чинів трьох родів військ¹⁰. Після завершення служби значна частина козаків залишалася в Маньчжурії, селилась уздовж залізниці та займались господарством. Життєвий і господарський уклад російського населення взагалі та козачого зокрема залишався традиційно російським: землеробство, скотарство. Традиційною була також архітектура російських населених пунктів у Маньчжурії, як уздовж залізниці, так і в "Триріччі" – назва території трьох правих приток Аргуні – Гана, Дербула, Хаула, де більшість населених пунктів заснували росіяни з 1880 до середини 1920-х рр.

Козаки Трьохреч'я на параді в храмі. Кадри кінохроніки о казаках Маньчжурин "Русская тайна".

Русский Харбин и казацьке Трьохреч'я в Китає. Фото 1900-1930-х гг.

Перша світова війна та соціальні процеси, що розпочалися в Росії 1917 р., вплинули й на далекосхідних кордон. Першим ударом по кордону стала передислокація бойових частин Заамурської округи на Румунський фронт¹¹. Другим – реорганізація старого прикордонного апарату представниками нової влади після Жовтневої революції 1917 р.

⁸ Перминов В. В. Начало и конец русского Трёхречья [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xxl3.ru/pages/perminov.htm>

⁹ Иванов В. Д., Сергеев О. И. Русская миссия в Харбине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tserkov.info/numbers/churchsociety/?id=49>

¹⁰ Там само.

¹¹ Часовые советских границ. Краткий очерк истории пограничных войск СССР. – М., 1983. – С. 20.

Саме в роки громадянської війни та військової інтервенції країн Антанти на Далекому Сході контрабанда в регіоні стає першим за значенням видом діяльності. Назвати ж якийсь із затриманих товарів найголовнішим з видів уведення неможливо. Згідно з даними управляючого Полтавською митною заставою від 31.01.1919 р., в долині Ушагоу китайці побудували свої фанзи, захищені земляними валами, на самому кордоні або так близько від нього, що контрабандистам дуже легко було проносити товари й спиртні напої та переховувати їх у лабіринті будь-якого займища, а потім у будь-який зручний час передати на таку ж фанзу, розташовану далі від кордону. Чітка організація контрабандистів сприяла вдалому просуванню контрабанди в середині краю. Справа доходила до того, що Сачагоуські купці, отримавши замовлення, доставляли за вказаною адресою товари по “фанзовому” ланцюгу, свідченням чого є постійний та безперервний рух китайців через кордон. Транспорт контрабандистів супроводжувався чисельною, добре озброєною охороною¹². Іноді транспорт із контрабандою налічував до 30-ти й більше возів. А після “реформування” прикордонної варті в умовах громадянської війни в останньої не було не тільки людей, щоб перекрити декілька доріг, якими рухались каравани контрабандистів, але й боеприпасів, щоб дати їм відсіч¹³. Це призводило до суто номінальної функції прикордонників. Подібна картина простежувалась на всьому далекосхідному кордоні (та, мабуть, не тільки на ньому). Управляючий митним постом на станції Гродеково в тилу прикордонної митниці та близько 18-ти верст від державного кордону основою своєї діяльності вбачав охорону останнього від проникнення в край товарів нелегальним шляхом та в недопущенні до вивезення в Маньчжурію заборонених російських товарів. Якщо вірити цифрам, поданим у таблиці¹⁴, то навіть у скрутному становищі громадянської війни він та його підлеглі активно виконували свої обов'язки.

Півріччя	Кількість випадків	Оцінка товару, руб.
Друге 1917 р.	168	20147
Друге 1918 р.	458	31873
Різниця	290	11726

Зараз ці цифри не вражають, але враховуючи курс рубля та умови, в яких затримувалась контрабанда (відсутність зброї¹⁵ та коней, вилучених отаманом Уссурийського козацтва І. Калмиковим¹⁶ для боротьби з червоними), то такі високі результати дивують.

Фактичне знищення протидіючими таборами в роки громадянської війни прикордонної варті та її інфраструктури перетворили далекосхідний кордон у прохідний двір у прямому розумінні цього слова. У роки громадянського протистояння це було дуже зручно, зважаючи на можливість для прихильників будь-якої політичної сили в разі невдачі відступити на територію нейтрального Китаю¹⁷. У радянській історіографії панував однобічний погляд, що цією можливістю користувались винятково білогвардійці, але у творах Костянтина Сєдих¹⁸ неодноразово згадувалось про організацію польових шпиталів червоними партизанами на території Маньчжурії. Це підтверджується і в творах сучасних краєзнавців

¹² Доклад управляющего Полтавской таможенной заставой во Владивостокскую таможенно о контрабанде в 1918 г. от 31 января 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918–1928 гг. : сборник документов и материалов. – М., 1973. – С. 775.

¹³ Там само.

¹⁴ Доклад управляющего таможенным постом на станции Гродеково Уссурийской железной дороги во Владивостокскую таможенно о контрабанде во втором полугодии 1918 г. от 24 марта 1918 г. // Пограничные войска СССР 1918–1928 гг. – С. 776.

¹⁵ На весь митный пост залишилось лише 4 гвинтівки та 2 берданки з обмеженою кількістю патронів.

¹⁶ У різних джерелах по-різному вказується по батькові цієї особи: Михайлович або Павлович.

¹⁷ Подібну картину можна було неодноразово спостерігати, починаючи з 1979 р., коли афганські моджахеда (душмани) переховувались на території Пакистану, таджикська опозиція використовувала для подібних цілей територію Афганістану, а розбиті федеральними силами збройні сили Ічкерії отримали надійний порятунок на території Кадорської ущелини в Грузії.

¹⁸ “Даурия” та “Отчий край”.

Забайкалля та Триріччя¹⁹. Крім того, у зв'язку з вищеназваними умовами заселення Маньчжурії та російського Далекого Сходу, за належної агітації білі отримали можливість для поповнення своїх лав не тільки за рахунок росіян – мешканців Маньчжурії, але й за рахунок іноземних “добровольців”. Хоча слід зазначити, що з далекосхідними отаманами можливість діяти по обидва боки кордону зіграла злий жарт. Справа в тому, що життя за двома “адресами” сформувало та розвинуло в кожного з них комплекс халіфа на годину, не зв'язаного ніякими зобов'язаннями перед оточенням, крім прагнення демонстрації власної сили (влади) та особистого збагачення. Яскравими прикладами цих процесів виступали далекосхідні отамани та генерали, які перетворили насильство по обидва боки кордону в синонім своїх імен та підрозділів. Семенов, Анненков, Унгерн, Калмиков ... Чорна слава супроводжує їх і після смерті.

Повернімося до фактично відкритого кордону. Ця обставина врятувала декілька тисяч переважно козачих життів, яким пощастило емігрувати в Маньчжурію як по завершенню громадянської війни, так і під час колективізації та чисельних антикозацьких заходів. Загальна кількість російських підданих, які емігрували тільки в Триріччя і залишилися там на постійне проживання сягала 20–25 тисяч чоловік²⁰. Це була справжня Жовторосія.

Розглядаючи перелік товарів, які нелегально вивозилися з Росії, можна виділити декілька основних груп. До першої групи слід зарахувати опіум.

Існує хибна думка що пріоритетом з товарів, які нелегально ввозилися в Росію з Китаю, користувався опіум. Але не слід плутати початок XX і XXI ст. У ті часи росіяни ще не захоплювались цим солодким дурманом, як їх сусіди по Азії. Так, у районі Гнилого Кута Владивостока, та в аналогічних районах інших далекосхідних міст розташовувались опіумокурилні, але їх постійними відвідувачами були китайські піддані, а не росіяни. З російських підданих наркотики користувались попитом серед корінних мешканців Туркестану.

Опіум не завозили, а вивозили з Приморської області, де ті самі китайці та корейці нелегально засіювали маком чисельні великі плантації, розчищені в Уссурійській тайзі²¹. Транспортуванням опіуму займалися особливі інтернаціональні компанії, в яких були задіяні прикордонники, залізничний обслуговуючий персонал та поліція. Одними з найкрупніших підприємців були кореець Пак та якийсь Вульфівич. Наркотики йшли в Харбін по КСЗ. За доставку партії в декілька фунтів перевізнику платили від двох до п'яти китайських доларів.

¹⁹ Перминов В. В. Начало и конец русского Трёхречья.

²⁰ Там само.

²¹ Усов В. Н. Советская разведка в Китае. 20-е годы XX века. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 116.

Верещагін В. В. Опиумоїди. 1868 р.

Другим за значенням видом контрабанди, яка вивозилась із Росії в Китай, було золото та коштовності. Незаконне переміщення коштовностей до Китаю розпочали пани далекосхідні отамани ще у 1918 р. Так, отаман Амурського козачого війська І. М. Гамов 12 березня 1918 р. тікає в Сахалін з коштовностями Благовещенського міського банку на суму близько 40 млн руб. золотом²², це дозволило йому відійти від політичної діяльності, жити приватним життям. Помер він у Швейцарії 18.01.1968 р.²³ 13 лютого вже згаданий отаман І. М. Калмиков тікає до Фундіна з 36 пудами золота з Хабаровського банку²⁴. Неперевершеним у подібних операціях виявився отаман Забайкальського козачого війська Семенов Г. М., який захопив частину золотого запасу країни з коштовностями на суму 90 млн. руб золотом²⁵.

²² Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 140.

²³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Гамов,_Иван_Михайлович

²⁴ Губельман М. И. Борьба за Советский Дальний Восток. 1918–1922. М., 1958. – С. 170. й досі серед зацікавлених осіб відбуваються дискусії щодо долі цього золота.

²⁵ Гражданская война и военная интервенция в СССР. – С. 534.

Своєрідно, за допомогою контрабанди, вирішували питання валютних надходжень до державної скарбниці урядовці в ДСР²⁶. У 1920–1922 рр. вони переправляли на харбінську чорну біржу вилучені в Радянській Росії царські банкноти та “керенки”, які перестали бути платіжним засобом. У Харбіні ще трапляється валютні спекулянти, які чекали реставрації старого порядку. Тому “катеньки” та “керенки” ще купували за курсом. Після входження ДСР до складу Радянської Росії нова влада налагодила транспортування через Маньчжурію на іноземні ринки золота, коштовностей, творів мистецтва та хутра, вилучених її органами. Як і в випадках з контрабандою опіуму, контрабандисти на державній службі користувались послугами працівників КСЗ, переважно працівників вагонів-ресторанів та вагонної обслуги.

Але був і третій, “неофіційний”, шлях витоку золота в Китай. Тільки за неповними даними взимку 1920–1921 рр. до Китаю було вивезено золота на 200 000 руб., й на таку ж суму хутра²⁷. Переважно золото обмінювали на спирт²⁸ за чітким грабіжницьким курсом: за двокілограмовий бачок спирту брали 100 грамів золотого піску. Таким чином, контрабандист, який доправляв тридцять бачків спирту, приносив у Китай три кілограми золотого піску²⁹. А слабкість прикордонної охорони сприяла розвитку контрабандного промислу в широких масштабах за добре озброєної охорони.

Знищення майже всіх промислових підприємств у роки війни та інтервенції³⁰ призвело до шаленого попиту на контрабандні товари не тільки у фізичних осіб, але й у державних установах. Для оплати за ці товари в Китай, як і раніше, вивозили опіум, хутро, золото. Так, у 1924 р. тільки з Хабаровська вивезено опіуму на суму декілька сот тисяч доларів. Для доставки товарів на російську територію контрабандисти активно використовували 10–14-літніх дітей. Якихось нових способів провезення контрабандних товарів не було, але й за старими схемами товарообіг сягав 2–3 млн. руб. золотом за умови, що не всі, навіть затримані, товари потрапляли на реєстрацію³¹. За таких умов Харбін залишався столицею контрабанди. Маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков у своїх спогадах характеризував Харбін як місто, в якому можна знайти та придбати все³².

Подібний стан справ не відповідав державним інтересам та концепції нової соціалістичної держави. Якщо раніше державний кордон мав лише економічне значення, тому що держави були однотипними за своїм соціальним устроєм, то нині, з розподілом світу на дві системи, кордони стали ареною зіткнення політичних інтересів. Економічні інтереси також набули яскраво вираженого політичного характеру³³. Тому, на думку влади, неблагонадійними стали навіть ті далекосхідники, які активно підтримували радянську владу в роки громадянської війни, але після її завершення за старою звичкою відвідували Китай, мали

Переживши своїх колег, Калмиков загине від китайської кулі в 1920 р., а Г. М. Семенова буде страчено у 1946 р.

²⁶ ДСР (Далекосхідна республіка) – буферна демократична держава, яка існувала в 1920–1922 рр. на території Забайкальської, Амурської, Приморської, Камчатської областей, Північного Сахаліна та смуги відчуження КСЗ.

²⁷ Часовые советских границ. – С. 86; Донесение Благовещенского пограничного района начальнику пограничных районов при главнокомандующем о состоянии охраны границы от 17.05.1921 г. // Пограничные войска СССР 1918–1928 гг. – С. 780–782.

²⁸ Гольдфингер А. Были Августа Мадьяра. Рассказы разведчика партизанского интернационального отряда. – Хабаровск, 1973.

²⁹ Часовые советских границ. – С. 86.

³⁰ Обзор Дальневосточного революционного комитета о состоянии промышленности области к началу 1923 г. // Борьба рабочего класса за восстановление и развитие промышленности Дальневосточной области : сборник материалов и документов. – Хабаровск, 1962. – С. 36–51.

³¹ Справка Главного управления пограничной охраны и войск ОГПУ о контрабандной торговле на Амуре по русско-китайской границе. Декабрь 1924 г. // Пограничные войска СССР 1918–1928 гг. – С. 792–794.

³² Чуйков В. И. Миссия в Китае. Записки военного советника // Новый мир. – 1979. – № 11. – С. 183–220.

³³ Часовые советских границ. – С. 18.

там родичів і займалися контрабандою. Більше того, керівники еміграції неодноразово виступали з заявами, що вони бачать сенс своєї діяльності в:

- a) поваленні комуністичної влади в Росії шляхом озброєної боротьби з нею;
- b) установленні в Росії законності та порядку після повалення комуністів;
- c) захисті інтересів козацтва та закріпленні його прав у майбутній "національній Росії".

У 1923 р. на території Маньчжурії виник "Союз козаків на Далекому Сході". До 1929 р. його керівництво проводило самостійну роботу щодо закордонної розвідки, формування загонів для дії в прикордонній смузі та бойових груп для діяльності на території колишніх козацьких військ. Цей період (1922–1929 рр.) дослідники без перебільшення вважали прикордонною війною на Далекому Сході. Але бажаних результатів вона не принесла. Документи свідчать, що в 1926–1927 рр. з тих, хто залишив регіон, лише незначна частина (6 із 788) мотивувала своє рішення нападами з території Китаю³⁴. Крім активної оперативної роботи по обидва боки кордону, радянські органи державної безпеки активно використовували також превентивні заходи. Серед них домінувало надання прикордонним регіонам країни статусу режимних зон з обмеженням у них права мешкання певним категоріям населення та відповідними жорсткими умовами прописки. Згідно з інструкцією РНК СРСР від 12.01.1933 р., до такої, зокрема, належала 100-кілометрова смуга сухопутного кордону з Маньчжурією та східна частина Далекосхідного краю від р. Амур до морського кордону. Виселенню з режимної зони підлягали: особи, не задіяні в суспільній праці, позбавлені виборчих прав, особи, які відбули покарання за ст. 58 та 59 Кримінального кодексу РРФСР, колишні білі офіцери та жандарми, порушники державного кордону, контрабандисти і деякі інші категорії населення. Враховуючи той факт, що режимна зона охоплювала територію, на якій мешкало 97 % населення регіону, можна тільки уявити собі її наслідки. Цифри свідчать, що під час кампанії 1933–1934 рр. з регіону було виселено не менше половини населення³⁵. 27 березня 1939 р. розпочалась нова хвиля депортацій з регіону. Певною мірою цьому сприяли заяви отамана Г. М. Семенова, який з Дайрена робив заяви, що він контролює всі радянські установи та військові частини по той бік кордону³⁶, в той час, як по цей бік він тримає в бойовій готовності 30–50-тисячну армію. Подібні заяви активно використовувались радянськими компетентними органами для виправдання чергової хвилі чисток Далекого Сходу³⁷.

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що в умовах розвитку Далекого Сходу фактор кордону був і залишається одним з визначальних чинників життя регіону. Наприкінці XIX та на початку XX ст. це сприяло як позитивному розвитку регіону та відновленню економіки краю після громадянської війни, так і загостренню та продовженню громадянської війни (1917–1922 рр.) Якщо в 1918–1922 рр. кордон врятував декілька десятків тисяч людей, які емігрували до Китаю, то з 1930-х рр. цей же фактор сприяв затримці розвитку регіону через чисельні обмеження в господарчій діяльності місцевих мешканців, їх депортації за сумнозвісний 101-й кілометр та інші репресивні заходи влади щодо перетворення значної частини краю в режимну зону у відповідь на прикордонну війну 1920-х рр. та традиційний контрабандний промисел місцевих мешканців.

³⁴ Таблица. Распределение обратников по причинам ухода и районам выхода. Оперативный отчет Дальневосточного районного переселенческого управления // Государственный архив Хабаровского края. – Ф. 353. – Оп. 4. – Д. 5. – Лл. 147–149.

³⁵ У Молотовському районі кількість населення скоротилась у 2,4 раза, в Гродеківському – в 1,9, у Ворошиловському – в 1,8 раза. Див.: *Іванов В. Д., Сергеев О. И.* Русская миссия в Харбине.

³⁶ Аналогія напрошується сама собою. Сумнозвісний у 90-ті роки Салман Радуєв теж кожному техногенну аварію та катастрофу в Росії називав терористичним актом, який підготували та провели шахіди, або моджахеди під його керівництвом чи за його наказом.

³⁷ Діяльність компетентних органів будь-якої держави в будь-який історичний період відрізняють не тільки реальні державні інтереси, але й підняття власного значення, зокрема перед керівництвом. Аналіз документів прикордонних військ СРСР на Далекому Сході свідчить, що у звітах про діяльність росіян у прикордонних районах Китаю постійно наголошувалось на діяльності "полковників", які, згідно з дослідженнями сучасних істориків та краєзнавців, виявилися вахмістрами козацьких військ Далекого Сходу.

УДК 94 (470.325)“1918”:336.24.07

**МИТНИЙ НАГЛЯД У БІЛГОРОДІ
ЗА ЧАСІВ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918 р.)
С. М. Дейнеко
(Харківський історичний музей, м. Харків)**

У статті на підставі архівних документів розглядається процес створення й функціонування Білгородського митного нагляду в період гетьманату П. Скоропадського. Виявляються особливості комплектування нагляду особовим складом, джерела фінансування, взаємовідносини митників із місцевим населенням, німецькою армією, залізничниками.

В статье на основе архивных документов рассматривается процесс создания и функционирования Белгородского таможенного надзора в период гетманата П. Скоропадского. Показаны особенности комплектования надзора личным составом, источники финансирования, взаимоотношения таможенников с местным населением, немецкой армией, железнодорожниками.

Based on archival files considers process of creation and functioning of Belgorod customs supervision in the period of Hetmanate of P. Skoropadsky in the article. Find out particular qualities of completion supervision personnel, origins of finance, customs officials' with local population, German army, railwaymen.

Ключові слова. Митниця, Білгород, контрабанда, кордон, Радянська Росія, залізниця.

Вступ. Згідно з угодою про тимчасовий мир між Українською Державою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою від 12 червня 1918 р. відбулося припинення бойових дій і вже 14 червня розпочалися переговори про визначення кордонів між обома державами. Ідея про так звану “нейтральну” смугу завширшки 10 км, в якій заборонялося тримати військові підрозділи, не викликала заперечень у жодної зі сторін переговорів. Однак у подальшому між учасниками переговорів виникло серйозне питання, за яким принципом слід визначати кордон. Українська делегація наполягала на розмежуванні за етнічним принципом, російська делегація вважала, що визначати кордон слід через опитування місцевого населення, тобто проводити плебісцит серед мешканців прикордонних населених пунктів на належність до тієї чи іншої держави.

Україна, дотримуючись принципу встановлення державних кордонів за етнічним принципом, претендувала на 10 повітів Курської, Воронезької та Орловської губерній, 4 північні повіти Чернігівської губернії, які на той час були під контролем РРФСР, і третину Області Війська Донського. Уряд Радянської Росії претендував на частину Чернігівської, Харківської та Катеринославської губерній. Під час переговорів у Курську сторони досягли компромісу. Так, демаркаційна лінія проходила через Сураж, Унечу, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Рильськ, Колонтаївку, Суджу, Беленіхіно та Куп'янськ. Слід зауважити, що обидві сторони не вважали її своїм державним кордоном¹.

Одним із пунктів договору було відновлення вільної торгівлі. За згодою обох сторін, для переїзду через кордон залізничним транспортом, призначалися такі шляхи: Орша – Гомель, Брянськ – Конотоп, Брянськ – Ворожба, Курськ – Ворожба, Курськ – Харків, Єлець – Валуйки, Воронеж – Камінська, Царицин – Ліхая, Тихорецька – Ростов².

© С. М. Дейнеко, 2012

¹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С. 21–22; Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – Т. 10. – С. 131–132; Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – С. 239.

² Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К., 2010. – С. 100; Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 5.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – аналіз становлення й роботи митного закладу в м. Білгороді. З ідеологічних мотивів дана тематика не стала предметом дослідження в історичній науці, що, у свою чергу, надає їй актуальності. Джерельну базу роботи становили документи з Державного архіву Харківської області.

Результати дослідження. Організація митної служби розпочалася в УНР ще на початку 1918 р. Одним із перших документів, який регламентував роботу Митної служби України, став протокол засідання комісії при Департаменті митних зборів з організації митної служби в Україні від 21–23 березня 1918 р.³

У період гетьманату П. Скоропадського формування митної служби перейшло до практичних кроків. Так, згідно з наказом Департаменту митних зборів Української Держави від 2 липня 1918 р. за № 1877, керівництво Харківської складської митниці було зобов'язане організувати тимчасовий митний нагляд на станції Білгород (Курської губернії) як передовий пост митниці в Харкові⁴.

Окрім Білгорода, подібні тимчасові митні нагляди відкрили у Валуйках (Воронезька губернія), Готні (Курська губернія), Коренево (Курська губернія) та Гомелі. Ми вважаємо, що нагляди в Білгороді та Валуйках були передовими постами Харківської митниці, подібні заклади в Готні, Коренево та Гомелі репрезентували Київську складську митницю. На нашу користь свідчить те, що під час формування штатів Білгородського та Валуйського митних наглядів їх основу становили службовці Харківської митниці, а керівники цих установ підпорядковувалися її управителеві. Напередодні падіння гетьманату керівництво Готнянського митного нагляду звернулося по допомогу до Харківської митниці. Суть прохання полягала в такому: “отправит в г. Киев эвакуированных со станции Готня чиновников означенного надзора и их багаж, а равно и казенные имущества...”⁵

Харківська митниця, згідно з наказом № 1877 від 2 липня 1918 р., для організації митного нагляду на станції Білгород повинна виділити зі свого складу 7 службовців: виконувача обов'язків (далі – в. о.) митним наглядом, в. о. контролера, в. о. складського наглядача та чотирьох доглядачів. До речі, таку ж кількість митників необхідно було відрядити до Валуйок. Усі ці співробітники вважалися тимчасово відрядженими⁶. Керівником новоствореного нагляду в Білгороді призначили скарбника Харківської митниці Білецького: “Вследствие предписаний Департамента таможенных сборов от 2 июля с. г. за № № 1802 и 1877, предлагаю Вам немедленно с получением сего отправиться на ст. Белгород для организации таможенного надзора в учреждаемой на означенной станции таможене, подведомственной мне, где Вы имеете вступить во временное исполнение обязанностей Управляющего этою Таможенною”⁷.

З ранку 17 липня 1918 р. скарбник Білецький вирушив до Білгорода, де в той же день взяв участь у спільній нараді з керівництвом Білгородського відділення Південної залізниці, яка згодом стала іменуватися Слобідською, з приводу відкриття митного нагляду⁸.

Митний нагляд у Білгороді розпочав свою роботу зі звернення до населення Харківщини з приводу відкриття нового митного закладу: “На основании п. 2 мирного договора между Украинскою Державою и Российскою Советскою Социалистическою Федеративною Республикою на станциях Белгород и Валуйки открыты действия таможенного надзора. Все лица, желающие в этих районах перейти через границу названных выше государств, должны явиться в Таможни на станции Белгород или Валуйки для проверки документов на право проезда через границу и для досмотра багажа”. Окрім оголошення, керівництво Харківської митниці надіслало прохання на ім'я харківського губернського старости сповістити місцеве населення в Білгородському та Валуйському повітах про початок роботи митних наглядів у Білгороді та Валуйках⁹.

³ ДАХО. – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Спр. 73. – Арк. 2.

⁵ Там само. – Арк. 2, 85, 109, 207, 209.

⁶ Там само. – Арк. 2.

⁷ Там само. – Спр. 99. – Арк. 1.

⁸ Там само. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Спр. 73. – Арк. 109–110.

Формування штатів новоствореної організації в Білгороді відбувалося в основному за рахунок Харківської митниці. Так, у період із середини липня до 21 жовтня 1918 р. до Білгородського митного нагляду відрядили 11 співробітників Харківської митниці, з них 8 доглядачів. Усі співробітники митниці в Харкові, які отримали відрядження до Білгорода, мали стаж роботи не менше ніж 5 років. Ми встановили прізвища службовців Харківської митниці, які несли службу в Білгородському митному нагляді: виконувач обов'язків керівника нагляду А. Білецький, контролер Г. Гвоздіков, пакагаузний наглядач А. Н. Василевич, доглядачі – В. М. Бухтіаров, В. Коваленко, Д. Стрілецький, М. Швидкой, М. Красніков, Я. Шуба, О. Сидоренко та Д. Молчанов. 23 вересня керівництво Харківської митниці сповістило керівника митного нагляду в Білгороді про те, що більше не має можливості відряджати митних доглядачів¹⁰.

Іншим джерелом формування штатів слід назвати колишніх працівників митних установ Російської імперії та військовослужбовців у відставці. Нам відомо про 6 співробітників даної категорії. Так, 25 липня на посаду контролера Білгородського митного нагляду призначено колишнього помічника керуючого Боржиковської митної застави Клішевича. Виконувача обов'язки помічника магазинного наглядача Кнаута 18 серпня за власним бажанням переведено на аналогічну посаду до Білгорода. Наприкінці серпня Департамент митних зборів відрядив до Білгорода на посаду пакагаузного урядовця колишнього пакагаузного та корабельного наглядача Юрбурзької митниці В. А. Індутного. У середині вересня до Білгородського митного нагляду, за вказівкою керівництва Митної служби, скеровано уродженця Білгорода, колишнього прапорщика 10-го гусарського Інгерманландського полку М. Т. Ієвлева, йому запропонували посаду помічника магазинного наглядача. З 2 жовтня на посаду керівника нагляду призначено колишнього керуючого Бакинської митницею Голованя, виконувача обов'язків А. Білецького повернуто до Харкова на попередню посаду. Останнє відоме нам призначення відбулося 21 жовтня: колишнього митного доглядача Ревельської митниці Бикова призначили до Білгорода на аналогічну посаду. До речі, ще в серпні керівник Харківської митниці А. Гаєвський звернувся до керуючого Ревельською митницею, яку евакуювали до Харкова під час Першої світової війни, з таким листом: “В виду усилившейся работы в Белгородском таможенном надзоре, с которой личный состав чиновников этого надзора не в состоянии справиться и на основании предписания Департамента таможенных сборов от 15 августа 1918 г. № 3990 об увеличении личного состава сего надзора, имею честь не отказать в распоряжении о скорейшем командировании на ст. Белгород помощников пакагаузного смотрителя вверенной Вам таможни, намеченных к откомандированию в Белгородский таможенный надзор по предложению Департамента”. Зараз нам відомо, що лише доглядача Ревельської митниці Бикова відрядили до Білгорода¹¹.

Керівництво Департаменту митних зборів намагалось проводити виважену політику відбору кадрів, орієнтуючись, перш за все, на наявність досвіду роботи у претендента. Однак у вересні до митних закладів Української Держави стали надходити листи з вимогою надати до Департаменту копії службових (формулярних) списків усіх співробітників. Особливу увагу слід звернути на вихідців з українських земель Австро-Угорської імперії. Керівник Харківської митниці А. Гаєвський надіслав до Департаменту таку відповідь: “Вследствие циркулярного предписания от 14 сентября сего года № 392, Харьковская таможня имеет честь донести, что в числе служащих её не имеется уроженцев Галиции, Буковины и Венгрии украинской национальности”¹². Подібний циркуляр слід вважати проявом недовіри за регіональною ознакою, що, у свою чергу, не сприяло повноцінному добору кадрів до митної служби.

Напередодні відкриття митного закладу в Білгороді керуючий Харківською митницею А. Гаєвський звернувся з проханням до керівництва Слобідської залізниці про виділення для митників відповідних приміщень у межах станції, як службових, так і для про-

¹⁰ Там само. – Арк. 90, 21, 20, 112, 114, 115, 117, 153.

¹¹ Там само. – Спр. 99. – Арк. 3; спр. 73. – Арк. 104, 144–147, 162, 164, 106.

¹² Там само. – Спр. 92. – Арк. 2, 4.

живання. Відповідь залізничників була негативною: зайвих приміщень немає. Виходячи з цього, управління наглядом розташувалося на Веденській вулиці № 3, а не в межах станції, що ускладнювало роботу митної установи¹³.

Неодноразові звернення митників до міського голови Білгорода, повітового та губерньського старост і до міської управи не дали позитивних результатів. Митним службовцям довелося винаймати житло по 10 крб на добу за рахунок грошей, які переказувалися з Харкова¹⁴.

Слід зазначити, що співпраця митників Білгорода зі Слобідською залізницею мала багатогранний характер. Так, звернення керівника нагляду Білецького до залізничників з проханням надати відомості про графік руху потягів у напрямку Харкова, Сум та Курська знайшло розуміння. До того ж залізничники надали працівникам нагляду 6 безкоштовних залізничних квитків для пересування в межах Слобідської залізниці. Хоча вимоги митників були дещо більшими, вони просили 8 безкоштовних залізничних квитків з правом пересування в таких напрямках: Харків – Білгород та Білгород – Київ¹⁵.

У своїй роботі українські митниці часів гетьманату П. Скоропадського керувалися цілою низкою різноманітних циркулярів та постанов Департаменту митних зборів. Одним з найперших набрав чинності циркуляр від 23 травня 1918 р. “Про заборону вивозу за кордон України ріжних товарів”. За межі України заборонялося вивозити такі товари: рис, колоніальні товари, сирі та оброблені шкери, цинк, мідь, нікель, олово, свинець, срібло, золото в зливках, монетах і ювелірних виробках, гуму і вироби з неї, вовну, олію та коней. Улітку, 26 липня, до цього списку додали рафінадну патоку, монпансьє та інші вироби з цукру¹⁶.

Український експорт регулювався Постановою № 94 від 6 червня 1918 р. “Правила о вивозі за кордон ріжних товарів”¹⁷. Для вивезення низки товарів за кордон встановлювалися такі правила: 1) на вивезення цукру, спирту і вугілля слід отримати дозволи профільних установ: Міністерства продовольчих справ (цукор), Акцизного відомства (спирт) і Департаменту палива при Міністерстві торгу та промисловості (вугілля); 2) на вивезення збіжжя, яєць та худоби потрібен дозвіл Державного хлібного бюро при Міністерстві продовольчих справ або його місцевих органів; 3) для вивезення залізної та марганцевої руди, залізного брухту, лісових матеріалів необхідно мати дозвіл Міністерства торгу та промисловості.

Для фізичних осіб, які згідно з п. 2 мирного договору між Українською Державою та РРФСР мають право повернутися на Батьківщину, дозволено перевозити через кордон власне майно, окрім цінних паперів та коштовностей. Кожний переселенець має право провезти з собою не більш як 10 тис. крб, на грошові суми, які перевищують даний ліміт, слід мати посвідчення, видане дипломатичною установою, котре засвідчує, що сума є наслідком ліквідації власного майна¹⁸.

За даними Білгородського митного нагляду, щодня через залізничну станцію проїздило більше 1 тис. осіб в напрямку Харкова, Сум та Курська. Щоб повноцінно виконувати свої службові обов'язки, митники потребували відповідного приміщення для ревізійної зали, канцелярії та складу. Як уже вище мовилося, білгородські залізничники відмовилися його надати, тому митники вимушені були звернутися по допомогу до німецького коменданта Білгорода. Не надто щедre німецьке командування виділило під митні приміщення дерев'яну прибудову до станційного буфету I класу, в частині якого вже розташувався німецький Червоний Хрест, до речі, вхід до приміщень митного нагляду та Червоного Хреста був спільний. Взагалі сусідство з так званими німецькими союзниками завдавало достатньо клопоту митникам. Наприклад, у рапорті А. Білецького до керівника митниці в Харкові від 5 вересня доповідається, що уродженка Білгорода пані Дерибізова, яка прибула до міста з РРФСР, відмовилася надати митникам для перевірки багаж, що складався з 12 багажних місць, мотивуючи це тим, що її речі вже перевірили в німецькій комендатурі. За наказом

¹³ Там само. – Спр. 73. – Арк. 31; спр. 99. – Арк. 18.

¹⁴ Там само. – Спр. 99. – Арк. 25, 31, 34.

¹⁵ Там само. – Спр. 99. – Арк. 10; спр. 73. – Арк. 101, 48.

¹⁶ Там само. – Спр. 73. – Арк. 25, 52.

¹⁷ Там само. – Арк. 25, 52.

¹⁸ Там само. – Арк. 26, 110.

останньої німецькі солдати завантажили багаж в обхід митниці в потяг, який відправлявся до Харкова. Протести українських митників німецькі військовослужбовці проігнорували¹⁹.

Боротьба з контрабандою велася переважно за межами станції Білгород. Місцеве населення активно брало участь у контрабандному промислі. Грунтовими шляхами, безконтрольно, гужовим транспортом, в об'їзд митниці до РРСФР ввозилися здебільшого цукор та борошно, ввозилися різноманітні мануфактурні вироби. Керівник Білгородського митного нагляду А. Білецький прийняв рішення взяти під контроль митниці шляхи, які проходили поблизу міста. По допомогу у вирішенні цього питання він звернувся до військових. Так, у серпні Білецький попросив військового коменданта Корочанського повіту направити на допомогу митникам 6 козаків. Військові не відмовили. Результати співпраці не забарилися, наприклад за період з 14 до 18 серпня спільний патруль затримав декілька возів з контрабандою до РРСФР, якими намагалися вивезти 12 пудів цукру та борошна, а також 6 коней. У той же період військовики та працівники митної служби затримали вантаж з мануфактурними товарами, який нелегально намагалися завезти з території РРСФР на загальну суму 468 крб 95 копійок²⁰.

Заради ефективної боротьби з контрабандою керівник Білгородського митного нагляду Головань у рапорті до Департаменту митних зборів запропонував низку заходів, які б, на його думку, могли зробити боротьбу з контрабандою на білгородському напрямі ефективнішою. Так, пропонувалося збільшити штат митників Білгородського митного нагляду для встановлення повного контролю на всіх шляхах місцевого значення; озброїти митних доглядців гвинтівками, особливо зважаючи на те, що місцеві мешканці, значна частина яких промишляла контрабандою, неодноразово погрожували митним доглядцям фізичною розправою; перенести митний нагляд на 30 верст північніше, зі станції Білгород на станцію Сажне, яка перебувала поблизу тимчасового кордону; негайно збільшити розмір ставок митного тарифу, оскільки на даний момент ставки надто низькі порівняно з вартістю товарів. Іноді розмитнення товарів не виправдовувало витрат скарбниці на його проведення²¹.

На нашу думку, подібні рапорти надходили до Департаменту також з інших митних установ. Підтвердженням цьому є лист керівництва митної служби до керуючих митницями, в якому пропонувалося сповістити про кількість рушниць, необхідних для озброєння митників. Наприкінці жовтня керівник нагляду Головань надіслав до Києва ще одного листа з повідомленням, що за його наказом знято митний пост біля Крейдяних гір, при виїзді з Білгорода в північному напрямку. Підставою для такого рішення стала відсутність збройної сили, за допомогою якої вівся б контроль за даним шляхом. Такою силою була прикордонна варта, яка з 22 жовтня перестала виконувати свої службові обов'язки через нестачу зимового одягу та взуття. Тому, спираючись на дане повідомлення, Головань настійливо вимагав озброїти його підлеглих гвинтівками задля можливості повноцінно виконувати службові обов'язки. З Києва відповіли, що, як тільки отримають зброю від Військового відомства, негайно почнуть передавати її до митних установ²².

Фінансування митників, які отримали відрядження за межі постійного місця служби, в тому числі й до Білгорода, відбувалося згідно з Протоколом № 1 засідання Комісії при Департаменті митних зборів з організації митної служби на Україні від 21–23 березня 1918 р. Згодом даний документ підтвердило Міністерство фінансів Української Держави. Згідно з вищезначеним протоколом добове утримання видавалося в такому розмірі: керуючому – 20 крб; контролерам – 15 крб; помічнику пакгаузного наглядача – 10 крб; доглядцям – 7 крб.²³

Утримання Білгородського митного нагляду відбувалося за рахунок прибутку установи, тобто частина грошей, які отримували як різноманітні мита й збори, йшла на виплату жалування та добових митникам. У жовтні видано циркуляр у Департаменті митних зборів “Об улучшении материального положения таможенных служащих”, згідно з яким передба-

¹⁹ Там само. – Спр. 99. – Арк. 22; Спр. 73. – Арк. 135.

²⁰ Там само. – Спр. 99. – Арк. 15, 22, 23.

²¹ Там само. – Спр. 73. – Арк. 188.

²² Там само. – Спр. 99. – Арк. 36, 38, 49.

²³ Там само. – Спр. 73. – Арк. 9, 10.

чалосся з листопада, зважаючи на дорожнечу, збільшити розмір грошового утримання митних службовців²⁴.

Даний циркуляр унеможливив грошові виплати співробітникам Білгородського митного нагляду за листопад. У касі установи не вистачало грошей. Тому керівництво нагляду звернулося до Харківської митниці з проханням терміново продати частину товарів, які зберігалися на її складах, і отриманими грошима розрахуватися з митниками Білгорода. Виконувач обов'язків керуючого Харківською митницею А. Гаєвський продавати товари зі складів заборонив, а дефіцит у Білгородському митному нагляді ліквідували за рахунок прямих асигнувань з каси Харківської митниці²⁵.

Окрім грошового утримання, митники мали отримувати житлові помешкання за рахунок скарбниці. Для нижчих урядовців (доглядачів, канцеляристів), у яких житло мало печі для випічки хліба і котрі звичайної кухні не мали, держава безкоштовно виділяла: 1) в зимовий період по 1/3 сажени триполінної міри на місяць; 2) влітку – 10²/3 вершка триполінної міри на місяць. Згідно зі ст. 605 Статуту про земську повинність, Білгород належав до середньої кліматичної смуги, тобто нараховувалося 6 зимових місяців, з жовтня до березня включно²⁶.

У цілому утримання нагляду з липня до середини грудня обійшлося в 33 тис. 144 крб 85 коп., прибуткова частина становила 43 тис. 185 крб 21 коп.²⁷

Докладнішу інформацію можна побачити в табл. 1.

Таблиця 1

Оборот каси Білгородського митного нагляду

№	Зібрано мит і зборів	Сума, крб	Вартість утримання нагляду	Сума, крб
1	Липень – серпень	3 тис. 834 крб 19 коп.	Липень – серпень	2 тис. 406 крб 60 коп.
2	Вересень	12 тис. 511 крб 77 коп.	Вересень	5 тис. 613 крб 95 коп.
3	Жовтень	17 тис. 752 крб 92 коп.	Жовтень	8 тис. 208 крб 60 коп.
4	Листопад	4 тис. 309 крб 59 коп.	Листопад	11 тис. 149 крб 55 коп.
5	Грудень	4 тис. 776 крб 74 коп.	Грудень	5 тис. 766 крб 15 коп.
6	Всього	43 тис. 185 крб 21 коп.	Всього	33 тис. 144 крб 85 коп.

Складено автором на підставі: ДАХО. – Ф. 84. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 63.

Отже, можна констатувати, що загальний чистий прибуток майже за півроку становив 10 тис. 40 крб 36 коп., дефіцит грошей у листопаді та грудні ліквідовано за рахунок надходжень з каси Харківської митниці. Унаслідок відновлення бойових дій між РРСФР та Українською Державою, Білгородський митний нагляд у повному складі разом з майном 24 листопада 1918 р. евакуювали до Харкова. Через два дні, 27 листопада, керівництво Харківської митниці звернулося до німецького коменданта станції Харків з проханням допомогти особовому складу Білгородського митного нагляду повернутися на станцію Білгород, бо надійшла інформація, що частини Червоної Армії залишили місто і відійшли за нейтральну смугу. Того ж дня митники відбули назад до Білгорода²⁸.

²⁴ Там само. – Спр. 34. – Арк. 13.

²⁵ Там само. – Спр. 73. – Арк. 218, 219.

²⁶ Там само. – Спр. 99. – Арк. 50.

²⁷ Там само. – Арк. 63.

²⁸ Там само. – Спр. 73. – Арк. 204, 207.

Однак 10 грудня Головань підписав наказ № 425 про чергову евакуацію митного нагляду до Харкова. Уже наступного дня, 11 грудня, керівник Харківської митниці А. Гаєвський віддав Голованю наказ про складання ліквідаційного акта. Керівником ліквідаційної комісії призначили контролера Харківської митниці Палієнка. До 18 грудня 1918 р. вся документація та майно митного нагляду передано контролеру Палієнкові. Таким чином, цю дату можна вважати останнім днем роботи Білгородського митного нагляду.

Висновки. Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що Білгородський митний нагляд заснували за наказом Департаменту митних зборів як передовий пост Харківської митниці. Свою роботу він розпочав 17 липня 1918 р. Штати нагляду формувалися за двома джерелами: 1) відряджені службовці Харківської митниці та працівники інших митних установ; 2) колишні військовослужбовці. Однак слід зазначити, що основу кадрів Білгородського нагляду становили харківські митники. Ми також установили, що в питанні кадрової політики Департамент митних зборів звертав особливу увагу керівників місцевих митних установ на українців з Австро-Угорщини, напевне, не довіряючи їм. У взаємовідносинах з іншими державними установами митникам не вдалося налагодити міцні партнерські стосунки із залізничниками та місцевою владою в Білгороді. Обидві ці структури без уваги ставилися до прохань та потреб митної служби. Військовослужбовці німецької залоги Білгорода відверто ігнорували законні вимоги митних службовців, що не сприяло налагодженню повноцінної та плідної роботи нагляду. Не дивлячись на такі умови, керівництво Білгородського митного нагляду зуміло налагодити плідну роботу установи та організувати співпрацю з військовим відомством у боротьбі з контрабандою. Основними предметами контрабанди були сільськогосподарські вироби та мануфактура. Джерелом фінансування слугували прибутки Білгородського митного нагляду, а в разі нестачі грошей дефіцит ліквідовувався за рахунок каси Харківської митниці. Встановлено, що наприкінці листопада нагляд тимчасово припинив свою роботу на ст. Білгород, яку відновив через дві доби. Остаточного встановлення припинило існування в середині грудня 1918 р.

УДК 341.2(436)

АВСТРІЙСЬКО-СЛОВЕНСЬКИЙ КОРДОН: РІЛЬ КОМІСІЇ МАЙЛЗА (СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ 1919 р.) У ВИРІШЕННІ “КАРІНТІЙСЬКОГО ПИТАННЯ”

К. В. Мальшина

(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, м. Київ)

Стаття висвітлює головні державотворчі завдання словенської політики на початку існування Королівства СХС, значення “карінтійського питання” для процесу державотворення. Досліджується діяльність комісії Майлза в Словенській Карінтії (1919 р.) і характер впливу доповіді Майлза на рішення Паризької мирної конференції та в цілому на встановлення австрійсько-словенського кордону.

Статья освещает главные государственно-политические задачи словенской политики в начале существования Королевства СХС, значение “каринтийского вопроса” для процесса словенского государственного строительства. Исследуется деятельность комиссии Майлза в Словенской Каринтии (1919 г.) и характер влияния доклада Майлза на решения Парижской мирной конференции и в целом на установление австрийско-словенской границы.

Article is devoted to the main Slovenian state-building policy objectives at the first years of the Kingdom of SHS and the meaning of the “Carinthia question” for the Slovenian state-building process. The activity of the Miles’ commission in the Slovenian Carinthia (1919) and the character of the impact of Miles’ report on the decisions of the Paris Peace Conference and in general on the establishment of the Austrian-Slovenian border are researched.

Ключові слова. Словенія, Королівство СХС, державні кордони, “карінтійське питання”.

© К. В. Мальшина, 2012

Вступ. Після створення Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (далі – Королівство СХС), згідно з великосербською національно-політичною програмою, незабаром проявилася тенденція до централізації державної влади, і можливості для здійснення словенських національних устремлінь були обмежені. Проте словенці в 1919 р. включилися в боротьбу за свої національні інтереси у сфері зовнішньої політики. Мирна конференція в Парижі, яка фактично встановлювала нові або змінювала наявні кордони в Європі, була дуже важливою для словенців, установивши лінію національних кордонів на словенській національній території¹. У перші місяці діяльності конференції її вищим органом була Рада Десяти, яка складалася з прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ п'яти наддержав: США, Франції, Великобританії, Італії та Японії. Переговори на конференції проводилися та будь-які рішення звичайно складалися на підставі доповідей спеціальних незалежних обстежувальних або територіальних комісій.

Для визначення кордонів між Австрією та Словенією (яка вже перебувала у складі Королівства СХС) була призначена незалежна Оглядова комісія під проводом підполковника Майлза. Її діяльність та заключна доповідь значно вплинули на майбутнє процесу словенського державотворення. Джерелами для вивчення питання є опубліковані документи та матеріали, які включають доповідь комісії, дипломатичні меморандуми і ноти словенських членів югославської делегації щодо укладання Сен-Жерменського договору, опубліковані в Протоколах засідань Національного уряду Словенії², а також наративні публікації – спогади учасників подій.

Матеріали про роботу комісії Майлза в січні та лютому 1919 р. перебували 33 роки в архівах американського Держсекретаріату, який тільки в 1953 р. дозволив передати їх у державний Національний архів. Матеріал уперше опублікував д-р Алоїзій Кухар³.

Одним з найвідоміших і найактивніших словенських фахівців з карінтійського питання, які після I світової війни прагнули сприятливого розмежування з Австрією, був богослов, професор, дипломат і політик Ламберт Ерліх. Його перу належить комплексне дослідження “Паризька мирна конференція і словенці 1919/20” (1922–1931 pp.), яка була видана в 2002 р. у Словенії в книжковому вигляді та є, поряд з доданим історичним матеріалом, одним з найповніших джерел з цього питання⁴. Крім того, важливі для розгляду питання праці та спогади делегатів⁵ і словенських політиків⁶. Серед них цікаві думки видатного політичного журналіста міжвоєнного періоду Франа Ер'явця, учасника конференції, який у 1958 р. у Парижі склав записи “Словенці на мирній конференції 1919–1920”, та Кирила Жебота, словенського економіста і політика, емігранта в США, котрий наприкінці 1960-х pp. написав книгу “Словенія вчора, сьогодні і завтра (до п'ятдесятої річниці першо-

¹ Lipušček U. Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920. – Ljubljana : Sophia, 2003. – Str. 86–255.

² Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921 / Peter Ribnikar (ur.). – Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998–2002. – 1–3. del.

³ Kuhar A. Poglavlje iz tragedije koroških Slovencev // Zbornik – koledar svobodne Slovenije 1956. – Buenos Aires : Svobodna Slovenija, 1955. – Str. 47–79; Perovšek J. “V zaželjeni deželi”: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918–1941. – Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009. – Str. 91.

⁴ Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20. – Ljubljana : Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze, 2002. – Str. 53–640.

⁵ Smodlaka J. Zapisi D-ra Josipa Smodlake / [urednik Marko Kostrenčič]. – Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene nauke, 1972.

⁶ Hribar I. Moji spomini. – Ljubljana: [s. n.], 1930. – Zv. 2; Ravnihar V. Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja / ur. Janez Cvirn, Vasilij Melik, Dušan Nečak. – Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997; Prepeluh A. Pripombe k naši prevratni dobi: z zemljevidoma Koroške in Primorja. – V Ljubljani : Založba univerzitetne tiskarne J. Blasnika, 1938; Trunk J. M. Spomini. – Celje : Družba sv. Mohorja, 1950.

го словенського уряду)”, яку в останні роки оновив та видав під назвою “Нетлінна Словенія” (спогади й уроки з доби 70-ти років після Травневої Декларації)”⁷.

Діяльність комісії Майлза розглядалася в працях сучасних словенських істориків – спеціалістів з “карінтійського питання”, таких як Метод Мікуж, Тоне Зорн, Бого Графенауер, Урош Липушек, Юрій Перовшек, відомого сербського історика Момчила Зечевича⁸. Усі вони однозначно висловлюють думку про те, що діяльність комісії Майлза тільки спровокувала делегацію США, яка мала вирішальний голос на конференції, перейти на бік Австрії, або сама спричинила виникнення ідеї карінтійського плебіситу⁹, але ніяк не вплинула на майбутнє словенської державності.

Постановка завдання. Для з’ясування ролі діяльності комісії Майлза для подальшого розвитку словенської політичної державотворчої думки треба висвітлити головні державотворчі завдання словенської політики на початку існування Королівства СХС, виявити значення “карінтійського питання” для процесу державотворення, вивчити діяльність комісії Майлза в Словенській Карінтії (1919 р.) і виявити характер впливу доповіді Майлза на рішення Паризької мирної конференції та в цілому на діяльність словенських політиків у процесі встановлення австрійсько-словенського кордону.

Результати дослідження. Після Першої світової війни за умов невирішеності кордонів між частинами колишньої Австро-Угорщини, які боролися за незалежність, на початку січня 1919 р. вибухнули військові конфлікти між австрійцями і словенцями. Війська противборчих сторін поділили територію Карінтії, причому словенські війська в цьому перемагали. Потрібно було врегулювати прикордонну ситуацію, заради чого зібрано Оглядову комісію під проводом підполковника Шермана Майлза, в той час члена спеціальної Американської дослідницької комісії у Відні. Комісія Майлза відповідно до протоколу, який 22 січня 1919 р. підписали в Граці представники Словенської Карінтії і словенського Провінційного уряду (Королівства СХС), мала повноваження на визначення демаркаційного кордону для державного розмежування між Австрією та Королівством СХС у Карінтії.

Головними критеріями розмежування були географічна ясність кордонів, бажання населення щодо громадянства та етнонаціональний склад країни. Цього кордону між німецькою Австрією та Королівством СХС повинні були через неухильне перемир’я дотримуватися до ухвалення рішення мирної конференції про кордони між двома державами (тобто до підписання Сен-Жерменського договору)¹⁰.

Комісія Майлза перебувала в Карінтії з 26 січня до 6 лютого 1919 р. Членами комісії були Шерман Майлз, поручик артилерії Ле Рой Кінг, географічний фахівець американського генерального штабу майор Лоуренс Мартін та професор Колумбійського університету в Нью-Йорку Роберт Дж. Кернер.

Під час роботи комісії Майлза австрійський уряд зрозумів, що можна досягнути такого рішення цієї комісії, аби словенські військові частини вийшли з усієї Карінтії. Комісія подорожувала майже винятково на території, яка перебувала під австрійською окупацією. Вона рухалася лише по головних дорогах і зупинялася тільки у великих регіонах та містах,

⁷ *Erjavec F.* Slovenci na mirovni konferenci l. 1919–1920: (pregled). – [S.l.: s.n., 1958]; *Žebot C.* Nemlinljiva Slovenija: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. – Ljubljana: Magellan, 1990.

⁸ *Mikuž M.* Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941. – Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965. – Str. 92–97; *Zorn T.* Sherman Miles in Koroška januarja in februarja 1919 // *Dialogi*. – 1970. – Letnik 6. – Št. 10. – Str. 683–685; *Grafenauer B.* Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919: vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na pariški mirovni konferenci // *Koroški plebiscit: razprave in članki*. – Ljubljana: Slovenska matica, 1970. – Str. 295–378; *Lipušek U.* Ave Wilson...; *Perovšek J.* “V zaželeni deželi”...; *Zečević M.* Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. – Maribor: Obzorja, 1977.

⁹ *Perovšek J.* “V zaželeni deželi”... – Str. 92.

¹⁰ *Grafenauer B.* Slovenska Koroška v diplomatski igri... – Str. 316–320; *Mikuž M.* Oris zgodovine Slovencev... – Str. 83–90.

які мали німецький характер. Доленосним при цьому було те, що, на думку американців, ті міста були найважливіші для кожної країни. Їх розумінню міських центрів Ерліх запропонував таке пояснення: “Американці на мирній конференції надавали надзвичайно великого значення містам. В Америці спочатку складалося місто, і від цього центру навколо поширювалася культурна і населена земля. У нас в минулі часи було мало міст, вони були тільки в декількох місцях і головна маса населення жила на селі. Тільки зміна економічного життя стала витісняти людей із села в міста, й саме тому міста були результатом цієї міграції і виразом етнічного середовища. Американці мають на думці, що вирішувати має місто, і село має підкоритися волі міста... Тому американці були категорично проти того, щоби Целовець (Клагенфурт) перейшов до нас”¹¹.

Як добре описав Препелюх, австрійці голову комісії Майлза та його помічника Кінга “в будь-якому місці приймали дуже люб’язно, шляхетні німецькі дами їх вітали і славили. Тому виклади д-ра Ерліха з географії та етнічної ситуації в Карінтії не були противагою німецьким зусиллям, особливо ще для протестанта Майлза, сина генерала, який убивав індіанців та був, звичайно, не вільний від усіх забобонів. Обидва американці ніколи не заходили в будь-яке словенське гірське село. Що би вони там знайшли? Старост, які їх не люблять, погані готелі, які не могли краще обслужити, ніж німкені в місті”¹².

Подібно до цього, на поведінку німецької сторони і протестантську релігію Майлза та Кінга звертав увагу Ф. Ер’явець. Він писав, що Майлз та Кінг подорожували головними, отже, більш-менш понімеченими місцями спірної території. “Як відомо, – згадує він, – ця (територія) переважно була зайнята німцями, які всіма засобами вміло керували американцями в своїх інтересах, тому від нашого боку відряджено їх супроводжувати проф. Л. Ерліха. Він дійсно був великим знавцем Карінтії і тамтешньої ситуації, але, звичайно, є підстави сумніватися, чи був аскетичний священник для двох молодих протестантських американських офіцерів підходящим супутником... Результатом усіх цих і подібних обставин було те, що доповідь Майлза–Кінга для нас стала досить негативною”¹³. Про марні спроби Ерліха спрямувати комісію Майлза на об’єктивне пізнання ситуації в Карінтії записав відомий ліберальний політик Іван Хрібар, який ніколи не ставив під сумнів правильність вибору саме Ламберта Ерліха як словенського представника при обстежувальній комісії: “Вся кривава праця і всі речові докази карінтійського уроженця д-ра Ерліха досягали в комісії лише напівглухих вух”¹⁴.

У доповіді Ерліх попереджав, що комісія через високий сніговий покрив не відвідала велику частину словенських поселень у віддалених районах та їхала головними дорогами, уздовж яких живе здебільшого німецьке або понімечене населення. Комісія також не відвідала три словенських країв: Жильську долину з 8000 словенців, район на північ від залізниці Целовець – Біляк (Клагенфурт – Філлах), також з 8000 словенців, і район на північ і північний схід від Целовця (Клагенфурта) з близько 7000 словенців. Крім того, Ерліх підкреслив, що комісія затрималася на території, окупованій австрійськими військами, від 6 до 7 днів, у той час як на території, окупованій словенськими частинами, вона була тільки 2 дні. На окупованій австрійськими військами території також не було надано можливості вільно співпрацювати з обстежувальною комісією. За його оцінкою, комісія відвідала тільки дві п’ятих словенської території Карінтії.

За таких умов австрійці зуміли переконати комісію на свою користь. Впливали на неї своїми пропагандистськими матеріалами, своєю інтерпретацією німецьких написів на цвинтарі та в старих книгах реєстрів, за допомогою постійного перегляду всіх несприятливих фактів, вміло використовували суперечливі спостереження з географії, історії та культури Карінтії й таким чином відхиляли протилежні аргументи й зауваження.

¹¹ Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci... – Str. 84.

¹² Prepeluh A. Pripombe k naši prevratni dobi... – Str. 213.

¹³ Erjavec F. Slovenci na mirovni konferenci... – Str. 16.

¹⁴ Hribar I. Moji spomini... – Str. 425.

Австрійська влада не дозволила повернутися до своїх будинків близько 150 впливовим словенцям (мери, вчителі, викладачі, священники), які в січні 1919 р. втекли перед вступом австрійських військ. Австрійці скористалися їхньою відсутністю в організації бурхливих маніфестацій на користь Австрії після прибуття обстежувальної комісії. Типовий приклад такої поведінки показав Шент Якоб у Рожу, що був найбільш свідомою словенською громадою в Карінтії, котра єдина мала словенську школу. Австрійці взяли близько 300–400 протімецьки налаштованих маніфестантів і возили їх 3 дні (з 30 січня до 1 лютого) спеціальним поїздом з Бельяка (Філлага) та його околиць у Шент Якоб і назад, щоб перед комісією вони там маніфестували за Австрію.

Таким чином, словенцям не дали висловити свою волю.

Ерліх також надав ще багато прикладів австрійського тиску і насильства, щоб запобігти маніфестації окремих осіб або груп за Югославію. Це сталося в Гребінї, Вовбрах, Декшах, Боровльї, Шент Якобі, в Подгор'ї в Рожу, в Рожеку, Шенфлінгу і Жрельцу. Щоб вплинути на роботу комісії, австрійський уряд у Карінтії підготував загальнонаціональне політичне голосування з питання про громадянство. Голосування було якраз у той час, коли в Карінтії задержувалася комісія Майлза. Ерліх попередив, що не можна було очікувати, що словенське населення, яке страждало 30–40 років від германізації, перед комісією вільно висловилося б за Югославію.

І це в той час, коли під контролем найвищих австрійських чиновників і військових провели національне політичне голосування. У ході візиту комісії Майлза австрійські власті затребували від карінтійських словенців зареєструватися для участі в голосуванні на виборах до австрійського парламенту, призначених на 16 лютого 1919 р. Ерліх також вказав на австрійське порушення режиму припинення вогню і терор австрійських військ у січні й лютому 1919 р. в Шент-Мар'єті, Гребінї, Тінях, Боровльї й Шент-Петрі.

У своїй доповіді він зазначив і подальший політичний маневр, який австрійці провели в січні 1919 р. Тоді вони оголосили програму так званої Незалежної Республіки Карінтії за швейцарською моделлю, яка б мала своє самоуправління та забезпечила б рівні права для обох народів. Багато словенців, переконаних, що вони збережуть свої економічні відносини з Целовцем та Більяком (Клагенфурт і Філлаг), прийшли на підтримку цієї програми. Австрійці програму незалежної Карінтії поширювали словенською мовою, хоча до цих пір словенську ніколи не використовували.

Ерліх виявив, що, незважаючи на терор, значна кількість словенців, на яких сподівалися австрійці, висловили орієнтацію на Югославію. Більшість заяв за Австрію були виказані, за його спостереженням, в таких селах: Лабот, Гребінє, Вовбри, Декши, Трушні, Великовець (Фелькермаркт), Добра весь, Грабштайн, Боровльє, Кожентавра і Рожек та Малоши (в тих місцях словенці займали тільки Лабот, Великовець та Добру весь). За Югославію була більшість заяв у Шент-Руперту при Великоці, Гесельній весі, у Шмихелю при Плиберку, Апачах, Шмар'єті, Радішах, в Каплі (Светній весі), Шент-Янжу в Рожу, в Ходішах, Шкофічах, Шент-Якобі, Логі весі та Лочанах. Розполовинені були заяви в Дравограді з Шент-Ловренцем, в Руді та її околиці, Енцельні весі, Пліберку, Медгор'ях, Жрельцу, в Котмарі весі, Ветрінї, Шент-Руперту при Целовці, на целовському продовольчому ринку, в Подгор'ї в Рожу, Ледінцах і Пераві. Комісія також запитувала близько 200 чоловік, які прямували через Дравський міст на південь від Великоця. Приблизно 60–70 % визначилися за Югославію.

Про упередженість доповіді Майлза свідчать ще деякі факти. На думку Ерліха, “комісія мала заготовлений план демаркаційної лінії ще до початку процесу отримання інформації”. Він вважав, що “комісія хоче створити демаркаційну лінію через Жиліцу, Жилу та Драву, так що словенці втрачають 70 000 осіб (Великовський район, Целовську околицю, територію між Врбським та Осойським озерами і Жильською долиною). Про це свідчила ціла низка ознак.

Наприклад, очевидно, що комісія розглядає словенців на північ від р. Драви тільки як деяку компенсацію німців на південь від Драви. Завжди наголошують, що демаркаційна лінія повинна бути чітка та географічна, щоб було відразу видно з будь-якого боку, хто її

перетне. Запитують людей, чи бажають вони перейти до Австрії чи в Югославію, а не тільки про національну належність. У деяких місцях на північ від Драви німці були добре підготовлені й організували демонстрації за Австрію. У Жильську долину комісія не хотіла йти, кажучи, що єдине завдання – це добратися до італійської демаркаційної лінії на заході. Коли Ерліх стверджував, що “комісія може прийти до італійської демаркаційної лінії в Жильській долині, йому відповіли, що вони повинні йти на південь, а не на захід”. Таким чином, він протестував проти того, що “комісія не відвідала Жильську долину. Крім того, комісія також не відвідала словенських або принаймні етнічно змішаних поселень між Врбським та Осойським озерами, а також Крку і Гліну”¹⁵.

Також запитували словенців, які втекли в Целовець з місць, зайнятих австрійцями. Стосовно опитування людей Ерліх зазначив, що комісія заяви жінок оцінювала нижче, ніж заяви чоловіків. Він привернув увагу до визначення комісії, що територія, яку вони відвідали, за етнографічними спостереженнями – словенська, вони зустріли дуже мало місцевих німців.

Ерліх “отримав від американської місії таке враження, що вона хоче з’ясувати, в першу чергу, те, хочуть люди перейти до Австрії чи до Югославії. Людей опитували у зв’язку з цим тільки на північ від річки Драви, і під тиском німецької агітації та німецького тероризму майже всі схилилися до Австрії. Тільки в деяких місцях жінки йшли протестувати проти цього”. Голова словенського уряду Брейць просив Ерліха, щоби він “за кожную людину, яка має справу з місією, констатував, чи говорить та людина словенською. Справа в тому, що здалеку в Карінтію приходять багато німців і виступають у ролі німецьких фермерів, які хочуть перейти до Австрії”¹⁶. На позицію комісії впливав також настрій словенського населення під австрійською окупацією, який був несприятливим для югославської сторони. За оцінкою Ю. Перовшека, цей настрій був наслідком не тільки австрійського політичного терору, а й справжнього австрійського політичного впливу¹⁷.

Усе це комісію Майлза схилило на австрійський бік. За рішенням більшості своїх членів комісія запропонувала розмежувальну лінію за старим імперським провінційним кордоном по всій території південно-східної Карінтії, що йшов хребтом гір Караванке по всій їх довжині. Без урахування критерію етнічного складу країни комісія висловила думку, що словенські війська мають бути виведені з Карінтії в очікуванні остаточного визначення чинного державного кордону між Австрією та Королівством СХС¹⁸.

Протягом діяльності комісії Майлза та після її завершення словенський член цієї комісії Л. Ерліх постійно звітував урядові Словенії. Національний уряд Словенії на основі доповідей Ерліха зробив кілька кроків. 10 лютого 1919 р. при голові американської дослідної комісії у Відні, професорові європейської історії в Гарвардському університеті Арчибалді Кері Куліджі, комісар словенського уряду провінції Карінтія Франц Смодей виказав протест проти способу роботи комісії Майлза, до чого пізніше приєднався Іван Хрібар як югославський посол у Празі. Голова Національного уряду Словенії Янко Брейць просив втрутитися також у Белграді.

Тому уряд Королівства СХС 12 лютого 1919 р. протестував проти роботи комісії при представникові США в Белграді Доджі й при південно-східній штаб-квартирі французької армії, яка розташовувалась там після угоди про припинення вогню, укладеної 3 листопада 1918 р. в Падуї між Антантою і Верховним головнокомандуванням австро-угорської армії, відповідальним за Карінтію. Обидва протести прийшли 13 лютого до американської делегації в Парижі. Французький протест був зроблений у вигляді вербальної ноти французького міністерства закордонних справ посольству США. Французька сторона зауважувала, що комісія

¹⁵ Sejni zapisniki Narodne vlade... – Zapisnik 58. – Str. 343.

¹⁶ Ibid. – Zapisnik 54. – Str. 315.

¹⁷ Perovšek J. “V zaželjeni deželi”... – Str. 89.

¹⁸ Grafenauer B. Slovenska Koroška v diplomatski igri ... – Str. 320–322; Pleterski J. O prvinah in značaju plebiscitne odločitve // Koroški plebiscit: razprave in članki. – Ljubljana: Slovenska matica, 1970. – Str. 220.

Майлза діє на території французької штаб-квартири, на якій за таких кроків був би визнаним тільки компетентний командувач французької армії генерал Франше д'Еспре. 28 лютого 1919 р. при американській делегації протестувала також югославська делегація на Паризькій мирній конференції. Там було вказано на недійсність Грацького протоколу, тому що він був підписаний представниками словенського Національного уряду без згоди Белграда¹⁹.

У той час, коли югославська делегація в Парижі через спосіб роботи комісії Майлза подала протест делегації США, остання вже зробила висновок, що думку чи доповідь комісії Майлза не треба публікувати. На це вплинули як протест уряду Королівства СХС²⁰, так і негативна думка самої делегації про діяльність комісії Майлза в Карінтії. Американська делегація стверджувала, що комісія перевищила свої, а також її повноваження і скомпрометувала своєю діяльністю як делегацію, так і сам уряд США перед союзниками²¹. Американська делегація вважала, що краще приховати діяльність комісії Майлза, ніж визнати її висновки недійсними²². Таким чином вона офіційно спростувала доповідь Майлза, і той звіт, "як протиміжнародно спрямований документ, завмер у секретних архівах". Там він залишався до 1953 р.²³

Делегація США зняла з себе відповідальність за поведінку представників США у встановленні розмежувального кордону в Карінтії на сесії Ради Десяти 22 лютого 1919 р.²⁴ Незважаючи на те, що американська делегація спростувала доповідь комісії Майлза, це було дуже важливо для подальшого ведення дипломатичної боротьби за Карінтію. Доповідь, по суті, стала основою позиції США в усіх дискусіях з проблем Карінтії. Головні ідеї доповіді Майлза були сприйняті провідними американськими фахівцями в територіальній комісії (яка визначала кордони), Верховної Ради, зокрема Ради Чотирьох, на яку наприкінці березня 1919 р. перетворилася попередня Рада Десяти. Рада Чотирьох складалася з президента США і прем'єр-міністрів Франції, Великобританії та Італії.

Так само як американські експерти в територіальній комісії, американський президент Вільсон у ході обговорень на Раді Чотирьох покладався на доповідь комісії Майлза, навіть на неї безпосередньо посилався. Американці знову почали стійко схилитися до розмежування по Караванках.

З цієї дилеми, яку породив конфлікт між думками більшості в комісії Майлза і особливою думкою члена комісії Кернера, який замість розмежувальної лінії по Караванках пропонував демаркацію по лінії Драва–Жила–Жиліца до Врат (Кернер пропонував так звану Дравську демаркаційну лінію заради географічної ясності й безспірності, враховуючи волю народу, економічні підходи та реалізацію мудрого і справедливого поділу спірної території), потім вийшла ідея плебісциту в Карінтії.

Таким чином, позиція однієї з вирішальних сил під впливом австрійської пропаганди на роботу комісії Майлза істотно змінилася не на користь словенців бік²⁵. Звіт Майлза був фатальним для розвитку всього карінтійського питання. Як написав Ерліх, насправді "різноманітні перипетії та фази обговорення карінтійського питання, що відбувалися з кінця лютого до 25 червня (закінчення доопрацювання статей мирного договору з Австрією) ... були (нічим іншим), як постійною боротьбою нашої делегації проти впливу і враження від звіту Майлза"²⁶.

Словенські члени делегації Королівства СХС були повністю зайняті переговорами за сприятливе вирішення питання про державні югославські, зокрема етнічні словенські, кордони з Австрією. Крім того, вони були на постійному зв'язку з Національним урядом Сло-

¹⁹ Grafenauer B. Slovenska Koroška v diplomatski igri... – Str. 323–324; Kuhar A. Poglavje iz tragedije koroških Slovencev ... – Str. 150–151.

²⁰ Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci... – Str. 90.

²¹ Grafenauer B. Slovenska Koroška v diplomatski igri... – Str. 323–324.

²² Kuhar A. Poglavje iz tragedije koroških Slovencev... – Str. 152.

²³ Ibid. – Str. 47–79.

²⁴ Grafenauer B. Slovenska Koroška v diplomatski igri... – Str. 325, 328.

²⁵ Ibid. – Str. 322, 324.

²⁶ Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci... – Str. 91.

венії, який допомагав порадами. За період діяльності комісії Майлза та обговорення її звіту з Парижа в Любляну надійшло 4 повідомлення про її дії. Авторами цих повідомлень, а також фахових доповідей та меморандумів, надісланих у територіальну комісію конференції та різним іноземним дипломатам, були, звичайно, Л. Ерліх та І. Жолгер, відомий юрист і дипломат, тодішній провідний словенський економічний фахівець та член фінансово-економічної і транспортної секції делегації.

Як пише Кирило Жебот, їх доповіді стали підставою для заходів, котрі в остаточному підсумку мали успіх принаймні в тому, що в Каринтії був дозволений плебісцит²⁷. Доповіді насправді були важливою противагою доповіді Майлза. Вирішальною стала остання доповідь Ерліха 20 березня 1919 р., коли територіальна комісія конференції через Целовець (Клагенфурт), який мав стати за даними комісії Майлза німецьким містом, вирішила провести референдум для всього Целовського (Клагенфуртського) басейну. Інтереси словенської національної меншини в Каринтії були під життєвою загрозою. Основний висновок Ерліха полягав у тому, що, судячи зі звіту Майлза, комісії не вдалося вивчити волю населення в Каринтії про його майбутнє громадянство, й тому результати комісії Майлза, хоча певною мірою вони несприятливі для Словенії, не шкодять остаточному вирішенню каринтійського питання²⁸. Поширення цієї доповіді Ерліха призвело до того, що, на думку Бого Графенауера, референдум став “виразом недовіри територіальній комісії до доповіді комісії Майлза про проавстрійське мислення каринтійських словенців”²⁹.

За часів роботи конференції щодо словенсько-австрійського кордону словенська частина делегації Королівства СХС, як згадував сербський делегат Йосип Смодлака, була рідкісним винятком. “Поки в нас не було навіть слідів організованості, у словенців організація роботи була дуже ретельною та проводилася в усіх подробицях. Вони мали свого історика, географа, картографа, статистика, рисувальника, канцелярських чиновників та друкарські машинки, з Любляни привезли навіть канцелярського слугу ... У канцелярії, яка буда прикладом порядку й чистоти, працювали весь день, часто в пізні години ночі. Ніхто не сідав. Друкування на машинках не припинялося з ранку до ночі”. Смодлака зазначав, що справи у словенському “крилі нашої делегації в Парижі фактично виглядали так, ніби Словенія була незалежною державою під протекторатом Югославії. Словенці від нас не відгороджувалися, з нами спільно вирішували загальні питання, але не були раді, якщо хтось інший втручався в словенські справи. (...) Між сербів і словенців, – зауважував він, – не було конфлікту інтересів. Сербських політиків влаштовувало, що словенці розуміють словенські інтереси в Парижі, та не втручалися, щоб не потрапити в халепу й не нести відповідальність у разі невдачі”³⁰.

Про це свідчив також Фран Ер’явець. “Окрім делегатів, ми тоді послали в Париж також цілу команду найкращих наших фахівців з кожного з безлічі питань (проф. Пітаміц, д-р Швєгль, д-р Вошняк, проф. Славич, проф. Ерліх, інж. Мачковшек, д-р Рибар і т. д.)”. Вони “потім, заперті у своїй канцелярії, всі старанно писали прекрасні фахові документи, креслили мапи, складали статистику і т. д., але практично жоден зі словенців, – зазначив Ер’явець, – не мав необхідного досвіду у великій світовій політиці та з різних інших причин не міг знайти такі необхідні дружні стосунки та зв’язки з визначальними особами, оскільки це важливіше, ніж навіть дуже ретельно зібрані реферати, які навряд чи хтось читає. Ці зв’язки мали лише серби”³¹.

Навесні 1919 р. було підготовлено ще три документи або меморандуми: так званий Проект про Целовець (Клагенфурт), “Руїна словенської нації” та брошура “Каринтія”. У цих записках, які ґрунтувались на ретельно зібраних історичних, статистичних, географічних, культурних та політичних фактах, показано, що Словенія має право зажадати Каринтію для

²⁷ Žebot C. Neminljiva Slovenija: spomini... – Str. 160.

²⁸ Zorn T. Sherman Miles in Koroška... – Str. 683–685; Žebot C. Neminljiva Slovenija: spomini... – Str. 160–161.

²⁹ Grafenauer B. Slovenska Koroška v diplomatski igri... – Str. 365.

³⁰ Smodlaka J. Zapisi D-ra Josipa Smodlake... – Str. 120–121.

³¹ Erjavec F. Slovenci na mirovni konferenci... – Str. 4.

себе. Серед іншого в меморандумах наголошено, що Целовець і його ширша околиця відіграють дуже важливу роль у словенській культурно-політичній історії, що з часів виникнення першої словенської держави Карантанії (сучасної Карінтії) словенські князі мали там свою столицю. Карінтійські словенці від імені всіх словенців офіційно коронували їх на Госпосветському полі в 10 км на північ від Целовця. Отже, тому словенці на Карінтію завжди поглядали, як на своє “Косово”.³²

Як пише К. Жебот, меморандуми “читаються як епос трагічної, географічної та історичної важливості словенського народу і простору”³³, де вказано, “якщо мирна конференція буде догоджати італійським, німецьким і угорським вимогам, словенський народ настільки ослабне, що буде непридатний для свого власного національного життя. Його багатівкова історична місія буде знищена. Сусіднім країнам відійде 644 306 словенців, це дві п'ятих словенського народу. Так багато крові національний організм не може загубити, не може втратити, якщо не зійде кров'ю”³⁴. Документи пояснювали територіальній комісії важке становище словенського народу, який може бути розділений між чотирма країнами. Словенські представники надавали суттєві реалістичні пояснення про карінтійських словенців, щоб запобігти впливові звіту Майлза, і намагалися домогтися того, щоб територіальна комісія змінила свою позицію на кордоні по Караванках та плебісциту³⁵.

Ці документи фактично заклали підґрунтя для подальшого широкого обговорення національної цілісності як у словенських політичних дебатах, так і в історичних працях 1920–1930-х рр.

Висновки. Таким чином, діяльність комісії Майлза в Словенській Карінтії (1919 р.) була досить поверховою. Вона обстежила тільки 2/5 спірної території Карінтії, ігноруючи села зі словенським населенням та здебільшого перебуваючи в містечках при головних трактах. Склад комісії також виявив однорівнірність, відсутність фаховості та упередженість американського погляду на європейські традиції народного життя, а також прихильність до матеріальних благ та впливу австрійської пропаганди. У цілому це призвело до односторонніх висновків комісії.

Незважаючи на те, що доповідь Майлза була похована в архівах, вона значно вплинула на рішення Паризької мирної конференції. По-перше, вона стала основою позиції США щодо розмежування в Карінтії. По-друге, вона дала імпульс ідеї про карінтійський плебісцит, який досі в словенській історіографії вважають ганебним. По-третє, протистояння впливові доповіді словенських дипломатів та політиків збурило розвиток політичної думки Словенії.

Головні державотворчі завдання словенської політики на початку існування Королівства СХС, коли вирішувалися словенські кордони, полягали передусім у відстоюванні основ словенської автономії, здобутої наприкінці 1918 р., та завершенні процесу об'єднання всіх словенців у єдиній країні. Значення “карінтійського питання” для процесу словенського державотворення було в цьому вирішальним, тому що йшлося про автохтонну територію словенців, колиску першої словенської держави Карантанії VII ст. Обидві мети не були досягнуті. За кордонами Словенії залишилося більше півмільйона карінтійських словенців.

Однією з причин провалу словенських намагань була бездіяльність сербської, впливовішої частини делегації. Однак саме тому доповідь Майлза та вся безуспішна діяльність словенських дипломатів і політиків проти її впливу на рішення конференції, по-перше, стали показником слабкості впливу словенських політиків на сербський королівський уряд, а по-друге, згуртувала словенську ліберальну політику навколо ідеї автономізму та рішучого її відстоювання, спричинили подальший розвиток словенської політичної державотворчої та історичної думки в умовах фактичної політичної демодернізації, яка почалася зі вступом Словенії в Королівство СХС.

³² Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci... – Str. 98–100, 367–378.

³³ Žebot C. Nemilnljiva Slovenija: spomini... – Str. 162.

³⁴ Ibid. – Str. 162–164; Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci... – Str. 98–100, 380–382.

³⁵ Ehrlich L. Pariška mirovna konferenca in Slovenci... – Str. 99.

УДК 351.713:94(477)“1921”

**ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАНЬ РАДНАРКОМУ УСРР 1921 РОКУ
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ
І МИТНОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ**

Д. В. Архирейський

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

У статті аналізується інформаційний потенціал протоколів засідань радянського уряду України як історичного джерела до вивчення процесів зовнішньої торгівлі й митної справи під час переходу до нової економічної політики (1921 р.).

В статті анализируется информационный потенциал протоколов заседаний советского правительства Украины как исторического источника к изучению процессов внешней торговли и таможенного дела при переходе к новой экономической политике (1921 г.).

In the article informative potential of protocols of meetings of soviet government of Ukraine is analysed as a historical source to the study of processes of foreign trade and custom business in transition to the new economic policy (1921).

Ключові слова. Рада народних комісарів, радянський уряд, протоколи засідань, зовнішня торгівля, митна справа.

Вступ. Вітчизняна історіографія через низку об'єктивних і суб'єктивних причин ніколи не ставила собі на меті здійснення цілеспрямованого і комплексного дослідження історії митної справи (включаючи історію митних органів та митної політики) України. Більше уваги приділялось історії зовнішньої торгівлі, але не настільки, аби вважати цю проблему достатньо вивченою. Повною мірою це стосується й радянського періоду нашої історії, такого неоднозначного і суперечливого.

Постановка завдання. Важливим історичним джерелом вивчення історії зовнішньої торгівлі та митної справи України початку 1920-х років, безперечно, є протоколи засідань Ради народних комісарів (РНК) УСРР. Дана розвідка – це спроба проаналізувати протоколи засідань РНК за 1921 р. Цей рік вважається перехідним від політики “воєнного комунізму” до нової економічної політики. Саме з цього часу поступово жвавішає торгівля, як внутрішня, так і зовнішня, більш-менш досконалого вигляду набуває радянська митна служба.

Результати дослідження. Протоколи засідань РНК УСРР за 1921 р. зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1, оп. 20, спр. 613 – “Протоколи й витяги з протоколів засідань Ради Народних Комісарів УСРР”). Документи датуються періодом від 4 січня до 16 грудня 1921 р. і зберігаються у вигляді брошур, набраних у друкарський спосіб. Протоколи засідань РНК підписували голова уряду (Х. Раковським) чи один з його заступників (В. Чубарем, С. Косіором, М. Скрипником, М. Владіміровим), які вели окремі засідання під час відсутності голови у Харкові, а також керуючий справами РНК (П. Солодубом) та секретарем уряду (Л. Ахматовим).

На початку 20-х років Рада наркомів була вагомішою державною інституцією, ніж у подальші роки. Вона формувала основні напрямки як внутрішньої, так і зовнішньої політики республіки, і протоколи засідань наркомів акуратно і достатньо повно відображують цей процес. Саме рішення й ухвали РНК з тих чи інших питань ставали основою для видання відповідних постанов і розпоряджень уряду чи окремих наркоматів та урядових комісій.

Звичайно, не була винятком і сфера зовнішньої торгівлі та митної справи. Це дві галузі не випадково об'єднуються тут в єдине ціле, адже завдання здійснення зовнішньоторговельних операцій і охорони митних кордонів фактично доручались у той час одному наркомату – Народному комісаріату зовнішньої торгівлі (НКЗТ). Представник НКЗТ обов'язково був присутнім на засіданнях РНК УСРР, і саме через нього, як правило, або безпосередньо через голову уряду вирішувались питання, пов'язані із досліджуваною сферою.

Упродовж 1921 р. було проведено 34 засідання, на яких розглядалось хоча б одне питання, пов'язане із зовнішньоторговельною або митною проблематикою (приблизно 44 % від усіх засідань Раднаркому в цьому році). Протоколи цих засідань, за хронологічним принципом, інтенсивністю самих засідань та кількістю відповідних питань у порядку денному одного засідання можна поділити на п'ять груп і виділити п'ять послідовних стадій роботи уряду: 1) протоколи №№ 3, 7, 8, 12, 17, 20 (15 січня – 2 квітня); 2) №№ 31, 33–36, 38–41 (24 травня – 5 липня); 3) №№ 44–46, 48–50 (2 липня – 6 вересня); 4) №№ 53, 55, 57, 58, 60, 61, 63, 64 (20 вересня – 5 листопада); 5) №№ 67–69, 71, 73 (22 листопада – 16 грудня).

Таким чином, упродовж 1921 р. на засіданнях уряду радянської України було розглянуто в цілому 56 питань, які стосувалися відношення до зовнішньої торгівлі. Початок року у сфері зовнішньої торгівлі та вдосконалення митної служби відзначається певною пасивністю уряду: тільки на третьому засіданні, 15 січня, наркоми України вперше розглянули питання, що якимось стосувалося діяльності НКЗТ, – питання охорони державного кордону¹. Наступне питання – утвердження положення про НКЗТ – розглядалось аж через два тижні, 29 січня². У подальшому питання зовнішньої торгівлі в порядку денному розглядалися 1 лютого (прот. № 8; два питання)³, 15 лютого (прот. № 12)⁴, 22 березня (прот. № 17)⁵ та 2 квітня (прот. № 20)⁶.

Як видно, увага уряду до проблем зовнішньої торгівлі зростає, адже ледь не на кожному засіданні народні комісари обговорювали ті чи інші аспекти діяльності НКЗТ та його відомчих структур. За одним відповідним питанням виносяться на засідання Раднаркому 24 травня (прот. № 31)⁷, 31 травня (прот. № 33)⁸, 4 червня (прот. № 34)⁹, 7 червня (прот. № 35)¹⁰, 11 червня (прот. № 36)¹¹. 17 червня (прот. № 38) у порядку денному засідання значилося вже два питання¹², а 24 червня (прот. № 39) – аж три¹³. Причому видно, що в цей період (початок літа) наркоми дещо змінюють режим засідань: від двох на тиждень – до одного. 28 червня (прот. № 40) на порядку денному засідання знову тільки одне питання¹⁴, 5 липня (прот. № 41) – два¹⁵.

На третій період припадає, судячи з усього, пік діяльності уряду України в зовнішньоторговельній сфері в 1921 р. Відповідні питання на порядок денний фактично на кожне засідання кількість їх зростає. Ще 22 липня (прот. № 44) виносяться одне питання – про затвердження Постанови Ради праці й оборони РСФРР “Про представництво Укрзовнішторгу за кордоном” від 24 червня 1921 р.¹⁶, але 27 липня (прот. № 45) в порядку денному їх уже п'ять¹⁷, 4 серпня (прот. № 46) – два¹⁸, 17 серпня (прот. № 48) – три¹⁹, 30 серпня (прот. № 49) – два²⁰ і 6 вересня (прот. № 50) – чотири²¹.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613 (“Протоколи й витяги з протоколів засідань Ради Народних Комісарів УСРР”). – Арк. 3.

² Там само. – Арк. 9.

³ Там само. – Арк. 11 зв.

⁴ Там само. – Арк. 14 зв.

⁵ Там само. – Арк. 20.

⁶ Там само. – Арк. 25.

⁷ Там само. – Арк. 43.

⁸ Там само. – Арк. 46 зв.

⁹ Там само. – Арк. 48 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 50 зв.

¹¹ Там само. – Арк. 52 зв.

¹² Там само. – Арк. 56 зв.

¹³ Там само. – Арк. 58.

¹⁴ Там само. – Арк. 60.

¹⁵ Там само. – Арк. 63 зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 68.

¹⁷ Там само. – Арк. 69 зв., 70 зв.

¹⁸ Там само. – Арк. 72 зв., 73.

¹⁹ Там само. – Арк. 77 зв., 78.

²⁰ Там само. – Арк. 79, 79 зв.

²¹ Там само. – Арк. 81, 81 зв.

У наступний період – восени 1921 р. – увага уряду радянської України до проблем зовнішньої торгівлі й митної служби знову дещо знижується: рідше включаються відповідні питання в порядок денний, їх стає менше за кількістю. Так, на засіданні 28 вересня (прот. № 55) їх два²², 8 жовтня (прот. № 57) – усього одне²³, 15 жовтня (прот. № 58) – знову два²⁴, 22 жовтня (прот. № 60) – два²⁵, 25 жовтня (прот. № 61) – одне²⁶, 1 листопада (прот. № 63) – два²⁷, 5 листопада (прот. № 64) – знов одне²⁸. Видно, що частота осінніх засідань Раднаркому повернулася до весняних стандартів – двічі на тиждень.

Останній період продовжив тенденції попереднього: не кожне засідання РНК присвячується митно-торговельній проблематиці, відповідних питань на одне засідання виносить одне-два. Так, 22 листопада (прот. № 67) виносилось одне питання²⁹, 24 листопада (прот. № 68) – одне³⁰, 29 листопада (прот. № 69) – два³¹, 7 грудня (прот. № 71) – два³², 16 грудня на останнє засідання (прот. № 73) – одне³³.

З вищенаведеного можна зробити припущення про те, що саме рішення Х з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) про запровадження нової економічної політики (неп) підштовхнуло уряд УСРР у середині року до активізації у сфері торгівлі, в тому числі зовнішньої.

Які ж питання, пов'язані із зовнішньоторговельними операціями та функціонуванням митних органів, виносилися на розгляд радянського уряду України у 1921 р.?

В цілому їх можна поділити на одинадцять блоків за кількістю окремих аспектів зовнішньоторговельної діяльності: 1) охорона кордонів; 2) організація і забезпечення політико-торговельних переговорів на міждержавному рівні; 3) удосконалення державно-торговельного апарату і налагодження його роботи; 4) кадрова робота; 5) експортна діяльність (складання експортного плану, формування експортного фонду тощо); 6) імпортна діяльність (закупівля специфічних закордонних товарів, їх розподіл між державними органами); 7) боротьба з контрабандою і розподіл конфіскації між відомствами; 8) фінансова складова діяльності НКЗТ; 9) організація роботи торговельного транспорту; 10) деякі соціально-національні особливості діяльності НКЗТ. Окрема група – питання, пов'язані з проблемою українсько-російських відносин.

Як відомо, радянський уряд мав значні законодавчі повноваження, і протоколи засідань РНК УСРР цілком підтверджують цей факт. Багато які ухвали й рішення наркомів незабаром з'являлись у вигляді постанов і положень безпосередньо уряду чи окремих наркоматів. Саме уряд мав право підтверджувати (повністю або частково) чи спростовувати чинність на теренах України декретів чи постанов російського уряду. Не була винятком, звісно, і досліджувана сфера.

Охорона кордонів, зрозуміло, не входила до переліку завдань НКЗТ. Утім, наркомат підключався до цієї справи через необхідність захисту митного кордону. Вже 15 січня 1921 р. на засіданні Раднаркому Раковський і Фрунзе доповідали про охорону кордонів, а головнокомандуючий Збройними силами України і Криму запропонував увазі колег текст відповідного декрету. Внаслідок обговорення даного питання уряд прийняв рішення: “Декрет про охорону кордонів, запропонований тов. Фрунзе, прийняти з поправками: у примітку 3-ю до п. 2-го декрету – вставити: “Інструкції про проїзд осіб через кордон видаються Наркомзакордонсправом за умов узгодження з Наркомзовнішторгом та Особливим Відділом Цупнадзвичайкому...”

²² Там само. – Арк. 91.

²³ Там само. – Арк. 95.

²⁴ Там само. – Арк. 97 зв., 98 зв.

²⁵ Там само. – Арк. 103, 103 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 107.

²⁷ Там само. – Арк. 112, 112 зв.

²⁸ Там само. – Арк. 114.

²⁹ Там само. – Арк. 123.

³⁰ Там само. – Арк. 125.

³¹ Там само. – Арк. 128, 129.

³² Там само. – Арк. 132, 132 зв.

³³ Там само. – Арк. 141 зв.

Запропонувати Наркомзакордонсправу, Наркомзовнішторгу і Цупнадзвичайному виробити аналогічне положення про охорону морських кордонів. Декрет и положення про охорону морських кордонів узгодити з відповідними установами РСФРР.

Дану постанову направити на Нараду до Москви з питання про охорону кордонів з представниками Цупнадзвичайному і Зовнішторгу.

...Обрати комісію у складі представників Цупнадзвичайному, Військкомандування, Наркомзакордонсправу і Наркомінзовнішторгу для практичного втілення у життя даних постанов і декрету про охорону кордонів..."³⁴.

Вдруге і востаннє у 1921 р. питання про кордони на засіданні Раднаркому УСРР підіймалося 29 листопада: йшлося про закриття кордону з Польщею. Доповідав саме представник НКЗТ, який підготував відповідну постанову. Наркоми останню прийняли, ухваливши тільки не публікувати її³⁵. До речі, не знайомити широко населення з постановами, декретами тощо було тоді у традиціях влади. Постанови про охорону кордону також не підлягали опублікуванню.

Певне відношення радянській уряд України мав і до організації й проведення міждержавних торгових переговорів. Відомо, що саме в зовнішньополітичній сфері УСРР не мала щонайменшого суверенітету. Однак у період непу, особливо коли уряд очолював Х. Раковський, УСРР прагнула до певної самостійності в питаннях зовнішньої торгівлі. Протягом 1921 р. Рада наркомів двічі розглядала питання, пов'язані із організацією міжнародних переговорів. Вперше це сталося 1 лютого, коли розглядалося питання "про румунську торговельну делегацію". У політичній сфері стосунки радянських України і Росії з Румунією в той час були достатньо ворожими, що додатково підсилювалося бессарабською проблемою. Але це, на думку більшовиків, не могло бути принциповою перешкодою в зовнішній торгівлі. За словами французького історика Ф. Конта, "радянський уряд бачив зиск у використанні досвіду й багатств, накопичених західною буржуазією, в інтересах соціалістичних республік"³⁶. Тому 1 лютого уряд України ухвалює "довести до відома Наркомзовнішторгу РСФРР т. Лежани, що Раднарком УСРР вважає цілком можливим заключення торговельних договорів Наркомзовнішторгом УСРР і, не бачучи ніякої доцільності ділової і політичної у приїзді румунської делегації не тільки до Москви, але й до Харкова, вважає за необхідне вести переговори в Одесі..."³⁷.

20 вересня на засіданні Раднаркому УСРР було винесено питання "про відкриття кредиту в 15 млн. крб. на попередні витрати з відправки надзвичайної місії до Ангори (тобто Анкари. – *Авт.*) для укладення мирного договору з Туреччиною"³⁸. Доповідачем був особисто голова уряду. Раковський на той час уже мав певний дипломатичний досвід, а як керівник радянської республіки – мав відношення до формування зовнішньої політики "країни Рад" у цілому. У другій половині 1921 р. він виступив "за економічний союз Німеччини і Росії у сукупності з політичною угодою між цими двома державами і Туреччиною, а також заключення цими трьома державами договорів із Францією"³⁹. Таким чином, Раковський вважав, що Німеччина і Туреччина мають стати своєрідним містком до більш активної дипломатичної діяльності більшовиків у Європі. Угоду ж із кемалістською Туреччиною, на його думку, повинна була заключити саме Україна. Звичайно, це могло стати реальністю тільки за згодою Москви.

Отже, 20 вересня уряд УСРР наказав Наркомфіну забезпечити фінансами дипломатичну місію до Анкари⁴⁰. У грудні 1921 р. Раковський, знов-таки за згодою Москви, направив до Туреччини М. Фрунзе з метою завершення переговорів і підписання договору. Україна, зокрема, зобов'язувалась надати кемалістському урядові 150 тисяч золотих фунтів і доправити морем з Одеси певну кількість спорядження⁴¹.

³⁴ Там само. – Арк. 3.

³⁵ Там само. – Арк. 129.

³⁶ Конт Ф. Революция и дипломатия. Х. Раковский. – М.: Междунар. отношения, 1991. – С. 32.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 11 зв.

³⁸ Там само. – Арк. 86.

³⁹ Конт Ф. Революция и дипломатия... – С. 47.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 86.

⁴¹ Конт Ф. Революция и дипломатия... – С. 77.

Значно більше уваги на засіданнях уряду УСРР було приділено питанням, пов'язаним з організацією та вдосконаленням державно-торговельного апарату, налагодженням його роботи. Цей блок питань, у свою чергу, можна поділити, на декілька підгруп: а) питання, що мали відношення до створення самого НКЗТ; б) що стосувалося створення і формування складу Ради зовнішньої торгівлі; в) що мали відношення до організації Управління уповноваженого НКЗТ (УпНКЗТ); г) щодо взаємодії і розмежування повноважень між торговельними структурами РСФРР і УСРР; д) питання про співпрацю структур НКЗТ з іншими наркоматами чи установами; е) питання про створення українських торговельних представництв за кордоном.

Уже 29 січня на засіданнях уряду нарком фінансів Є. Терлецький ознайомив своїх колег із положенням про Наркомат зовнішньої торгівлі. Питання було, очевидно, складним, тому ухвалили перенести його обговорення на наступне засідання⁴². Наступного ж разу вирішили перенести обговорення положення НКЗТ до Малої Ради народних комісарів⁴³. Саме остання і затвердила положення про НКЗТ УСРР.

При НКЗТ УСРР створювалося Управління уповноваженого уряду РСФРР, на яке і покладался основний тягар проведення зовнішньоекономічних операцій. 31 травня уряд розглядав питання “про торговельні перспективи і (про) організації Управління Уповнаркомзовнішторгу” і прийняв рішення, значною мірою спрямовані на удосконалення роботи відомства. Зокрема, було ухвалено “оголосити Управління Уповнаркомзовнішторгу ударним Комісаріатом. Звернутися до відповідних політичних установ з проханням про посилення Комісаріату необхідними працівниками. Запропонувати Малій РНК терміново розглянути і подати, якщо можна, на наступне засідання Раднаркому: а) положення про Уповноваженого Наркомзовнішторгу РСФРР при РНК УСРР; б) положення про місцеві органи УпНКЗТ; в) про закордонних представників Уповнаркомзовнішторгу і г) про Раду Зовнішньої Торговлі при Уповнаркомзовнішторзі.

Запропонувати всім Губекономрадам включити до свого складу представника місцевого відділу з правом вирішального голосу.

...Доручити Комісії з представників Наркомпроду, Уккранаргоспу, Уповнаркомзовнішторгу та Комісії Використання виробити і подати у тижневий термін до РНК конкретні заходи із збору сировини...”⁴⁴.

На засіданні уряду 27 липня було затверджено постанову про Уповноваженого НКЗТ⁴⁵.

Уже 4 червня уряд прийняв постанову про Раду зовнішньої торгівлі (РЗТ) при Уповноваженому НКЗТ⁴⁶. А 17 червня, згідно із рішенням РНК УСРР від 31 травня, на засіданні уряду розглядалося питання “про склад Ради Зовнішньої Торговлі при Уповнаркомзовнішторгу”. Було вирішено “запропонувати Уккранаргоспу, Наркомпроду, Наркомзему, Уповнаркомшляху, Уповнаркомфіну, Наркомзакордонсправ і Вукоспілці представити до наступного засідання своїх представників (і заступників) до Ради Зовнішньої Торговлі...”⁴⁷.

24 червня своїх представників у складі РЗТ назвали Уккранаргосп, Наркомшлях, Наркомзем, Наркомфін, Наркомзакордонсправ і Наркомпрод, а 28 червня – Південне бюро ВЦСШС і Вукоспілка⁴⁸. 9 вересня, згідно з рішенням уряду, було замінено у складі РЗТ представників Вукоспілки⁴⁹.

17 серпня уряд розбирав питання про включення представників Уповноваженого НКЗТ до складу Малої Ради народних комісарів⁵⁰. Пропозицію було відхилено, бо, очеви-

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 613. – Арк. 9.

⁴³ Там само. – Арк. 12.

⁴⁴ Там само. – Арк. 46 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк. 70 зв.

⁴⁶ Там само. – Арк. 48 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк. 56 зв.

⁴⁸ Там само. – Арк. 58, 60.

⁴⁹ Там само. – Арк. 91.

⁵⁰ Там само. – Арк. 78.

наркоми вважали, що НКЗТ достатньо представлений у Раднаркомі республіки, а також в Українській економічній нараді (УЕН).

Діяльність НКЗТ УСРР, звичайно, багато в чому залежала від позиції Москви. У 1921 р. уряд РСФРР ще не був готовий повністю замкнути на собі зовнішню торгівлю, тому воленс полєнс погоджувався на певну самостійність Харкова в цьому питанні. Упродовж 1921 р. урядами обох радянських республік було прийнято декілька постанов, якими намагалися врегулювати взаємини між їхніми зовнішньоторговельними структурами.

Зокрема, на засіданні уряду УСРР 22 березня, обговоривши "інформацію про погодження праці Наркомфіну і Наркомзовнішторгу РСФРР і УСРР", наркоми ухвалили затвердити проект постанови про погодження праці даних відомств, "відзначивши це погодження як новий проект до подальшого оформлення взаємовідносин цих комісаріатів..."⁵¹.

2 квітня уряд УСРР ухвалив чинність на території України декрету РНК РСФРР від 22 березня, де додали до тексту цього документа. Йшлося, зокрема, про введення до складу НКЗТ РСФРР представника України "з правом вирішального голосу з питань українського імпортного та експортного плану..."⁵². Саме через цього представника Наркомат зовнішньої торгівлі УСРР мав би отримувати все, що закуповувалося за кордоном Наркоматом зовнішньої торгівлі Росії за заявами українських наркоматів. Представник України у складі НКЗТ РСФРР мав би відношення також до процесу складання українського імпортно-експортного плану, а також окремого експортного плану "для товарообміну на селі"⁵³.

11 червня на засіданні Раднаркому України з деякими поправками було затверджено положення про уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР та його місцевих органів. Доповідав особисто Раковський. Йшлося про повноваження цього представника НКЗТ Росії на території України, його апарат, штат працівників тощо⁵⁴. Наявність представника НКЗТ РСФРР при уряді України нібито була необхідна для більш чіткого регулювання ділових стосунків між спорідненими відомствами двох республік. Насправді, посилювався контроль з боку Москви за діями українського уряду по лінії зовнішньої торгівлі. Цьому, по суті, сприяла й так звана угода між НКЗТ РСФРР і Уповноваженим Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР, ухвалена на засіданні уряду 27 липня. Однак положення про уповноваженого НКЗТ РСФРР і вищеназвана угода, очевидно, не враховували всіх нюансів відносин, що розвивалися між Харковом і Москвою. Принаймні ще 8 жовтня уряд України на своєму черговому засіданні додатково розглядав питання "про віддання розпоряджень Наркомзовнішторгом РСФРР місцевим органам Уповнаркомзовнішторгу УСРР"⁵⁵.

Діяльність Наркомату зовнішньої торгівлі, зрозуміло, не мала б ніякого сенсу без відповідної агенції за кордоном. Формально НКЗТ УСРР підпорядковувався власному урядові, який у 1921 р. зовсім не відмовлявся від бажання мати закордонні представництва. Поки не відбулось об'єднання радянських республік у єдиний Союз, Москва якось погоджувалась на це. 24 червня 1921 р. Рада праці та оборони (РПО) РСФРР, зокрема, видала Постанову "Про представництво Укрзовнішторгу за кордоном". Звичайно, про абсолютний суверенітет України у питаннях міжнародної комерції не йшлося, тим більше, що на практиці навіть те, що дозволялося українським торговим представництвам, часто-густо ігнорувалося російськими представниками і дипломатами. Однак не скористатися Постановою РПО РСФРР український уряд, зрозуміло, не міг. Тому апаратники НКЗТ УСРР розробили проект постанови про закордонних представників УпНКЗТ, яка й була прийнята урядом 27 липня⁵⁶. На засіданні уряду 6 вересня заслухали питання про представників УСРР за кордоном⁵⁷. Доповідав представник Наркомату закордонних справ, і це свідчило, ймовіріше за все, що дане питання лише опосередковано стосувалося зовнішньоторговельної проблематики.

⁵¹ Там само. — Арк. 20.

⁵² Там само. — Арк. 25.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. — Арк. 52 зв.

⁵⁵ Там само. — Арк. 95.

⁵⁶ Там само. — Арк. 69 зв.

⁵⁷ Там само. — Арк. 81.

До кадрових аспектів діяльності НКЗТ радянський уряд України впродовж 1921 р. повертався всього шість разів. Йшлося переважно про призначення на високі посади і представництво в РЗТ інших наркоматів та установ. Про формування складу РЗТ за відомчим принципом зазначалось вище. Питання про призначення на високі посади в системі НКЗТ на засіданнях уряду завжди озвучували головуючий – Раковський або його заступник Чубар. Так, 15 лютого уряд ухвалив звернутися до ВУЦВК з проханням про затвердження на посаді уповноваженого (фактично наркома) НКЗТ УСРР Саммера⁵⁸. 24 травня було вирішено включити того ж Саммера “до складу Особкому з правом дорадчого голосу”⁵⁹. 5 липня уряд затвердив членом колегії УпНКЗТ й тимчасово виконуючим обов’язки уповноваженого НКЗТ Саула Григоровича Брона⁶⁰. 15 жовтня членом колегії УпНКЗТ від ВУНК було призначено Артамонова⁶¹, а 1 листопада членом колегії УпНКЗТ від НКЗС, згідно з рішенням уряду, став Золотарьов⁶².

Не секрет, що однією з ознак політики “воєнного комунізму” була ще й фінансова криза. Зруйнована війнами економіка радянських республік, у тому числі України, явно потребувала фінансових вливань. Більшовики це добре розуміли. Надійним джерелом надходження валюти до державної скарбниці вони, ясна річ, вважали експорт. Хоча запропонувати на продаж “Країна Рад” фактично могла тільки сировину, західні держави, виснажені світовою війною, радо погоджувались на таку комерцію. Отже не дивно, що експортна проблематика відчутно цікавила українських наркомів. Як уже зазначалось, уперше в 1921 р. на засіданнях РНК УСРР питання про експорт пролунало 2 квітня. Пропонувалося враховувати у загальнофедеративних експортних планах інтереси України, точніше українських наркоматів. За цим мав спостерігати представник України у складі НКЗТ РСФРР⁶³. 17 серпня уряд УСРР прийняв Постанову про створення експортного фонду республіки, причому НКЗТ пропонувалося “детально розробити питання про залучення приватних виробників сировини до операцій зовнішньої торгівлі і провести його через Особком і РНК”⁶⁴. Як бачимо, вже відчувалося віяння нової економічної політики. 6 вересня керівництво НКЗТ запропонувало створити надзвичайну комісію з експорту. Розуміючи важливість пропозиції, наркоми вирішили передати питання для серйознішого розгляду до Малої Ради наркомів⁶⁵.

Очевидно, що, орієнтуючись на активізацію експортної діяльності, більшовицькі уряди не могли не турбуватися про вдосконалення відповідної законодавчої бази. Одночасно Москва намагалася поставити під контроль експортну діяльність харківського уряду, не допустити тут ніякої самостійності українського НКЗТ. 21 листопада 1921 р. Рада праці і оборони РСФРР прийняла Постанову про експортний фонд України, і уряд УСРР 24 листопада був змушений затверджувати чинність цього акта на території своєї республіки. Щоправда, український уряд звернувся до московських властей з певними зустрічними пропозиціями. Зокрема, Наркомфіну УСРР було запропоновано узгодити з Наркомфіном РСФРР “питання про порядок розрахунку за валюту, що належить Уповнаркомзовнішторгу (України)”. Також було вирішено “створити Комісію з експорту у складі представників Уповнаркомзовнішторгу, Уккраднаргоспу, Наркомзакордонсправ і ВУНК” та дати їй “завдання у місячний термін закінчити вилучення в усіх відомствах експортних товарів...”⁶⁶.

На наступному засіданні 29 листопада уряд УСРР розглядав питання про експортний план на 1922 р. Проблема, очевидно, виявилася серйозною, тому було прийнято рішення перенести її обговорення на засідання Української економічної ради⁶⁷.

⁵⁸ Там само. – Арк. 14 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк. 43.

⁶⁰ Там само. – Арк. 63 зв.

⁶¹ Там само. – Арк. 98 зв.

⁶² Там само. – Арк. 112 зв.

⁶³ Там само. – Арк. 25.

⁶⁴ Там само. – Арк. 77 зв.

⁶⁵ Там само. – Арк. 81 зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 125.

⁶⁷ Там само. – Арк. 128.

Зрештою, 16 грудня урядовці обговорювали питання про порядок зберігання й давання імпорتنих та експортних товарів. З'ясувалося, що відповідну постанову прийняв Малий Раднарком ще 12 грудня⁶⁸, тому питання знімалося з порядку денного.

Проблемі імпорту в 1921 р., зазначимо, увага приділялася дещо менше. Йшлося переважно про закупівлю специфічних товарів, зокрема закордонної літератури за заявками окремих відомств і наркоматів⁶⁹, а також про розподіл закуплених товарів між установами. До здійснення закупівель, крім торгових агентів за кордоном, активно залучалися кооперативні структури.

Для розподілу імпорتنих товарів між державними замовниками було створено так звану Комісію використання. За рішенням уряду від 24 червня, їй було наказано робити розподіл товарів за першою ж вимогою Уповноваженого НКЗТ⁷⁰. 5 липня, розбираючи питання про порядок розподілу закордонних товарів, уряд, на додаток до свого попереднього рішення, ухвалив "визнати необхідним у випадках, коли Українська Комісія Використання не встигає розподілити товари, що надходять з-за кордону впродовж 48 годин, здійснювати розподіл Голові Ради Зовнішньої Торговлі за згодою Голови Комісії Використання"⁷¹.

Певну увагу приділяв уряд УСРР проблемі боротьби з контрабандою. Вперше відповідне питання розглядав уряд на засіданні 17 серпня. Було вирішено передати його на розгляд Малого Раднаркому, зазначивши, що таврування всіх закордонних товарів, які надходять до України, повинно відбуватися у 15-верстній прикордонній смузі. Малому Раднаркому пропонувалося також проаналізувати пропозицію про залучення місцевих органів влади (волвиконкомів, сільрад, повітвиконкомів, комітетів незаможних селян) до боротьби з контрабандою⁷². За результатами роботи Малої Ради народних комісарів на засіданні РНК УСРР 30 серпня прийнято відповідну постанову про боротьбу з контрабандою⁷³. Зрештою, на засіданні уряду України 6 вересня прийнято постанову про використання "контрабандних ресурсів"⁷⁴.

Значна увага наркомів приділялась також питанням фінансування діяльності НКЗТ та його структур. Того ж 6 вересня розглядалося питання про передачу в розпорядження Уповноваженого НКЗТ двох мільйонів золотих карбованців "у стійкій іноземній валюті". Прохання керівника наркомату задовольнили⁷⁵.

Питання про фінансове забезпечення дипломатичної місії в Анкарі, як уже зазначалося, розбиралося на засіданні 20 вересня⁷⁶. 28 вересня Брон порушив питання про звільнення поточного рахунку його наркомату від попереднього контролю Робітничо-селянської інспекції. Йому було запропоновано спочатку узгодити це питання з представником НКЗС⁷⁷.

Звичайно ж, питання фінансування діяльності НКЗТ УСРР не могло не викликати ускладнень у стосунках Харкова з Москвою. Зокрема, розглядаючи 5 листопада питання про золоті кредити для України (доповідач Раковський), уряд республіки ухвалив "доручити тов. Раковському повідомити РПО (РСФРР), що Раднарком (УСРР) вважає постанову РПО про золоті кредити для України неправильною, і просити негайно переглянути своє рішення"⁷⁸.

Наступне фінансове питання на порядку денному ставилося 22 листопада. Йшлося про грошові розрахунки Наркомату охорони здоров'я з УпНКЗТ та Уккранаргоспом. Уповноваженому НКЗТ було запропоновано передати Наркомздраву всі наявні медикаменти, не

⁶⁸ Там само. – Арк. 141 зв.

⁶⁹ Там само. – Арк. 97 зв., 112 зв.

⁷⁰ Там само. – Арк. 58.

⁷¹ Там само. – Арк. 63 зв.

⁷² Там само. – Арк. 77 зв.

⁷³ Там само. – Арк. 79.

⁷⁴ Там само. – Арк. 81.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – Арк. 86.

⁷⁷ Там само. – Арк. 91.

⁷⁸ Там само. – Арк. 114.

вимагаючи сплати⁷⁹. Отже, серед товарів, що закуповувалися за кордоном, були й медикаменти, як відомо, товар дуже дефіцитний на той час.

На засіданні 7 грудня розглядалось аж два пов'язаних з фінансуванням питання: про відсутність за кошторисом розподілу грошових знаків-кредитів на операційні витрати УпНКЗТ виносилося на розгляд так званої Планової комісії, яка збиралася наступного дня. Також зверталася увага членів уряду на те, що 2 грудня Малий Раднаком прийняв постанову про приписні каси Уповнаркомфіну при закордонних представництвах УпНКЗТ⁸⁰.

Немаловажними питаннями, на засіданнях РНК УСРР 1921 р., очевидно, слід вважати такі, що стосувалися організації торговельного транспорту. 24 червня уряд розглядав питання "про правила плавання суден, про торговельний флот тощо". Доповідав заступник уповноваженого НКЗТ Новаковський. Було вирішено "запропонувати Комісії, створеній згідно з постановою РНК 4 червня, внести постанови Міжвідомчої Ради від 15 червня у формі конкретних проектів декретів, узгодивши їх з постановою другої сесії ВУЦВК та положенням про управління транспортом.

Комісії передати до Малої РНК проект постанови про націоналізацію торговельного флоту. До Комісії ввести представника Наркомінсправу. Доручити Уповнаркомфіну розробити проект положення про портові мита. До розробки положень залучити всі зацікавлені відомства..."⁸¹.

Не зрозуміло, з яких причин виконання вищезазначених доручень уряду затяглося. Тому 27 липня наркоми повернулися до розгляду цього питання, і їхня ухвала фактично нічим не відрізнялася від попередньої⁸².

Зрештою, 30 серпня уряд прийняв рішення: "Комісію з розробки правил плавання суден торговельного флоту скасувати..."⁸³. Очевидно, проблема вважалася розв'язаною.

На своєму засіданні 7 червня уряд розглядав питання про розвантаження пароплавів, що приходили до Одеси з імпортними товарами. Питання, мабуть, стосувалося фінансування процесу розвантаження, тому й рішення уряду було відповідним: ухвалити виділити необхідні для того кошти⁸⁴.

Ще один блок питань стосувався деяких соціально-національних нюансів діяльності НКЗТ. 17 червня, скажімо, уряд розглядав питання про залучення селян до зовнішньої торгівлі. Доповідав особисто Раковський, що свідчить про важливість проблеми. Уряд передав питання до РЗТ "для розробки відповідного положення"⁸⁵ і більше до нього не повертався.

Двічі на засіданнях уряду розглядалося питання про зміну редакції "Положення про Комісії з видачі дозволу на вивіз майна репатріантів". 4 серпня вирішено просто взяти питання до відома⁸⁶. 22 жовтня приймалися доповнення до даного положення⁸⁷.

Як окрему проблему, по суті, слід розглядати українсько-російські відносини. Вони реально впливали на економічний стан України, хоча не мали прямого впливу на торговельні операції. Так, 27 липня М. Скрипник доповідав про результати роботи Комісії з питань російсько-українських відносин⁸⁸. Удруге результати діяльності даної Комісії обговорював уряд на засіданні 4 серпня⁸⁹.

Значну увагу уряд УСРР приділяв і питанню перевезення українського хліба до Росії⁹⁰.

⁷⁹ Там само. – Арк. 123.

⁸⁰ Там само. – Арк. 132, 132 зв.

⁸¹ Там само. – Арк. 58.

⁸² Там само. – Арк. 69 зв.

⁸³ Там само. – Арк. 79.

⁸⁴ Там само. – Арк. 50 зв.

⁸⁵ Там само. – Арк. 56 зв.

⁸⁶ Там само. – Арк. 72 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк. 103 зв.

⁸⁸ Там само. – Арк. 69 зв.

⁸⁹ Там само. – Арк. 73.

⁹⁰ Там само. – Арк. 103, 107.

Висновки. Отже, протоколи засідань РНК УСРР за 1921 р. містять важливу історичну інформацію, яка значно доповнює наші знання про митну справу і зовнішню торгівлю радянської України під час переходу до нової економічної політики. Вплив останньої, звичайно, не міг не позначитися на активізації урядовців у сфері економіки, включаючи й зовнішню торгівлю. З іншого боку, як свідчать джерела, позиція уряду УСРР у зазначених сферах виявляла неоднозначність: маючи формальну державну незалежність, він змушений був постійно узгоджувати будь-які відповідні питання з московським центром. Протоколи дають можливість окреслити межу суверенітету, яку уряд УСРР не міг дозволити собі перетнути.

Звичайно, повністю відновити картину минулого лише за одним даним джерелом неможливо, однак у подальших дослідженнях історії зовнішньої торгівлі й митної справи України без нього, очевидно, не обійтися.

УДК 94(477):339.543

ПОДАТКИ В УСРР У ПЕРІОД НЕПУ (1921–1930 рр.)

П. П. Гай-Нижник

(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, м. Київ)

У статті висвітлюється податкова політика більшовицького уряду УСРР у період так званої нової економічної політики (непу) в СРСР (1921–1930 рр.).

В статье раскрывается налоговая политика большевистского правительства УССР в период так называемой новой экономической политики (непа) в СССР (1921–1930 гг.).

The article highlights the tax policy of the Bolshevik government Ukrainian SSR during the so-called New Economic Policy (NEP) in the USSR (1921–1930).

Ключові слова. Неп, податки, податкова політика, УСРР, більшовизм, КП(б)У.

Вступ. Нова економічна політика, проваджувана більшовицьким керівництвом СРСР, була відносно тривалим, однак тимчасовим і вимушеним кроком радянської влади. Податковий аспект був одним з основних складових цієї політики, а відтак і показовою та характерною складовою непу.

Постановка завдання. Податкова політика часів непу в УСРР була своєрідною сторінкою більшовизму в 1920-ті рр., а відтак потребує власного дослідження.

Результати дослідження. Після перемоги у громадянській війні партія більшовиків, зосередивши всю повноту влади у своїх руках, стала на шлях омріяних її провідниками економічних і соціальних експериментів. Однак політика воєнного комунізму швидко довела країну до господарської розрухи і загрози громадянського вибуху. Воєнізована економіка в комплексі із суцільною націоналізацією промисловості й торгівлі ліквідували легальний торговий обіг, а відтак максимально звузили товарно-грошові операції.

Економіку країни охопила глибока криза. Промислової продукції вироблялося лише десята частина порівняно з довоєнним рівнем. У 1921 р. з 11 тис. підприємств на терені УСРР працювало лише 2,5 тис., та й ті переважно дрібні; тільки третина копалень з тих, що функціонували напередодні громадянської війни, продовжували роботу; видобуток вугілля в Донбасі знизився до 18 % порівняно з довоєнним рівнем¹. Ще менш втішною виявилася ситуація в інших галузях: до 8,5 % впало виробництво сільськогосподарського машинобудування; до 4 – машинобудівної; лише 3 % – виплавка металу; колись потужна індустрія Кривбасу була доведена до фактичного паралічу; легка й харчова промисловість занепали; зруйновано близько 40 тис. км залізниць та 748 залізничних мостів². Серед робітництва почало ширитися розчарування революцією та більшовицькою владою. На 1921 р. чисельність робітничого класу скоротилася до

© П. П. Гай-Нижник, 2012

¹ Шепель Л. Ф. Проблема спеціалістів в контексті соціально-економічної ситуації в УСРР на початку 1920-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Вип. 6. – С. 226.

² Там само.

261 тис. 142 осіб – майже вдвічі порівняно з 1912 р.³ Фінансово-економічне життя увійшло в штопор і завмерло, грошові збори до скарбниці держави падали до нуля.

Катастрофічно не вистачало реманенту і тяглової сили в сільській місцевості. На 1920 р. (порівняно з 1913-м) засівні площі зернових культур скоротилися на 30 %; виробництво технічних культур – на 75–90 % тощо⁴. Як наслідок, валовий збір зерна у 1920 р. знизився на 32 % порівняно з 1913 р.⁵ Перехід до продрозкладки потягнув за собою вкрай жорстоке насильницьке і примусове вилучення в населення решток продуктів. Монополія на хлібну торгівлю позбавила селянство останніх можливостей заробітку. Село зубожіло й починало голодувати. В Україні почалися ланцюгові вибухи селянських повстань на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Катеринославщині тощо.

Внаслідок політики комуністичного терору до повної розрухи було доведено народне господарство. Промисловість, проїдаючи старі запаси, ледь житила. Транспорт було зруйновано вщент. Радянський рубль падав у вартості з катастрофічною швидкістю. Селянство під тиском продрозкладки скоротило свої засіви до споживчого мінімуму. Національний прибуток зменшився більше ніж на половину. Наприклад, якщо в 1912 р. він визначався для Росії в 10 млн 568 тис. руб. (сільське господарство – 6 млн 117 тис. руб.; промисловість – 4 млн 451 тис. руб.), то в 1923 р. для СРСР у подібних територіальних межах – 5 млн 55 тис. руб. (сільське господарство – 3 млн 955 тис. руб.; промисловість – 1 млн 100 тис. руб.)⁶.

Спроби побудови інтегрального соціалізму в державі зазнали краху, і більшовицькому керівництву слід було рішуче змінювати економічний курс. Голод в Україні, селянські повстання, заколот матросів у Кронштадті підштовхнули нарешті більшовицьке керівництво до змін.

Через це на початку 1920-х рр. влада була змушена вдатися до відходу від власних партійних принципів і від крайнього лівого шляху економічного розвитку країни. В СРСР, а відтак і в УСРР розпочався тимчасовий період так званої нової економічної політики (непу).

Неп бере початок з Декрету від 21 березня 1921 р. про заміну продрозкладки продподатком. декретом скасовувалася примусова монополія держави на заготівлю продуктів сільського господарства і дозволявся вільний продаж сільгосппродуктів на місцевому ринку. Запровадження цього Декрету започаткувало відхід від крайніх заходів воєнного комунізму. Поштовхом стала Постанова Х з'їзду РКП(б) “Про заміну розкладки натуральним податком” (1921 р.).

Декрет про заміну продрозкладки продподатком було оголошено у “Вістях” від 29 березня 1921 р. Постановою Надзвичайної сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 27 березня 1921 р.⁷ Перед цим у відозві ВУЦВК і Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР до селян з цього приводу говорилося: “Загальна сума податку повинна постійно зменшуватися в міру того, як відбудова транспорту й промисловости дасть можливість радянській владі одержувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські й кустарні продукти”⁸. Відповідно до заявленого, загальну суму хліба, що збирався в Україні, було зменшено з 160 млн пудів до 115 млн пудів. Заміна продрозкладки продподатком започаткувала скасування монополії держави на продукти сільського господарства. Це означало, що з цього часу селянин дістає право вільно розпоряджатися залишками своєї продукції, може збувати її понад споживчий мінімум і не боятися, що держава конфіскує всі рештки. Зміни продовольчо-податкової політики давали українському селянству життєдайний шанс вилізти із зашморгу голодомору.

Декрет про продподаток визначив об'єктом оподаткування зернові продукти. Надалі натуральний податок було запроваджено й на інші сільгосппродукти: картоплю та олійне насіння (Декретом РНК від 28 травня 1921 р.⁹), продукти бджільництва (24 червня 1921 р.),

³ Україна: Статистичний довідник. – Харків, 1925. – С. 167.

⁴ Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С. 137.

⁵ Социалистическое строительство, 1933–1938. – К., 1939. – С. 28.

⁶ Народное и государственное хозяйство в 1922/23 г. – М., 1924. – С. 10; Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – Варшава: Український науковий інститут, 1938. – С. 37.

⁷ Вісті ВЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1921, 29 березня.

⁸ Там само. – 30 березня.

⁹ Там само. – 16 червня.

городництва, баштанні культури (24 червня 1921 р.), сіно (24 червня 1921 р.¹⁰), соломі (26 червня 1921 р.), вовну (28 червня 1921 р.), молочні продукти тощо¹¹.

Згодом цю серію окремих натуральних податків було перетворено на єдиний натуральний податок (Декрет ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1922 р.). Проте, незважаючи на зміну різновиду обкладання селянства, голод в Україні остаточно подолати не вдалося. Адже й нове оподаткування матеріально було дуже важким для селянина. Вітчизняний економіст-емігрант професор Української господарчої академії в Чесько-Словацькій Республіці М. Добриловський справедливо зазначав з цього приводу: “Базою оцінки об’єкта стають зовнішні кількісні ознаки платничої здатності господарства, які можуть і не відповідати дійсній прибутковості. Через це поширюється коло платників – в оподаткування втягуються і мало-сильні споживчі господарства, на яких спадає частина податкового обтяження за рахунок заможного селянства, у котрого через це залишаються невеликі запаси для продажу на вільному ринку. Цих запасів, однак, не могло бути багато. Натуральний податок був єдиним надійним джерелом, з якого держава могла діставати реальні цінності, і тому їй тяжко було утриматися, щоб не вичерпати цього джерела до дна. А за недосконалості методів оцінки це вичерпування проводилося дуже нерівномірно і тим самим знесиловало той стимул поширення продуктивності господарства, який радянська влада бажала оживити податковою реформою. Знищення продрозкладки міцніших господарств відбувалося поволі, слабші ж господарства під впливом натурального податку швидким кроком йдуть до занепаду”¹².

Крім того, неналагодженість і неготовність матеріальної бази державних органів призводили до псування продуктів через непристосованість та обмежену кількість відповідних приміщень; зібрані продукти витрачалися непродуктивно і розкрадалися. Разом з тим обсяг стягнення податку був надто високим – до 40 % від усієї суми зібраного податку (в колишній Росії, наприклад, сума стягнення поземельного та інших простих податків не перевищувала 7 %) ¹³. Натуральний податок до того ж підтримував натуральну (бартерну) систему відносин в економіці. Випускаючи мільярди паперових грошей, держава таким чином сама сприяла їх знеціненню, відмовляючись брати їх у податкову чи іншого роду сплату.

Проте поступово радянському керівництву, завдяки впорядкуванню емісії паперових грошей¹⁴, певною мірою вдалося взяти під контроль грошовий обіг і стати на шлях приборкання інфляційних процесів. Це дозволило 1923 р. запровадити замість продподатку податок, який можна було сплачувати й грошми – сільськогосподарський. Наступного року було встановлено єдиний сільськогосподарський податок, що сплачувався виключно грошми і став одним зі стовпів радянської податкової системи аж до податкової реформи 1930 р.

Певний час натуральна форма сплати податку зберігалась і в галузі промисловості. Зокрема, це запроваджений Декретом РНК від 12 липня 1921 р. так званий *помолподаток*, який покладался на підприємства, що переробляли зерно.

Водночас у промисловій сфері тривали й послаблення: дрібні підприємства було повернено їх попереднім власникам або віддано в оренду приватним особам; у певних межах дозволено біржові операції; засновувалися різні торговельні, промислові і транспортні контори; громадську промисловість було переведено на госпрозрахунок; почали з’являтися трести. Із подібними змінами в країні почав виникати й об’єкт оподаткування – промислово-торговельні доходи приватних осіб і соціалістичного сектора, а відповідно й перший за період непу грошовий податок – *промисловий* (Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 26 серпня та 15 березня 1921 р.)¹⁵.

¹⁰ Там само. – 24 червня.

¹¹ Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – С. 38.

¹² Добриловський М. Оподаткування селянських господарств на Радянській Україні // Записки Української Господарської Академії в Чесько-Словацькій Республіці. – 1937. – С. 3–4.

¹³ Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – С. 39.

¹⁴ Зменшення дефіциту бюджету, запровадження твердої валюти – червонця, обмеження емісії з метою покриття бюджетної нестачі обсягом в 15 млн руб. у червонцях чи за курсом золота на початок кожного поточного місяця тощо.

¹⁵ Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – С. 40.

Грошовий промисловий податок до 1928 р. структурно був подібним до російського дореволюційного промислового податку. Різниця лише в тому, що радянський зрівняльний податок (на перших порах мав назву “рівноподільний збір”) стягувався у відсотковому відношенні до обороту, а не з чистого зиску. До його реформування у 1928 р. продподаток складався з двох частин – патенту і зрівняльного податку.

Патент було встановлено у твердих ставках залежно від місцевості, характеру і розміру торговельного або промислового підприємства. Він мав вигляд свого роду авансу, який виплачували підприємства з початком господарчого року і який потім відраховувався від зрівняльного податку.

Зрівняльний податок вираховувався за минулий рік залежно від суми обороту певного підприємства у відсотках із суми обороту, що залежало від виду закладу. Податкова ставка стягувалася у відсотках із суми обігу й коливалася: для промислових підприємств – від 0,5 до 2,5 %, для торговельних – від 0,5 до 3,5 %. Вищими були ставки для підприємств, що працювали на люксові потреби, зокрема: для харчевень, кав’ярень – 6 %, тоталізаторів – 8, більярдних – 5 %. Від податку звільнялися: державні й комунальні підприємства, що не займалися громадським добробутом; Державний банк і державне страхування; державні залізниці, інші види транспорту, пошта, телеграф, телефон; дрібна торгівля з возів, з рук виробами власного сільського промислу¹⁶.

У 1928 р. Законом від 10 серпня продподаток змінено: патентний збір скасовано, а замість нього створено систему реєстраційних свідоцтв. Ці свідоцтва потрібно було викуповувати на кожний заклад (чи то промисловий, чи торговельний), на кожний склад, особисту промислову діяльність тощо. Сам податок обчислювався на підставі обороту за поточний рік. Проте була градація ставок для різних секторів: для соціалістичного сектора – від 1,6 до 14,8 %, для приватного – від 2,15 до 17,15 %. Усього було шістнадцять ставок.

Втім, і після реформи 1928 р. основним принципом оподаткування залишився податок на суму з обороту. Професор Українського наукового інституту у Варшаві Є. Гловінський зазначав з цього приводу: “Поруч з цим бачимо в цій реформі у зв’язку з відходом від непу, що вже намічався, сильний натиск на приватного підприємця й торговця: підвищуються ставки для приватного сектора; касуються пільги для дрібного торговця, кустаря, ремісника”¹⁷.

16 вересня 1922 р. в РСФРР встановлено й *загальноприбутковий податок*. В УСРР його було введено з 1 березня 1923 р. відповідною Постановою ВУЦВК про надання чинності положенню про державний прибутково-маєтковий податок¹⁸. Завданням його запровадження – притягнути до оподаткування прибутки і, головне, майно вцілілої після революційного терору рештки буржуазних і заможних верств суспільства. Структура його подібна до тогочасних західноєвропейських податків, проте за тогочасних радянських умов він не міг дати великих прибутків до державної скарбниці і ще більш обтяжив життя “недобиткам буржуазії”. Платники податків були поділені на чотири категорії:

- державні службовці, а також особи, які отримували прибуток з персональної найманої праці;
- особи, що мали прибуток від ненайманої персональної праці;
- особи, які отримували прибутки від володіння промисловими й торговельними підприємствами, будівлями, капіталами, а також від оренди майна та інших нетрудових джерел доходу;
- юридичні особи, тобто акційні товариства, кредитові установи тощо.

У 1924 р. система прибуткового оподаткування різко змінилася й набула класового характеру. На різні категорії поділяється не лише населення, але й місцевість. Оподаткування було поступовим, з обов’язковим декларуванням. Утім уже через два роки (24 листопада 1926 р.) загальноприбутковий податок укотре зазнав реформування, знову частково наблизившись до європейських зразків. Прибутки повною мірою оподатковувалися (за малим винятком), і податок мав чітко обліковуватися. Збережено було також його поступовий характер і

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 41.

¹⁸ Вісті ВЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1923, 5 січня.

принцип класовості. Проте класовість оподаткування набула триступеневості, причому ставки стягнень поділялися так:

- розклад № 1 – для трудових прибутків за наймом (робітники й службовці);
- розклад № 2 – для трудових вільних (не за наймом);
- розклад № 3 – для нетрудових прибутків.

Податковий тягар між цими розкладами мав співвідношення в цифрах у середньому як 1 : 3 : 4.

Таблиця 1

**Ставки загальноприбуткового податку
(за законом від 1926 р.)**

Розряд	Сума прибутку	Оклад податку		
		Розклад № 1	Розклад № 2	Розклад № 3
Д1	До 2 тис. руб.	0,7 %	2,5 %	3 % з суми прибутку
22.3	Більше 1 тис. до 1 тис. 200 руб.	7 руб. + 1 %	25+3,5 %	30 + 5 % з суми прибутку, що перевищує 1 тис. руб.
33.	Більше 1 тис. 200 руб. до 1 тис. 800 руб.	9 руб. + 1,5 %	32+5,5 %	40 + 7 % з суми прибутку, що перевищує 1 тис. 200 руб.
44.	Більше 1 тис. 800 руб. до 2 тис. 400 руб.	18 руб. + 2 %	65 + 8 %	82 + 9 % з суми прибутку, що перевищує 1 тис. 800 руб.
05.	Більше 2 тис. 400 руб. до 3 тис. руб.	30 руб. + 2,5 %	113 + 10 %	136 + 12 % з суми прибутку, що перевищує 2 тис. 400 руб.
/---//---	---//---	---//---	---//---	--- // ---
117.	Більше 24 тис. руб.	4 тис. 360 руб. + + 30 %	5 тис. 960 руб. + + 35 %	7 тис. 460 + 45 % з суми прибутку, що перевищує 24 тис. руб.

Щодо рівня 1924 р. найбільше підвищилося оподаткування (понад 30 %) для так званих нетрудових прибутків. У 1927 р. (14 грудня) для останнього розкладу рівень оподаткування було підвищено аж до 54 % із суми оподаткованого прибутку. Податок стягувався з чистого зиску, причому, якщо прибуток становив понад 24 тис. руб., оклад податку дорівнювався 8 830 + 54 % з суми, що перевищувала 24 тис. руб. Для юридичних осіб ставки встановлено такі ж, як і для осіб з нетрудовим прибутком.

Утім фахівці з фінансів тієї доби зазначали з цього приводу, що “специфічною особливістю советського прибуткового податку, яка надає йому виразно класовий характер, є саме те велике розп’яття ставок, яке бачимо для прибутків, оподаткованих за розкладом № 3. Натомість дискримінація податкових джерел, поділ прибутків при оподаткуванні їх прибутковим податком на фондовані й нефондовані; прибутки з найманої праці майже завжди становлять окрему категорію прибутків, до того ж категорію фаворизовану”¹⁹.

Так, для приватних закладів законом і відповідною до нього інструкцією надавалися вказівки щодо того, яким чином їхній зиск мав вираховуватися. Такий зиск визначався як податковий, лише з тим нюансом, що він не виводився з балансів підприємств. Разом з тим

¹⁹ Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – С. 41.

саме зиск балансовий, як зиск чистий, діяв щодо підприємств з частиною державного капіталу (державних, кооперативних та акційних). Для щойно вказаної категорії юридичних осіб величина податку залишалася незмінною – 8 % з чистого зиску, а неоподаткований мінімум було встановлено в 1500 руб.²⁰ Додамо до цього, що в європейських країнах того часу ці ставки не були такими високими. Була й ще одна особливість: в СРСР від оподаткування загальноприбутковим податком були звільненні всі ті, що сплачували податок сільськогосподарський (тобто сільське населення країни); ті ж, хто сплачував сільськогосподарський податок, не сплачував загальноприбутковий.

Податкова реформа 1930 р. дещо змінила систему податків у СРСР (а відтак і в УСРР), але то вже тема окремого дослідження.

Загалом ці три податки (сільськогосподарський, промисловий та загальноприбутковий) становили основу системи радянських безпосередніх податків. Існувала, щоправда, й низка інших податкових стягнень, які мали, проте, тимчасовий характер. Так, на початку непу серед *тимчасових податків* (надзвичайного запровадження у зв'язку з голодомором), зокрема, були:

- *податок на користь голодних* за проїзд пасажирів і перевезення вантажів залізницею й по воді у розмірі 10 % вартості (Постанова ВУЦВК від 3 вересня 1921 р.)²¹;

- *загальногромадський податок* (Постанова ВУЦВК від 3 квітня 1922 р., що проіснував до 1924 р.)²²;

- у 1922–1923 рр. діяв так званий *трудгужподаток* на трудову і гужову повинність, який з часів “воєнного комунізму” було переведено на грошовий рівень²³. Постановою ВУЦВК від 30 серпня 1922 р. запроваджується “грошовий подвірний податок поза міськими селищами для задоволення місцевих потреб”²⁴. У 1924 р. замість трудгужподатку встановлюється *єдиний сільгосподаток*. Однак, незважаючи на те, що грошові податки було збільшено, надходження від них у 1922–1923 рр., як зазначали офіційні “Вісти” (3 березня 1923 р.), “становили незначну частину, всього 2½ % суми натуральних податків, а разом з подвірним, фактично ще незібраним, всього 9 %”²⁵.

Ще меншими, але такими, що мали тривкіший характер, були:

- *рентний податок*, надходження від якого були незначними і, відповідно, не відігравали істотної ролі в бюджеті країни. 1927 р. його було передано в юрисдикцію органів міського самоврядування²⁶;

- *податок зі спадщини й даровизни* (який запроваджено в РСФРР з 1 січня 1923 р., а в УСРР – з 1 лютого 1923 р., згідно з Постановою ВУЦВК про спадщинний податок від 14 березня 1923 р.²⁷), що гальмував можливість нагромадження капіталів у приватних руках;

- *податок на надприбуток* був останнім податком, запровадженим у добу непу. Його було встановлено 1927 р. і скасовано лише в 1934 р.²⁸ За ним приватні підприємці дістали змогу отримувати досить значні зиски, користуючися здебільшого дефіцитом товарообміну між виробами міста й села за рахунок “накрутки” цін тощо.

²⁰ Там само. – С. 43.

²¹ Вісти ВЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1921, 8 жовтня.

²² Там само. – 1922, 8 червня.

²³ Нормативно-правовою базою для цього послужила низка законодавчих актів: 30 серпня 1922 р. ВУЦВК видав *Декрет про лад одбутку трудгужподатку й заміни іншими видами обкладаннями*; 19 вересня 1922 р. вийшла *Постанова РНК про строки стягання грошової заміни трудгужподатку з 19.IX.1922 р.*; з 25 листопада 1922 р. Постановою ВУЦВК було замінено трудгужподаток для міського населення; 5 грудня 1922 р. РНК видала *Постанову про заміну трудгужподатку грошовим оподаткуванням*; 7 березня 1923 р. світ побачила *Постанова ВУЦВК про передачу трудгужподатку з під заряду уповнакомпраці до уповнакомфіну*.

²⁴ Вісти ВЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1922, 29 вересня.

²⁵ Там само. – 1923. – 3 березня.

²⁶ Мальцман Б. С. Все налоги. Законы, инструкции и циркуляры по всем общегосударственным и местным налогам, сборам и пошлинам (по 31 октября 1929 г.). – М.: Государственное финансовое издательство СССР, 1930. – С. 207.

²⁷ Вісти ВЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1923, 28 березня.

²⁸ Советские Законы. – 1927. – № 25. – Арт. 273.

Більше половини прибутків до бюджету СРСР (до реформи 1930 р.) давала досить широка і розгалужена *система посередніх податків*. Радянські функціонери вважали таке зростання частки посередніх податків у надходженнях до держскарбниці “за певний мінус своєї бюджетної політики, бо посередні податки не враховують у такій мірі платнику здатність населення, як податки безпосередні”²⁹.

Посередні податки запроваджувалися здебільшого у вигляді акцизів. Установлюючи *акцизну систему* на початку непу, радянська влада практично повністю перейняла її структуру в царській Росії. Їх було запроваджено з 1922 року (Постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 5 квітня, 15 травня, 7 червня, 30 серпня, 25 жовтня, 15 листопада та 10 грудня 1922 р.³⁰) з відмінностями лише в тому, що 1925 р. було відновлено продаж “хлібного вина” (40° горілки), а в 1928 р. скасовано акциз на сіль.

Найвагоміше значення мав *акциз зі спиртних напоїв* – вина, спирту, пива. Тривалий час більшовицька влада дотримувалася прогибійної системи, яку свого часу (1914 р.) запровадив царський уряд. Проте абсолютна заборона на продаж і виготовлення спиртних напоїв призвела до небаченого розмаху підпільного винокуріння (самогоніваріння), спекуляції і витрат на цю справу зерна. Подолати ці явища силовими методами виявилось не під силу навіть такій тоталітарній системі, як більшовицька. З огляду на це, Постановою ВУЦВК про акциз з коньяку та горілчаних виробів від 3 січня 1923 р. було дозволено виробництво й продаж легких наливов, пива та вина³¹. Проте Законом від 28 серпня 1925 р. в СРСР було оголошено спиртову монополію. Згідно з ним державним, кооперативним і приватним гуральням дозволялося виробляти сировий спирт, але готовий продукт мав передаватися правлінню державної спиртової монополії – Центроспирту. Заготівля “хлібного вина” (40° горілки) стала суто державним правом, а торгівля ним могла провадитися як через державні, так і через кооперативні та приватні підприємства. У 1928 році (Постановою ЦВК та РНК СРСР від 12 грудня 1928 р.) акциз зі спирту був таким:

- на горілку (основний) – 30 коп. зі ступня та додатковий – 6 руб. 60 коп. з відра;
- на горілку найвищого гатунку: основний – 30 коп. зі ступня, додатковий – 10 руб. з відра;

- на горілчані вироби – відповідно 30 коп. і 14 руб.;
- на виноградну горілку – 23 коп. зі ступня і 2 руб. з відра³².

Подібним до царського був і *акциз з цукру*, ставки якого на 1928 р. було підвищено до 24 руб. 40 коп. зі 100 кілограмів³³. Стягувався він централізовано, тобто вираховувався з окремих цукроварень, а виплачувався Цукротрестом, центр якого містився в Москві. Втім за непу в Україні, де переважно була сконцентрована цукрова промисловість, цей акциз не давав значних доходів до скарбниці через її занепад під час революційних подій і “воєнного комунізму”.

Окрему структуру мав *акциз з тютюнових виробів*, у початковій формі запроваджений ще Постановою РНК від 5 жовтня 1921 р.³⁴ Вирощувати тютюн дозволялося всім, проте весь врожай продуценти тютюну мали збувати виключно власникам складів і фабрикантам. Податок же сплачували ті заклади, які його переробляли і продавали готові вироби. Ставки податку залежали від якості продукції виробу і змінювалися від 2 руб. 30 коп. до 7 руб. 60 коп. за кілограм. Сигари і цигарки також оподатковувалися залежно від їх якості – від 1 руб. 40 коп. до 55 руб. з тисячі. З махорки податок становив 32 коп. з кілограма, а з махоркових цигарок – 80 коп. з тисячі. Подібним чином стягувався акциз із цигаркових гілз та паперу³⁵.

Крім того, було запроваджено також *акцизи з чаю, нафтових продуктів, сірників, галюш, свічок*, які за часів непу не відігравали будь-якої помітної ролі як в УСРР, так і в бюджеті Союзу РСР.

²⁹ Основы финансовой системы Союза ССР. – М. : Госфиниздат, 1930. – С. 120.

³⁰ Вісти ВУЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1922, 21 грудня.

³¹ Там само. – 1923, 5 січня.

³² Там само.

³³ Советские Законы. – 1928. – № 28. – Арт. 252.

³⁴ Вісти ВУЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1921, 28 жовтня.

³⁵ Советские Законы. – 1929. – № 48. – Арт. 439.

Новиною в податковій системі СРСР за непу був акциз з текстильних виробів, а саме: з пряди лляного, конопляного, джутового, бавовняного та з готових шовкових і напівшовкових виробів. Оподаткуванню, проте, підлягали лише вироби фабричних закладів, і податок стягувався у вазі залежно від гатунку волокна й номера пряди за ставкою, яка змінювалася від 2,3 % до 10,5 % роздрібної ціни³⁶.

Таблиця 2

Акцизні надходження до бюджету у 1927/1928 рр., млн руб.³⁷

№ з/п	Вид акцизу, млн руб.
1	з напоїв769,8
2	з цукру.....280,7
3	з тютюнових виробів.....165,3
4	з текстильних виробів.....125,1
5	з нафтових продуктів.....37,5
6	з чаю та кави.....36,5
7	з сірників.....30,0
8	з гумових галошів.....20,4
9	з парфюмерії та косметичних виробів.....10,6
10	з солі.....3,0
11	зі свічок.....2,8
12	з цигаркових гільз і паперу.....0,9

У 1930 р. внаслідок податкової реформи, вищезазначені акцизи було скасовано і замінено податком з обороту. Взагалі ж роль акцизних надходжень мала в часи непу тенденцію до зростання. Так, якщо за 1922/1923 бюджетний рік вони становили 103,0 млн руб., то в 1927/1928 бюджетному році – 1 млрд 482,6 млн руб.³⁸

До реформи 1930 р. в СРСР існували й *одноманітного роду оплати*, найважливішою з яких був гербовий збір. *Гербовий збір*, запроваджений Статутом про державний гербовий збір (Постанова ВУЦВК від 5 квітня 1922 р.³⁹), був двох видів: простий та пропорційний і охоплював надзвичайно багато сторін господарського життя країни.

Проста оплата визначалася у твердих ставках за чотирма розрядами:

I розряд – 1,65 руб. з документа.

II розряд – 1,00 руб. “

III розряд – 0,15 руб. “

IV розряд – 0,06 руб. “

Розряд гербової оплати залежав від характеру документа.

За I розрядом оплачувалися: а) договори громадян з урядовими установами або між собою на невизначену суму; б) різного роду поручительства; в) документи щодо права на спадщину.

За II розрядом: а) прохання та заяви до урядових установ і відповіді на них; б) довіреності, засвідчені в урядових установах.

За III розрядом: а) хатні довіреності й доручення; б) набірні книжки на крам із роздрібних крамниць; в) свідоцтва на право перевозити речі, що оподатковуються акцизом.

За IV розрядом: а) розписки та квитанції, що їх видавали про виконання угод; б) дублікати залізничних накладних.

Пропорційна гербова оплата стягувалася з документів, що мали характер матеріальної угоди між сторонами на певну суму, і визначалася в певному відсотковому відношенні до цієї суми. Вона мала три розряди, а кожний розряд – звичайну і збільшену ставку.

³⁶ Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – С. 49.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 50.

³⁹ Вісти ВЦВК Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів (Харків). – 1922, 14 травня.

Документи, що оплачувалися пропорційною гербовою оплатою:

- Угоди про перехід різного роду майна; ці угоди сплачувалися звичайною (першого розряду) оплатою; якщо ж перехід майна містив передачу будівель, торговельних чи промислових підприємств або у випадках заснування торговельних товариств, брали збільшену оплату першого розряду; у випадку ж, коли угода мала меліоративну мету (наприклад стосувалась оренди землі, щоб поліпшити її якість), поновлення зруйнованої будівлі тощо, то брали знижену оплату.

- Боргові угоди підлягали оплаті другого розряду: звичайній оплаті – векселі, позичкові листи, боргові розписки; збільшеній – всі інші боргові документи.

- Оплату третього розряду зазвичай стягували із закладних (запродажних), з договорів на перевіз (коли одна зі сторін – урядова установа), з договорів про купівлю та продаж з метою подальшого збуту або переробки (якщо ці договори склалися на біржі), з асекураційних угод.

- Збільшена оплата другого розряду збиралася із закладних, запродажних (у тому випадку, якщо вони належали до запродажу будівель чи торговельно-промислових підприємств), перевізних договорів між приватними особами, договорів про перепродаж (якщо ці договори склалися не на біржах) тощо⁴⁰.

Як видно з вищенаведеного, гербова оплата обіймала досить поважний спектр господарчо-побутового життя громадян. Широкий обсяг гербового збору фактично робив його не сплатою за послуги, які засвідчує держава третій особі (як то звичайно є чи має бути), а доводив його характер до рівня оподаткування обороту цінностей. Окремий же *податок на оборот цінностей* було запроваджено лише 14 вересня 1927 р., однак проіснував він тільки до 1928 р. і був скасований через запровадження нового *Статуту про промисловий податок*.

Крім гербового збору, стягувалися також судові *оплати*, канцелярські, збори за різного роду посвідчення, довідки, папери, які видавалися приватним особам і організаціям за нотаріальні послуги тощо. Існували ще й такі оплати: мисливська, за землевпорядні роботи, консульські, пробірні, цензурні, паспортні, за реєстрацію акційних товариств, за навчання у шкільних закладах.

У 1930 р. реформовано й систему оплат шляхом заміни їхнього різноманіття на єдину державну оплату.

Висновки. Наведений нарис податкової системи СРСР (а отже, й УСРР) за часів непі засвідчує, що в цей період більшовицьке керівництво змушене було відмовитися від політики експериментування, якої раніше не знала світова фінансова практика. Податкова політика радянського уряду у своєму загальному пішла випробуванням шляхом, спираючись на досвід Російської імперії, але в її менш досконалому вигляді. Відмітно нових рис набуло лише оподаткування сільського господарства. Разом з тим слід зауважити, що відмітними від звичайних за тих часів у Європі були взаємовідносини держави з великою промисловістю та банковими закладами з огляду на командні методи економічного ладу СРСР. Крім того, цим командним методом радянська влада спрямувала державну податкову політику на нівелювання прибутків населення, на гальмування приватно-господарчого напрямку розвитку економіки і, відповідно, соціальної політики більшовизму, на запобігання можливості накопичення прибутків і власності та нищення приватного капіталу як такого.

Проте непі, як перехідний етап, усе ж дав новоствореній державі (СРСР) шанс відновлення капіталістичних (чи приватновласницьких) відносин і покращання економіки країни. У цьому випадку більшовицькій партії довелося б відмовитися від втручання в економіку і соціально-господарських експериментів, що, безумовно, призвело б її до політичного самогубства.

Непі сприяв піднесенню економіки країни, і, як тільки вона стабілізувалася, а продукція більшості галузей народного господарства досягла довоєнного (тобто до Першої світової війни) рівня, влада знову повернулася на попередній шлях кардинальних економічних і соціальних експериментів. Такий поворот призвів до крутої зміни соціально-економічної структури СРСР, а відповідно до нового курсу партії слід було змінити і фінансову політику держави, одним з виявів якої мала стати подальша податкова реформа 1930 р. Набирала оберті кривава доба сталінізму...

⁴⁰ Гловінський Є. Фінанси У.С.С.Р. – С. 50–51.

УДК 94(477.54)“1921/1924”:[339:334.73]

КООПЕРАТИВНА ТОРГІВЛЯ ХАРКОВА В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ
ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

І. В. Скубій

(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків)

Розглянуто проблеми становлення кооперативної торгівлі Харкова. З'ясовується її місце в політиці радянської влади. Звертається окрема увага на початковий етап розвитку споживчої кооперації Харкова, представленої, у першу чергу, Харківським споживчим товариством.

Рассмотрены проблемы становления кооперативной торговли Харькова. Выясняется её место в политике советской власти. Обращается отдельное внимание на начальную стадию развития потребительской кооперации Харькова, представленной, в первую очередь, Харьковским потребительским обществом.

The article deals with the investigation the problem of becoming the cooperative trade in Kharkiv. Its place in the policy of Soviet power is revealed. Special attention is paid to the investigation the initial stage of the consumer cooperation development in Kharkiv, which is firstly presented by Kharkiv consumer society.

Ключові слова. Кооперативна торгівля, споживча кооперація, Харківське споживче товариство.

Вступ. Відновлення діяльності споживчих кооперативів розпочалося відразу з введенням нової економічної політики (далі – неп). Радянська влада надавала кооперації вагомому значенню й відводила ключову роль у справі боротьби з приватним капіталом.

Проблема становлення кооперативної торгівлі порушувалася ще з перших років непу самими її теоретиками та практиками на місцях. Окреме місце належить працям В. І. Леніна щодо місця кооперації в політиці радянської влади¹. Серед численних праць партійних, кооперативних діячів та вчених-економістів важливе місце посідають праці П. Височанського², Ф. Крижанівського³, В. М. Целларіуса⁴, Л. М. Хінчука⁵. Утім значного успіху у справі вивчення цього питання досягли в останні роки сучасні дослідники. Досліджували розвиток кооперативної торгівлі 1920-х рр. широке коло науковців, зокрема слід відзначити Г. О. Гетьмана⁶, В. В. Лантуха⁷, Т. В. Оніпко⁸, В. В. Гольця⁹,

© І. В. Скубій, 2012

¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок // Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 43. – С. 187–224; Ленін В. І. О кооперации. – М.: Политиздат, 1989; його ж. О товарном производстве и торговле в период строительства социализма: сборник. – М.: Госполитиздат, 1958.

² Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – К.: Червоний шлях, 1925.

³ Крижанівський Ф. Радянське кооперативне законодавство. – Х.: Державне видавництво України, 1928.

⁴ Целларіус В. М. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Х.: Книгоспілка, 1926.

⁵ Хінчук Л. М. Центросоюз в условиях новой экономической политики. – М.: Центосоюз, 1922.

⁶ Гетьман Г. А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). – Х.: Вища школа; Изд. ХГУ, 1985.

⁷ Лантух В. В. Місце і роль кооперативної торгівлі в придбанні товарів трудящими України в роки непу // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. – Х., 2001. – Вип. 8. – С. 33–37; його ж. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Х., 1992; Лантух В. В., Лантух І. В., Пантелеймоненко А. О. Державне регулювання торгівлі в Україні (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.): історико-економічне дослідження: монографія. – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2011.

⁸ Оніпко Т. В. Торгівельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект). – Полтава, 2010; її ж. Податкова політика держави щодо споживчої кооперації в Україні в роки непу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 165–169.

⁹ Гольць В. В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя в період непу (20-ті роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук 07.00.01 “Історія України”. – Чернігів, 2003; його ж. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.). – Чернігів, 2006.

В. І. Бутенко¹⁰. Скажімо, в одній із праць останнього розглядаються питання вироблення державної концепції кооперації й становлення кооперації як елементу державного капіталізму¹¹. Окрему увагу треба звернути на монографію Т. В. Оніпко, яка особливо цінна в контексті даної праці, в якій натрапляємо на детальне дослідження торговельної діяльності споживчої кооперації та державну політику щодо неї в останні роки непу¹². Аналіз генезису та особливостей розвитку різних форм кооперативних організацій в Україні в роки непу на основі економічної теорії та історії економічної думки було виконано Ю. В. Тимченко¹³. Проблема становлення державного регулювання торгівлі та його методів широко висвітлена в колективній монографії В. В. Лантуха, І. В. Лантуха та А. О. Пантелеймоненка¹⁴. Цінний висновок авторів, що надмірне державне опікування проблемами кооперації призвело врешті-решт до її неконкурентоспроможності на ринку, погіршення умов обслуговування споживачів та втрати власної ініціативи. Зазначимо, що у працях дослідників розглядалися, як правило, проблеми розвитку кооперації у всеукраїнському масштабі, становлення ж Харківського споживчого товариства ще не було предметом вивчення. Історія становлення місцевої, зокрема кооперативної торгівлі в Харкові, потребує окремого дослідження.

Джерельна база статті: опубліковані документи вищих партійних органів СРСР та УССР, їхні рішення та резолюції, які стосувалися кооперативної торгівлі¹⁵, збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих органів влади¹⁶, архівні матеріали з фондів Державного архіву Харківської області (Ф. Р-44 – Харківське споживче товариство; Ф. Р-203 – Харківський губернський виконавчий комітет; Ф. Р-845 – Харківський окружний виконавчий комітет; Ф. П-1 – Харківський губернський комітет КП(б)У). Цінним джерелом є також періодична преса 1920-х рр., зокрема треба виділити “Кооперативне будівництво”, “Комуніст”, “Українська кооперація”.

Постановка завдання. Мета даного дослідження – з’ясування особливостей початкового етапу становлення споживчої кооперації Харкова, представленій, в першу чергу, Харківським споживчим товариством. Зроблено спробу виявити основні етапи та еволюцію політики радянської влади стосовно споживчої кооперації в Харкові в перші роки непу.

Результати дослідження. Радянська кооперація протягом 1920-х рр. пройшла складний шлях від становлення до одержавлення. Період непу став часом важливих випробувань на міцність для споживчої кооперації. Впровадження торговельних відносин у 1921 р. спричинило появу або відновлення багатьох кооперативних товариств, зокрема Харківського споживчого товариства. Протягом першої половини 1920-х рр. відбувався складний процес відокремлення та створення власної кооперативної системи кожного з видів кооперації (споживчої, сільськогосподарської, кредитної та ін.). Радянське керівництво УСРР, відповідно до рішень X з’їзду РКП(б), узяло курс на залучення споживчої кооперації до товарообмінних операцій, але за умов руйнації ринку, відсутності більшості товарів кооперація не могла виконати покладені на неї завдання. Нову добу в історії споживчої кооперації розпочинав декрет від 7 квітня 1921 р., який повернув їй право заготівлі продуктів сільськогосподарства, що залишилося після покриття продподатку.

У 1921 р. споживча кооперація відіграла суттєву роль у справі насичення ринку товарами широкого вжитку. У той же час слід зазначити, що асортимент товарів більшості

¹⁰ Бутенко В. І., Філіппов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу. – Х., 2011.

¹¹ Там само. – С. 11–38.

¹² Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України...

¹³ Тимченко Ю. В. Кооперативні організації в господарській системі України в роки непу: автореферат дис. ... канд. екон. наук “Економічна теорія та історія економічної думки” 08.00.01. – К., 2007.

¹⁴ Лантух В. В., Лантух І. В., Пантелеймоненко А. О. Державне регулювання торгівлі...

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1970. – К., 1979 – Т. 2; пер. з 8-го рос. вид.; т. 3; пер. з 8-го рос. вид.

¹⁶ Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923–24 рік до дев’ятого Всеукраїнського з’їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Х.: Видання ВУЦВК і РНК УСРР, 1925.

споживчих кооперативів, навіть столичного Харківського, не відповідав особливостям ринкового попиту. Товарообмінний фонд, який надавався місцевій кооперації, не зацікавлював споживача. Серед асортименту можна було знайти, наприклад, підкови воєнного зразка, іржаві залізні кухлі, десертні ложки. Тому 14 квітня 1921 р. на засіданні губернської продовольчої комісії і Харківського споживчого товариства (ХСТ) було прийнято рішення зобов'язати кожну організацію, яка провадила закупівлю чи товарообмін, укладати договір з кооперацією¹⁷.

Місцева влада, як і вищі партійні керівники, покладала великі сподівання на кооперацію. У лєнінській праці "Про продовольчий податок" зазначалося, що різновидом державного капіталізму є, в першу чергу, кооперація дрібних товаровиробників¹⁸, йшлося про споживчу кооперацію, тобто торговельну, і саме споживча кооперація мала забезпечити спочатку включення дрібних товаровиробників у сферу державного капіталізму. У травні 1921 р. на засіданні губвиконкому було порушено питання про значення кооперації, зокрема про те, що вона "може бути помічником у сфері певного державного регулювання"¹⁹. Крім того, з-поміж усіх видів саме споживчий кооперації відводилася домінуюча роль.

Для надання кооперації економічної самостійності 26 липня 1921 р. Раднарком видав декрет "Про засоби кооперації", відповідно до якого відмінялося її кошторисне фінансування і відбувався перехід її на самостійні кошти.

6 грудня 1921 р. уряд УСРР видав Постанову "Про порядок залучення споживчої кооперації органами держави до виконання товарообмінних і заготівельних операцій", яка визначала перевагу споживчої кооперації перед іншими контрагентами²⁰.

Налагодження роботи Харківського споживчого товариства ускладнювалося низкою причин: високим рівнем цін на товари, спекуляцією, поганим підвезенням товарів на ринок самими селянами²¹. За допомогою кооперації місцева влада намагалася поставити ринок під свій контроль. Так, кооперація мала оволодіти ринком м'яса і "вдарити по приватних торгових-спекулянтах"²². 5 жовтня 1921 р. на сесії губвиконкому в тезах доповіді про продподаток та кооперацію великі сподівання покладалися й на селянство, яке мало обходити будь-яке приватне посередництво і здавати залишки своїх продуктів державі чи кооперації²³. Влада сприяла розширенню мережі ХСТ і за допомогою надання пільг зі сплати оренди за зайняті приміщення²⁴.

Серед основних проблем, з якими зіткнулася місцева кооперативна торгівля з перших років нової економічної політики, були й складнощі позакономічного характеру, а саме – розкрадання товарів зі складів і розподільників ХСТ, навіть збройні напади²⁵.

У травні 1922 р. голова правління ХСТ Телепньов звітував на засіданні губкому. В умовах непу керівництво товариства постало перед необхідністю реорганізувати старий апарат – скоротити штат працівників (6 000 осіб), закрити 68 розподільних пунктів, у яких не було товарів. Власні кошти були обмеженими і поповнювалися за рахунок ринкових операцій. Заготівельна діяльність товариства здебільшого проходила поза межами Харківської губернії (Волинська, Київська, Полтавська, Чернігівська)²⁶. За таких умов Харківське споживче товариство (далі – ХСТ) не могло виконати повною мірою поставлених перед ним владою завдань. Замість потрібних для насичення ринку 8 000 пудів хліба надавалося лише

¹⁷ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 14.

¹⁸ Лєнін В. І. Про споживчу і промислову кооперацію // Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 43. – С. 229.

¹⁹ ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 234.

²⁰ Сборник узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Украины. – 1921. – 2–12 декабря. – № 25; ДАХО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 516. – Арк. 25.

²¹ ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 52.

²² Там само. – Арк. 54 зв.

²³ Там само. – Спр. 311. – Арк. 10.

²⁴ Там само. – Спр. 983. – Арк. 120.

²⁵ Там само. – Спр. 328. – Арк. 41.

²⁶ Там само. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 719. – Арк. 73.

близько 1 000 пудів. Тобто боротьба з ринком та спекуляцією на ньому, його регулювання не мали помітного значення на даний період.

Завдяки поступовому налагодженню роботи Харківського споживчого товариства на кінець 1922 р. удалося збільшити його сукупний обіг до 1 027 000 зол. крб. Структура товариства об'єднувала вже 89 споживчих кооперативів. Звертаючи увагу на розподіл обігу, зауважимо, що 32 % припадало на кооперативні об'єднання, 60 – роздрібні магазини, 8 % – обслуговування державних установ²⁷. Як вважає Т. В. Оніпко, головною причиною, що заважала відновленню торговельної діяльності споживчої кооперації, було її безгрошів'я²⁸. Погоджуючись із цим твердженням, зауважимо, що за даних обставин кооперація не могла вільно конкурувати на ринку з приватною торгівлею.

Серед основних здобутків споживчої кооперації Харкова на початок 1923 р. було встановлення роздрібних цін на товари широкого вжитку (хліб, цукор, сіль, олія, рис, сірники та ін.), що були нижче за ринкові. Так, наприклад, 1 фунт житнього хліба у магазинах ХСТ коштував 26 коп., а на ринку – 36, пшеничного сортового – 83,5 коп. і 1 крб. 15 коп. відповідно²⁹. Як бачимо, розбіжність цін на ринку і в магазинах кооперативу становила близько 27 %, що було вагомим стимулом у залученні більшої кількості покупців.

З переліку заходів, здійснених державою для покращання стану кооперації, особливо виділяються пільги податкового характеру, які було надано їй наприкінці 1923 р. Постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 грудня 1923 р. споживчій та сільськогосподарській кооперації надано пільги у сплаті державного промислового податку, з 21 грудня ці умови поширилися й на промислову кооперацію³⁰. До того ж для повнішого охоплення державними та кооперативними організаціями ринку місцева влада надавала їм ще й інші пільги, а саме: право торгувати у святкові дні, збільшення часу торгівлі впродовж дня, зниження страхових внесків тощо. У питанні надання різних пільг кооперації треба розуміти, що держава свідомо надавала їй активну підтримку, тому що в умовах стрімкого розвитку приватного підприємництва вона могла взагалі втратити контроль над ринком і торгівлею. “Необхідно матеріально посилити кооперацію, посилюючи кооперацію – організуємо ринок, організуємо ринок за низькими цінами, понизивши ціни – зробимо великий крок уперед у справі організації і покращання нашого господарства”, – саме таку роль держава надавала кооперації³¹.

Проблема надання короткострокових дрібнолавкових кредитів була досить актуальною в роки непу. 24 лютого 1923 р. президія губвиконкому дозволила ХСТ друкувати талони, якими розраховувалися робітники за куплені ними товари в кредит³². Споживча кооперація намагалася надати вигідні умови оплати товарів для своїх клієнтів конкуруючи на ринку з підприємливими приватними торговцями. 23 грудня 1923 р. прийнято Постанову ЦВК і РНК СРСР “Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства”, відповідно до якої вступ і вихід зі споживчих товариств відтепер ставав добровільним³³. На сторінках центральної та місцевої періодики жваво обговорювалися питання добровільного членства та його переваги для розширення мережі споживчої кооперації. “Головне завдання – зацікавити широкі маси населення у справі будівництва споживчої кооперації”, – вважала влада³⁴. У березні 1924 р. на засіданні губвиконкому порушувалося питання про надання коштів для дрібнолавкового кредитування, планувалося збільшення його користувачів з 4 до 30 тисяч осіб³⁵.

²⁷ Там само. – Ф. Р-1954. – Оп. 1. – Спр. 3-а. – Арк. 131.

²⁸ Оніпко Т. В. Торгівельна діяльність споживчої кооперації України... – С. 119.

²⁹ ДАХО. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 104-а.

³⁰ Ходько Г. О налоговых льготах украинской кооперации // Хозяйство Украины. – 1926. – № 1. – С. 71.

³¹ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 1. – Спр. 581. – Арк. 287.

³² Там само. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1081. – Арк. 51.

³³ Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1923. – № 30. – С. 530.

³⁴ Экономическая жизнь. – 1923. – 17 июля. – № 158.

³⁵ ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1711. – Арк. 15.

Основні результати діяльності кооперації в перші роки непу виявлено під час проведення Всерадянського міського перепису 1923 р. У Харкові в оптовій торгівлі було задіяно 6 закладів, в оптово-роздрібній – 21, у роздрібній – 84, тобто всього 111. Їхній обіг становив 17 350 468 крб. (із даних, наданих 56 закладами)³⁶. Зауважимо, що в цей же час у розпорядженні приватних торговців міста нарахували 5835 торговельних одиниць³⁷. За таких умов споживчій кооперації досить складно було потіснити приватника на ринку.

У роботі Харківського споживчого товариства, особливо в перші роки непу, були суттєві проблеми в організації торговельного апарату. Це, в першу чергу, стосувалося кадрової політики керівництва, що проявлялось у погано дібраних співробітниках товариства та його магазинів, які несумлінно виконували свої обов'язки. Зокрема, у квітні 1924 р. рахівник торговельного відділу Родзвіон за допомогою фіктивних невикористаних ордерів намагався отримати велику кількість товарів. Склавши ордер на вигадане прізвище, він підробив підписи та дістав печатку товариства. Шахрайство не вдалося, оскільки на той час ордери вже було відмінено³⁸. Інший подібний випадок з розкрадання майна товариства розглядався в народному суді 4-го району міста. Агент ХСТ Шупейко звинувачувався у привласненні великої суми грошей, яка була видана йому на закупівлю зерна в Лозовій. У результаті його засудили до 6 років позбавлення волі із суворою ізоляцією³⁹.

Невипадково у травні 1924 р. на XIII з'їзді РКП(б) зазначалося, що питання про людей для кооперації центральне в політиці партії⁴⁰. Серед недоліків радянської кооперації було виділено: залишки главкізму часів воєнного комунізму, наявність “мертвих душ”, надмірне захоплення комерцією, погана торговельна практика і зв'язок зі споживачем, високі накладні витрати⁴¹.

Звертаючи увагу на поточну роботу кооперативів, зазначимо, що поряд із зазначеними вище проблемами у перші роки непу споживча кооперація мала погану якість обслуговування. Періодична та спеціальна кооперативна преса постійно наголошувала на необхідності покращання умов та якості послуг у радянських кооперативах та “кооперативного ставлення до споживача”⁴². Магазины радянської кооперації мали якісно відрізнятися від приватних ларьків своїм асортиментом, цінами, але не в останню чергу й своїм обслуговуванням. Не кажучи про звичайні кооперативні магазини, у центральному універсальному магазині ХСТ культура торгівлі була на досить низькому рівні: продавці неввічливо поводилися з відвідувачами; не з'ясовуючи наявності того чи іншого товару, взагалі відповідали, що його немає⁴³. Обслуговування кардинально не відповідало принципам споживчої кооперації, в основі яких було задоволення і покращання умов життя населення.

Висновки. У перші роки непу серед основних проблем, з якими зіткнулося Харківське споживче товариство, як і вся кооперативна система країни загалом, були: недостатність власних коштів, оперування переважно позиченими капіталами, брак довгострокового державного кредитування. Необхідно також звернути увагу на неналагодженість роботи кооперативного апарату, відсутність необхідної освіти та навичок торговельної діяльності. Постійний партійний і державний контроль, пристосування до змін у політичному курсі негативно позначилися на розвитку власного потенціалу кооперації. Усе це стримувало розвиток та становлення кооперативної системи в Україні, що й було розглянуто на прикладі Харківського споживчого товариства.

³⁶ Торговля в городах Украины (по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г.) / Статистика Украины. Статистика торговли. – Сер. XII. – Вып. 2. – Т. III. – № 54. – Х. : Издание ЦСУ УССР, 1924. – С. 10–43.

³⁷ Там само. – С. 42–43.

³⁸ Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. – 1924, 2 апреля. – № 75.

³⁹ Там само. – 26 апреля. – № 96.

⁴⁰ Тринадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. 23–31 мая 1924 г. – М. : Красная новь, 1924. – С. 98.

⁴¹ Там само. – С. 440.

⁴² ДАХО. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 49.

⁴³ Там само. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 49.

УДК 94(477)“1921-1926”

**ФОРМИ Й МЕТОДИ БОРОТЬБИ З КОНТРАБАНДОЮ
У КРИМУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр.****О. В. Поліщук****(Кіровоградська митниця, м. Кіровоград)**

На основі неопублікованих раніше архівних джерел висвітлюються перші кроки радянської влади в боротьбі з контрабандою в Криму. Аналізуються форми та запобіжні методи кримських митників щодо незаконного переміщення товарів в умовах переходу до нової економічної політики.

На основании неопубликованных ранее архивных источников освещаются первые шаги советской власти по борьбе с контрабандой в Крыму. Анализируются формы и методы противодействия крымских таможенников незаконному ввозу-вывозу товаров в условиях перехода к новой экономической политике.

Based on previously unpublished archival sources the first steps of Soviet power on the activities of anti-smuggling in the Crimea are covered in the article. The forms and methods of combating the smuggling of Crimean customs-export of goods in the transition to a new economic policy are analyzed.

Ключові слова. Контрабанда, Крим, митниця, Народний комісаріат зовнішньої торгівлі, затримувач.

Вступ. Боротьба з незаконним переміщенням товарів територією країни традиційно вважається одним із основних завдань держави щодо забезпечення власних економічних інтересів. Радянська влада на початку 1920-х рр. досить швидко звернула увагу на проблему запобігання контрабанді, яка набула значного розмаху під час бурхливої нестабільності попередніх революційних років. Боротьба з нелегальним переміщенням товарів і матеріальних цінностей фактично одразу опинилася в центрі підвищеної уваги митної системи як усієї Радянської держави, так і на території Кримської АРСР, географічне розташування якої зумовлювало особливу актуальність даного питання.

Постановка завдання. Мета даної наукової розвідки – аналіз форм і методів боротьби кримських митників з контрабандою в перші роки після встановлення на півострові радянської влади.

Результати дослідження. У науковій літературі проблема боротьби радянської митної системи з контрабандою на початку 1920-х рр. отримала фрагментарне висвітлення у працях загального характеру як радянських дослідників (Б. Габричидзе, Д. Полежаєв, С. Дмитрієв, Б. Михайлов)¹, так і сучасних українських (Л. Деркач, О. Морозов, В. Чорний)² і російських (Ю. Кисловський)³ фахівців з історії митної справи. Втім спеціальних досліджень перших кроків радянської митниці в Криму із запобігання незаконному перевезенню товарів нині практично немає.

З часу встановлення радянської влади в Криму одним із пріоритетних напрямів її діяльності стало запровадження державної монополії зовнішньої торгівлі й контроль за переміщенням товарів через кордон. В опублікованому 22 квітня 1918 р. відомому Декреті про державну монополію зовнішньої торгівлі контрабанда розглядалася як злочин проти монополії зовнішньої торгівлі та експортно-імпортного плану, на відміну від індустріальних країн Західної Європи, де контрабанда розцінювалася як порушення фіскальних інтересів державної скарбниці.

© О. В. Поліщук, 2012

¹ Габричидзе Б. Н., Полежаев Д. М. Становление и развитие таможенной службы в Советском государстве (1917–1991) // Государство и право. – 1992. – № 10. – С. 27–34; Дмитриев С. С. Возникновение и развитие советской таможенной системы // Социалистический таможенный контроль. – 1967. – № 3–4. – С. 9–14; Михайлов Б. Таможенная система в первые годы советской власти. – М.: Изд-во МГИМО, 1958.

² Деркач Л. Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра. – К., 1997; Морозов О. В. Історія митної справи та митної політики в Україні (V ст. до н. е. – 1991 р.). – Дніпропетровськ: АМСУ. – 2005; Чорний В. Україна і митна справа: історичний нарис. – К.: Вид-во КВІЦ, 2000.

³ Кисловский Ю. Г. История таможни государства Российского. 907–1995. – М.: Автор, 1995.

Правила боротьби з контрабандним провозенням товарів опубліковано 29 квітня 1920 р. Відповідно до них вводилися “каральні заходи – конфіскація контрабанди та стягнення подвійної вартості конфіскованого товару щодо оцінки його за твердими цінами, в тому числі й за контрабанду, затриману при пасажирах”⁴.

Аналіз нормативних актів про боротьбу з контрабандою, опублікованих у 1920 – першій половині 1922 рр., дозволяє чіткіше уявити глибину економічної кризи в країні в цей період. Показовий щодо цього циркуляр транспортно-матеріального управління Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РРФСР, опублікований у червні 1921 р.: “Конфіскуються контрабандні товари, що відносяться до нормативних продуктів, а також і предмети першої необхідності, після вступу в законну силу постанов митних установ про їх конфіскацію або судових вироків підлягають передачі місцевим продорганам, якщо кількість їх невелика (не перевищує одного вагона), в іншому випадку конфіскація необхідно відправити до Москви, на адресу НКЗТ. Штрафні стягнення, що надходять за контрабандні товари, підлягають зарахуванню в прибуток народної скарбниці за § 15 ст. 4 доходної ст. НКЗТ”⁵.

Як свідчать наведені вище документи, радянський уряд однаково вбачав загрозу існуванню державного ладу РРФСР як у політичній, так і в економічній контрабанді, створював заборонно-каральну систему боротьби з нею. Водночас для підвищення ефективності боротьби з контрабандою було запропоновано ввести систему матеріальної винагороди. Відповідно до пропозицій заступника голови ВЧК І. Уншлихта, уведено заохочувальні економічні методи, з одного боку, і створено спеціальний центральний орган по боротьбі з контрабандою – з іншого. Так, у листопаді 1921 р. з’явився Декрет “Про преміювання затримувачів контрабанди”, яким передбачалося відрахування 20 % від продажу конфіскації в якості премій тим, хто затримав контрабанду⁶.

З установленої премії третина виділялася безпосередньо затримувачу, третина – особам, які побічно брали участь у затриманні контрабанди, залежно від ступеня їх участі в затриманні, а третина розподілялася між митними працівниками даного округу⁷. Зазвичай остання третина витрачалася на поліпшення матеріальної бази митниці. Так, за неповними даними, за виявлення контрабанди в 1923 р. у Криму було виплачено преміальних 41 075 руб. 50 коп. Надалі система заохочення неодноразово змінювалася. Архівні документи переконливо свідчать про пріоритетну підтримку органів ОДПУ і поступове зменшення заохочувальних заходів щодо митних органів у боротьбі з контрабандою.

На підставі Декрету РНК РРФСР від 8 грудня 1921 р. при ВЧК була створена Центральну комісію для боротьби з контрабандою з представників ВЧК, Реввійськради і НКЗТ. Їй підпорядковувалися окружні комісії, до яких, відповідно до названого Декрету, входили представники ВЧК, військового відомства і митного контролю. У Декреті перераховувалися види контрабанди, уточнювалося, що справи за провозення зброї, цінних паперів і грошей, різних апаратів – телеграфного та радіообладнання й таке інше розглядалися Ревтрибуналом. Покарання за подібну контрабанду передбачалося у вигляді позбавлення волі від 3 років до смертної кари⁸.

Таким чином, протягом 1918–1921 рр. радянська влада створила законодавчу базу, що визначала поняття контрабанди та її об’єкт, заходи боротьби з нею, форми реалізації конфіскації й розміри штрафних санкцій. З вересня 1922 р. Декретом РНК було введено визначення контрабанди простої і кваліфікованої. Проста контрабанда тягнула за собою адміністративні покарання: конфіскацію контрабандних товарів та накладення на винних осіб штрафу в подвійному розмірі вартості контрабандних товарів, причому, провадження

⁴ Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 413. – Оп. 14. – Спр. 101. – Арк. 46.

⁵ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. Р-654. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 88.

⁶ РДАЕ. – Ф. 413. – Оп. 14. – Спр. 142. – Арк. 18; спр. 402. – Арк. 1–2.

⁷ ДААРК. – Ф. Р-1142. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 44.

⁸ Свод узаконений РСФСР. – 1921. – № 79. – Ст. 674.

та вирішення справ про контрабанду, облік контрабандних товарів були винятковою прерогативою митниць, у першу чергу судово-конфіскаційного відділу. Конфіскаційні та штрафні санкції збільшено до 1 тис. руб. золотом⁹. Тут же визначався і зміст поняття “кваліфікована контрабанда” – це небезпечніший злочин, ніж проста контрабанда, внаслідок особливого організованого характеру та застосування спеціальних знарядь і способів злочину, повторності злочину, особливо шкідливих для держави предметів контрабанди і т. д.

На початковому етапі митні органи Кримської АРСР фактично виконували тільки контрольно-пропускні функції, обмежені у своїх діях Кримзовнішторгом, який допускав серйозні порушення чинного законодавства. Проте вже з 1922 р. активність митних органів у боротьбі з контрабандою значно зросла і становила 74 % усієї затриманої контрабанди. Митні органи активно боролися з будь-якими ухиленнями від сплати гербового збору, акцизів та інших зборів. Збільшення акцизних зборів пояснювалося зростанням економіки краю, натомість зменшення суми митних зборів – зростанням контрабандних потоків у середині 1920-х рр.

У 1922–1923 рр. уведено систему митно-тарифного регулювання, яка мала важливе значення у підвищенні ролі та значущості митних органів і економічних методів боротьби з незаконним переміщенням товарів. Слід зазначити, що застосування економічних методів боротьби з контрабандою в 1924–1927 рр. позитивно позначилося на зменшенні ввезення контрабанди в Кримську Республіку. При цьому найактивнішу боротьбу з контрабандою вели митники Севастопольської митниці, що цілком зрозуміло як через статус Севастополя, так і його значний вантажообіг. Наприклад, у липні 1924 р. Феодосійська митниця стягнула штрафів 26 руб. 40 коп., а Севастопольська митниця – 2280 руб. 25 коп.¹⁰. Слід також мати на увазі, що інші митниці Криму не могли приймати іноземні судна з 1923–1924 рр. у зв’язку з відповідним розпорядженням НКЗТ.

У цілому ж протягом 1922–1926 рр. у Криму домінувала імпортна контрабанда, яка постійно зростала; в період непу змінився соціальний склад контрабандистів і номенклатура контрабандних товарів: серед них переважали предмети розкоші та валюта. Разом з тим з другої половини 1920-х рр. імпорتنі вантажі фактично не надходили до кримських портів. Тож у цей період істотно зріс рівень незаконного переміщення товарів під час вивезення.

Висновки. Отже, аналіз правоохоронної діяльності митних органів Криму в першій половині 1920-х рр. дає підставу зробити декілька важливих висновків. По-перше, боротьба з контрабандою була пріоритетним завданням митних органів, у зв’язку з чим в 1918–1922 рр. в нормативно-правових актах було дано інтегроване поняття контрабанди, визначено коло відомств для боротьби з нею і конкретизовано дії з виявлення та затримання контрабанди шляхом огляду, перевірки товарів та осіб під час перетину кордону. Причому з розвитком ринкових відносин у рамках реалізації нової економічної політики відбувалося відновлення оперативної та регуляторної функцій митних органів Криму. Митним установам належало провадження у справах про контрабанду та виключне право винесення рішень у цих справах.

По-друге, у зв’язку зі збільшенням випадків контрабандного переміщення товарів (командами іноземних суден, торговцями, власниками магазинів тощо), в роки непу НКЗТ увів систему матеріального заохочення затримувачів контрабанди, яка постійно вдосконалювалася, з урахуванням реальної загрози для економіки країни. Система заохочення затримувачів контрабанди поширювалася не тільки на митні органи, прикордонний загін, ОДПУ, міліцію, але й на позаштатних працівників, яким виділялися спеціальні кошти в розмірі 10 % від стягнутих штрафів за затриману контрабанду. Матеріальне стимулювання затримувачів контрабанди, як свідчать документи, було одним з найдійовіших методів у боротьбі з контрабандою.

⁹ Практика таможенного дела / сост. П. Н. Кумыкин, Л. А. Мурман и др. ; под ред. А. П. Винокура. – М. : Изд-во Наркомторга СССР и РСФСР, 1927. – С. 6–7, 203–205.

¹⁰ Державний архів м. Севастополь. – Ф. Р-272. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 9–10.

УДК 339.543(438)(091)(477.8)“1919/1939”

МИТНО-ТАРИФНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ ст.
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

С. Я. Русенко

(Тернопільська митниця, м. Тернопіль)

У статті аналізується історичний розвиток митно-тарифної системи Польщі в період 1919 по 1939 рр. Проведено порівняльний аналіз та виокремлено особливості кожного з трьох митних тарифів, які діяли в Другій Речі Посполитій щодо тогочасних політичних та економічних вимог.

В статье анализируется историческое развитие таможенно-тарифной системы Польши в период 1919–1939 гг. Проведен сравнительный анализ и выделены особенности каждого из трех таможенных тарифов, которые действовали во Второй Речи Посполитой в отношении к тогдашним политическим и экономическим требованиям.

Historical development of custom-tariff systems of Poland in period from 1919 to 1939 is analysed in this article. A comparative analysis was made and selected features of each of three customs tariffs which operated in the Second Rzhech Pospolita in attitude toward of that time political and economic requirements.

Ключові слова. Митно-тарифна система, Польща, Річ Посполита, митні органи, митний тариф, мито, ставка мита, позиція (код) товару.

Вступ. Правова гарантія реалізації територіальних претензій відродженої в 1918 р. Польщі на розширення її кордонів значно залежала від країн Антанти. 25 червня 1919 р. Польща отримала дозвіл Ради послів Антанти на окупацію Східної Галичини. Польщі вдалося витіснити війська Української Галицької армії з Галичини, які 16–18 липня 1919 р. змушені переправитися на лівий берег річки Збруч і приєднатися до військ Директорії.

Таким чином, у міжвоєнний період (1919–1939) кордон Польщі з УСРР та Румунією частково проходив сучасними адміністративно-територіальними межами Тернопільської області (з півдня – Румунія, зі сходу – УСРР). Кордон Польщі з Чехословаччиною проходив уздовж лінії адміністративно-територіального поділу сучасної Закарпатської області зі Львівською та Івано-Франківською областями.

Отже, як бачимо, значна частина західноукраїнських земель увійшла до складу Польської держави, яка містила найвищий відсоток національних меншин у всій Європі. У 1921 р. поляки становили 69,2 %, українці – 14,3, євреї – 7,8, білоруси – 3,9, німці – 3,9 % усього населення Польської держави. Тобто разом меншини становили 29,8 %, або близько третини населення тодішньої Польщі¹. Політичне керівництво останньої було нестихально рахуватися з побажаннями підвладного українського населення. Тому процеси інституалізації польської влади в Західній Україні відбувались, як правило, проти волі місцевих українців, що, ясна річ, не сприяло гармонізації міжнаціональних відносин на цих теренах.

Одним із польських державних відомств, яке впроваджувалося на території Західної України, була митна служба. Намагаючись показати, що між “східними кресами” (західноукраїнськими землями в даному випадку) і внутрішньою Польщею ніякої різниці немає, польський уряд, звісно, від початку створював уніфіковану митну систему. Тобто митні установи Польщі на східному кордоні нічим по суті не відрізнялися від установ на південному чи західному кордонах. Таким чином, розуміння суті митної справи міжвоєнної Польщі, її митної і – ширше – зовнішньоекономічної політики дозволить краще зрозуміти специфіку впливу польської державності на підпорядковане українське населення.

© С. Я. Русенко, 2012

¹ Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. – Warszawa, 1997. – S. 305; Пристава Л. Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921–1939): дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. – Львів, 1998. – С. 16.

Постановка завдання. Мета наукового дослідження – історичні аспекти зовнішньоекономічної політики Польщі, митно-тарифна система, податкове навантаження на різні групи товарів, політичні та економічні впливи тогочасної Речі Посполитої 1919–1939 рр.

Актуальність дослідження полягає у вивченні історичного досвіду митно-тарифного регулювання Польщі в контексті захисту державних інтересів у сфері зовнішньої економіки, періодизації здійснення митної справи відповідно до податкового навантаження кожного з митних тарифів, законодавчого регулювання митної справи на західних землях України в зазначений період.

Результати дослідження. У 1919 р. в Міністерстві фінансів Польщі створено відділ у справах митної організації, митної справи і митного тарифу, який пізніше став називатися Митним департаментом². 11 жовтня 1922 р. розпорядженням Ради Міністрів створено Дирекції мит (Dyrekcja Cel) або митні дирекції як територіальну владу другої інстанції на колишньому російсько-австрійському кордоні. Такі Дирекції мит утворено у Варшаві, Вільнюсі та Львові³. До першої інстанції належали митниці, які були найнижчою ланкою та безпосередньо здійснювали митне оформлення і пропуск через кордон товарів. Така структура польської митної системи збереглася до початку Другої світової війни. Від часу відновлення державності на території Польщі діяли митні тарифи Австро-Угорщини від 13 лютого 1906 р., Німеччини від 25 грудня 1902 р., Росії від 13 (26) січня 1903 р.⁴ Це ускладнювало визначення ставки мита для окремих товарів і потребувало якнайшвидшого прийняття національного митного тарифу, який би діяв на всій території країни. Розпорядженням міністра фінансів та міністра промисловості й торгівлі 4 листопада 1919 р. прийнято перший митний тариф Польщі, який набрав чинності 10 січня 1920 р.

Митний тариф складався з 10 розділів, які ділилися на 217 позицій з пунктами. Навпроти кожної товарної позиції зазначалася ставка імпортного мита.

Цей документ містив такі розділи.

1. Продукти харчування і тварини.
2. Продукти тваринництва і вироби з них.
3. Матеріали та вироби з дерева.
4. Будматеріали і керамічні вироби.
5. Паливо, асфальт, смоли і продукти з них.
6. Хімічні матеріали і хімічні продукти переробки.
7. Руда, метали і вироби з металів.
8. Папір, вироби з паперу і твори друкарського мистецтва.
9. Волокнисті матеріали і волокнисті вироби.
10. Одяг, гудзики, бісер, галантерея, письмові матеріали тощо.

Найбільше позицій містили перший та сьомий розділи – по 40 та 37 позицій відповідно.

Ставки мита зазначалися в польських марках відносно одиниці ваги товару. Транзитні та експортні товари не обкладалися митом. Ввезення і вивезення товарів через митний кордон дозволялися лише митними шляхами, до яких входили залізниця загального використання, морські пристані й під'їзди до них, відкриті для загального товарного руху, наземні та водні шляхи, які офіційно визнавалися митними. Будь-які інші дороги вважалися об'їзними. Дозвіл на перетин товарів митного кордону об'їзними шляхами надавався лише казначейською владою.

Стан товару і матеріал, з якого він складався в момент переходу через митний кордон, були пріоритетними для класифікації позиції товару (в сучасних митних тарифах ви-

² Woźniczko M. Polska administracja celna w okresie międzywojennym // Monitor prawa celnego i podatkowego [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.monitorc.pl/roczniki/1996/3-CEL.pdf>.

³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 października 1922 roku w przedmiocie ustanowienia Dyrekcji cel, jako okręgowych władz II instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego i austriackiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1922. – Nr 91. – Poz. 846.

⁴ Rozporządzenie Ministra Skarbu oraz Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 4 listopada 1919 roku o taryfie celnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – № 95. – Poz. 510.

користовується термін “код товару”), що визначала ставку мита. Товари, які складалися з різних матеріалів і не визначалися окремо в митному тарифі або не мали чіткого належності до певної позиції митного тарифу, оподатковували митом відповідно до позиції, що визначала головну складову. Принцип обрання позиції товару за вищою ставкою мита використовувався тоді, коли були сумніви, яка складова вважалася головною, або в разі механічного поєднання складових товару, що належали до різних позицій. До товару, який не підходив під жодну з позицій митного тарифу, застосовувалася та, що була найбільш наближена відносно якості, способу виробу й використання.

Мито стягувалося на підставі митного тарифу в розмірі відповідно до ваги, міри, кількості тощо. Для визначення розміру мита бралася чиста вага (вага нетто), а до незапакованих товарів – дійсна вага. Відповідно до ваги нетто обкладалися митом товари, ставка яких не перевищувала 20 марок за 100 кг. Товари, що підпадали під вищу ставку мита, оподатковувалися лише тоді, коли в митному тарифі згадувались окремо. Звичайні упаковки товарів для зовнішньої торгівлі не обкладалися митом, крім випадків, коли ставка мита такої упаковки перевищувала ставку на товар (наприклад, металеві упаковки). Рідини оподатковували митом разом з посудом, якщо той посуд не підлягав вищій ставці мита ніж рідина. У вагу рідин, увезених у цистернах або інших перевізних, наземних або водних, ємкостях, призначених для цієї мети, додавалося 20 % чистої ваги ємкостей як тари, якщо в митному тарифі за позицією товару не передбачалось іншого.

Від сплати мита звільнялися:

- предмети, призначені для безпосереднього використання високопосадовими особами іноземних держав, у тому числі дипломатів, у період їх короткотривалого перебування в країні;
- урядові предмети, такі як: прапори, гасла, печатки і штампи, призначені для засвідчення на митній території дипломатів і консульських установ іноземних держав; предмети, що були необхідні для переговорів, дебатів, дізнань та іншої урядової діяльності публічної влади; нагородні закордонні ордени і виставкові медалі;
- товари, що були предметом державної монополії, ввезені адміністрацією державних монополій;
- платіжні ресурси;
- пам'ятки давнини, витвори мистецтва, науки і промисловості, ресурси та наукові розробки, призначені для публічних зборів і наукових закладів; витвори мистецтва польських митців;
- будівельний матеріал; предмети, потрібні для забезпечення руху, для виконання служби на прикордонних шляхах і залізничних станціях;
- продукти сільського господарства, вирощені на прикордонних землях, які належали до польської митної території;
- зразки товарів, непридатні для іншого використання;
- уживані предмети, які використовували подорожуючі, перевізники, судноплавці й льотчики для особистого споживання та виконання службових обов'язків;
- продовольство і ліки, потрібні під час подорожі, якщо ті предмети якісно й кількісно відповідали потребам подорожуючих осіб;
- транспортні ресурси, ввезені для тимчасового використання, також інші транспортні ресурси (тачки, кошики, візки тощо);
- зброя і покривала верхових, тяглових коней, якщо ці ресурси й предмети були вживані, служили винятково для перевезення осіб або транспортування товарів і не підпадали під ризик ухилення від сплати мита;
- товари, на які мито не перевищувало 10 фенігів⁵;
- труни з останками, урни з прахом останків разом з вінками і квітами, а також предмети, призначені для збереження або оздоблення могил загиблих солдатів іноземних держав⁶.

⁵ Феніг (fenig) – розмінна монета польських марок, які були емітовані в 1917 р.

У разі ввезення автомобілів, мотоциклів, велосипедів і літаків як транспортних ресурсів обов'язково застосовувалася гарантія сплати мита. Таке забезпечення вимагалось також у випадках ризику можливого ухилення від сплати мита під час ввезення інших транспортних засобів. Увезення предметів державних монополій здійснювалося на підставі окремих дозволів. Міністерство фінансів спільно з іншими зацікавленими міністерствами могло заборонити або обмежити ввезення чи вивезення певних товарів з міркувань суспільної необхідності.

Міністерству фінансів надавалася можливість звільняти окремим дозволом від обкладення митом певні предмети, наприклад рухоме майно, яке використовувалося громадянами при в'їзді з-за кордону на митну територію на довгий термін та використовувалося ними для виконання професійних обов'язків; успадковані вживані предмети; майно жінок при переселенні на митну територію країни у результаті укладання шлюбного контракту. До цього переліку також входили речі, призначені для використання особами, що постраждали від пожежі чи повені, або постраждалих у результаті інших природних катаклізмів (продовольчі ресурси, одяг). Предмети, що служили для ведення господарства, загальнодержавні товари, які повертали з-за кордону на митну територію в незміненому стані, зворотна тара (діжки, скрині, залізні бутлі, кошики, пляшки тощо), транспортне пакування, яке разом із готовою продукцією підлягало вивезенню, також підпадали під звільнення від мита за окремим дозволом.

У перелік звільнення від оподаткування за окремими дозволами не входили продукти харчування, напівфабрикати і сировина.

Сума митного оподаткування округлялася до 5 фенігів, причому оподаткування здійснювалося від 3 фенігів, які округлювалися до 5 фенігів, підрахунок від 8 фенігів округлювався до 10 фенігів. Якщо сума не перевищувала 3 феніги, оподаткування не здійснювалося⁷.

11 січня 1924 р. польський сейм прийняв закон про проведення валютної реформи, відповідно до якого ставки мита на імпорتنі товари мали бути переглянуті. Розпорядженням Президента Речі Посполитої від 26 червня 1924 р. у справі митного тарифу впроваджено другий митний тариф Польщі, який змінив свого попередника разом із його численними змінами та доповненнями. Другий митний тариф набирав чинності через 15 днів від дня оприлюднення та поширювався на всю митну територію країни. Він зберіг систему тарифу 1919 р., у ньому залишилося 10 розділів та 217 позицій. Кількість митних ставок збільшено до 1600. Митні ставки зазначалися вже у польських злотих щодо одиниці ваги товару, а не в марках. Підвищено низку митних ставок, щоб не допустити загострення суспільної напруги, залишено низькі ставки ввізного мита на товари першої необхідності. Під митно-тарифний захист національного товаровиробника було прийнято нові напрямки промисловості – гумову, електротехнічну, хімічну. На них вводилися високі мита, оскільки відповідна продукція не належала до продуктів першої необхідності⁸.

Третій і останній митний тариф у міжвоєнній Польщі був прийнятий розпорядженням Президента Речі Посполитої від 23 серпня 1932 р. Він набував чинності з 11 жовтня 1933 р. і містив нову номенклатуру, а також, згідно зі ст. 2, – дві колони ставок – вищі ставки – для країн, що не передбачалися торговими угодами, і нижчі – для країн, включених до торгових угод. Тариф поділявся на 20 розділів, 90 груп і 1275 позицій. У новому тарифі було введено дуже високі мита на сільськогосподарські товари, що вироблялися в Польщі. Згідно зі ст. 4 тарифу підставами для застосування відповідних позицій були матеріал, з якого виготовлявся товар, з урахуванням ступеня його оформлення та призначення⁹.

⁶ Rozporządzenie Ministra Skarbu oraz Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 4 listopada 1919 roku o taryfie celnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1919. – № 95. – Poz. 510.

⁷ Ibid.

⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 czerwca 1924 r. w sprawie taryfy celnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1924. – № 54. – Poz. 540.

⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 roku o ustanowieniu taryfy celnej przywozowej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1932. – № 85. – Poz. 732.

Третій митний тариф містив розділи:

1. Продукти рослинного походження.
2. Живі тварини і продукти тваринного походження.
3. Продукти мінерального походження.
4. Віск, жири, масла рослинного і тваринного походження, крім окремо виділених.
5. Продовольчі продукти переробки; тютюн.
6. Хімічні і фармацевтичні продукти переробки; фарби.
7. Шкіри, хутро, шкіряні вироби.
8. Текстильна сировина і вироби з неї.
9. Каучук, його сурогати; вироби з цих матеріалів.
10. Деревина, корок, вироби з них; вироби рослиноплетіння.
11. Папір і вироби з нього.
12. Каменярські, керамічні, скляні вироби.
13. Метали і вироби з них.
14. Машини, апарати, електротехнічне устаткування.
15. Транспортні засоби.
16. Ваги, знаряддя, точні інструменти, наукові, оптичні та інші апарати.
17. Броня й амуніція.
18. Капелюхи, парасольки, палички, модні аксесуари.
19. Різні вироби, неохоплені іншими розділами.
20. Без назви (містить тільки дев'яносту групу "Витвори мистецтва і музейні предмети")¹⁰.

Тариф діяв з 1932 р. до початку Другої світової війни. Однак, з огляду на довоєнну економічну ситуацію країни та на міжнародні торговельні угоди, піддавався безперервним змінам. Зокрема, у травні 1937 р. підписано торговий трактат з Францією, що містив 622 митні пільги. В 1938–1939 рр. запроваджено низку митних пільг на сировину й необхідні продукти, що не вироблялися в країні, для розвитку загальнодержавної промисловості і землеробства.

Третій тариф був явно протекціоністським. Уперше в ньому враховано охорону продуктів національного сільського господарства і переробної промисловості. Попередні два тарифи міжвоєнної Польщі брали під охорону, головним чином, промислові продукти. У господарському процесі цього періоду останній тариф піддавався критиці через високі ціни на збут, хоча водночас привертає увагу позитивне значення численних полегшень і знижень для розвитку економіки¹¹.

Висновки. У міжвоєнний період митно-тарифне регулювання Польщею власної економіки та виробництва відповідало тогочасним вимогам та тричі вдало удосконалювалось. Відповідно до митно-тарифного регулювання економіки, митну справу відновленої Польщі фактично можна поділити на 4 періоди:

- 1) до прийняття митного тарифу Польщі;
- 2) відповідно до митного тарифу 1919 р.;
- 3) відповідно до митного тарифу 1924 р.;
- 4) відповідно до митного тарифу 1932 р..

Перший митний тариф охопив і об'єднав усю митну територію новоствореної держави та усунув будь-які суперечності щодо ставки мита. Другий митний тариф базувався вже на новій грошово-обмінній системі Польщі та якісніше здійснював протекціоністську функцію національної економіки. Третій митний тариф був на порядок прогресивніший за попередні, передовсім свою диференціацію митних ставок на пільгову та повну, а також удосконалену систему класифікації. Незважаючи на деякі високі тарифні ставки, митне оподаткування в Польщі було середньої величини. На це впливали численні зниження і звільнення від мит, що послужило додатковим інструментом впливу на господарювання. Мито втрачало значення як інструмент охорони загальнодержавного ринку. Його функцію перемали валютні обмеження та регламентація зовнішньої торгівлі.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Woźniczko M. Polska administracja celna w okresie międzywojennym...

Нові дані про населення ранньомодерної Волині

[Огляд] Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники : монографія / І. О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.: іл.

А. В. Блануца

(Інститут історії України НАН України, м. Київ)

Книга Ірини Ворончук – перше в українській історіографії історико-демографічне дослідження, в якому представлено авторську концепцію обрахунку людності на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Власне в монографії на широкий джерельний базі застосовано найсучасніші методики історичної демографії, завдяки чому з'ясовується складний вузол проблем соціальної історії ранньомодерної Волині.

У вступі до книги Ірина Ворончук виклала особливості історіографічного процесу у сфері історичної демографії та на фоні досягнень західноєвропейської науки вказала на відчутне відставання вітчизняних досліджень у зазначеній проблемі. В основу ж своєї праці вчена поклала принципи французької школи “Анналів”, головно представників її третього покоління: Емануеля Ле Руа Лядюрі, Марка Ферро, Жака Ле Гоффа, а також основні засади наряду історії повсякдення. Авторка відійшла від традиційної моделі структури монографії, тому в першому розділі книги вводить читача в сутність проблеми винесеної у заголовок праці: розкриває історичне поняття родини, їх типологію та класифікацію, а вже потім аналізує специфіку джерел, що стали основою для зроблених вченою висновків. Зокрема, для виконання поставлених у книзі завдань потрібна ґрунтовна “обробка” документальних джерел масового характеру, а для України XVI – першої половини XVII ст. – це книги ґродських та земських судів. Єдиний недолік книги – слабе використання дослідницею матеріалів Литовської метрики, яка, по суті, може вважатися масовим джерелом з історії України першої половини XVI ст., коли ще не були запроваджені тут ґродські та земські суди.

Після цього авторка розкриває ступені спорідненості волинської людності та вводить читача в родинну термінологію того часу. У цьому ж розділі проаналізовано шлюбну модель волян та її чинники, а також розкрито складові прокреаційної поведінки волинської шляхти: багатощлюбність, смертність, плідність і дітність, запропоновано авторське обґрунтування коефіцієнта дітності шляхетської родини ранньомодерної доби. Зокрема, обчислення, зроблені І. Ворончук, констатують високий рівень плідності в шляхетському середовищі Волині, а головною соціальною функцією жінки-шляхтянки було народження дітей, що дає підстави для дослідниці встановити коефіцієнт дітності волинської шляхетської родини щонайменше у 5,78 особи.

У другому розділі авторка аналізує питання структури й типології шляхетської родини. Для цього І. Ворончук досліджує шляхетський двір як господарсько-економічний комплекс, мешканців шляхетського двору, службу шляхетського двору (слуг, челядь, систему взаємозалежностей “пан – слуга”), встановлює коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства (18–20 осіб у пересічному шляхетському дворі-домогосподарстві), аналізує службу і встановлює коефіцієнт магнатського двору (50 осіб у пересічному магнатському дворі).

Третій розділ монографії присвячено дослідженню структури й типології селянської та міщанської родин. Дослідниця проробила таку ж процедуру, як і в попередньому розділі, вказавши лише на специфіку “вилучення” інформації про селянські й міщанські родини. І. Ворончук розкриває вплив системи господарювання на селянську родинну структуру, описує селянське домогосподарство, на основі чого встановлює коефіцієнт селянського домогосподарства – 11,5–12,5 особи. Подібну процедуру авторка проробила з міщанськими родинними і встановила середній коефіцієнт для волинської міської домогосподарської структури у 8,5–9 осіб.

ст.: родина, до-
к. – К., 2012. –

демографічне до-
сті на Волині в
ній базі застосо-
ється складний

ного процесу у
ауки вказала на
ву ж своєї праці
ників її третього
к основні засади
тури монографії,
заголовок праці:
тім аналізує спе-
д, для виконання
джерел масового
ких та земських
Литовської мет-
ершої половини

ності та вводить
но шлюбну мо-
інки волинської
торське обгрун-
Вокрема, обчис-
кетському сере-
родження дітей,
кої шляхетської

яхетської роди-
номічний комп-
челядь, систему
ини-домогоспо-
аналізує службу
ському дворі).

погії селянської
едньому розділі,
міщанські роди.
нну структуру,
нт селянського
з міщанськими
огосподарської

а, № 1(5), 2012

Чи не вперше І. Ворончук робить спробу дослідження впливу природних і воєнно-політичних катаклізмів на структуру й чисельність української та волинської, зокрема, родини, що відображено в окремому, четвертому, розділі монографії. Так, дослідниця корелює чисельність волинської людності внаслідок впливу кліматичних негод, неврожаїв, голоду, різних пошестей і пожеж, а також руйнівного впливу татарських нападів на родинні структури.

Акордом праці є обрахунки чисельності Волині на середину XVII ст. У цьому розділі авторка спершу представляє методологічні засади обрахунків населення, за допомогою яких вони здійснені. Далі, із застосуванням методів статистики та кількісного аналізу й виведених дослідницею коефіцієнтів родин, робляться обрахунки чисельності селян, міщан, шляхти, духовенства та населення фільварків. Результатом копіткої праці й детальних підрахунків стало виведення загальної чисельності населення Волині означеного періоду – 1 млн 300 тис. осіб. І це, як зазначає І. Ворончук, показники нижньої межі рівня населення, що могло заселяти Волинське воєводство станом на середину XVII ст.

До честі авторки, усі обрахунки і висновки спираються на створені за джерелами об'ємні додатки, розміщені на майже 50 сторінках книги. Читання роботи полегшують якісні показники власних імен та населених пунктів.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА ШКОЛА-СЕМІНАР “ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА” В АКАДЕМІЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

О. О. Дячок

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

Дослідження історії митних відносин почали провадитися в Академії митної служби України практично від початку створення навчального закладу. Згодом склався науковий осередок, який активно студіює цю сферу людських відносин на різних етапах історичного розвитку. Результатом його діяльності стали десятки статей, тез, навчальні посібники¹ та кілька монографій².

Науковий поступ неможливий без дискусій, обміну думками між вченими, що відбуваються як шляхом публікацій, так і в безпосередньому спілкуванні на конференціях, симпозіумах тощо. Саме тут налагоджуються наукові контакти, виникають ідеї спільних проєктів, які згодом реалізуються в життя. У перше десятиліття існування АМСУ доповіді з історії митних відносин виголошувалися в межах гуманітарних секцій щорічних конференцій, на яких розглядалися найрізноманітніші аспекти діяльності митної служби. Однак такий формат не надто сприяв залученню до роботи вчених з інших наукових та навчальних закладів. І в листопаді 2006 р., під час роботи чергового масштабного форуму, виникла ідея проводити невелику за кількістю учасників конференцію, в якій би брали участь історики та інші фахівці, котрі досліджують становлення й розвиток зазначеної сфери. Однак в Україні вчених, які спеціально вивчають становлення та розвиток митних відносин, досить мало. Тому було висловлено думку, що коло учасників слід розширити за рахунок тих, кого цікавить історія торгівлі (де торгівля, там і мито) та історія оподаткування, оскільки розмежування митної і податкової служб відбулося порівняно недавно.

© О. О. Дячок, 2012

¹ Чорний В. Б. Україна і митна справа: Історичний нарис. – К.: КВІЦ, 2000; Морозов О. В. Історія митної справи та митної політики в Україні (V ст. до н. е. – 1991 р.): навч. посіб. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2005.

² Чорний В. Б. Найдавніші митні статuti і зовнішньоторговельні шляхи Київської Русі: Наукове дослідження. – К., 2000.; його ж. Християнська десятина, Київська Русь, митна справа та сьогодення. – К.: КВІЦ, 2001.; Історія митної справи в Україні / К. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов та ін.: за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова. – К.: Знання, 2006; Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: наукове видання / авт. кол.: К. М. Колесников (керівник авторського колективу), Д. В. Архирейський, О. О. Дячок, О. В. Морозов, С. В. Шуляк та ін. – К.; Одеса: Пласке, 2010; Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011; Колесников К. М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтепретації: монографія. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2012.

Одним зі співавторів ідеї був теперішній директор Центрального державного архіву зарубіжної українки В. Г. Берковський. Тоді ж ми поділилися своїми міркуваннями з керівництвом академії, яке вдалося переконати в доцільності такого заходу. І 22–23 листопада 2007 р. було проведено І науково-методичну школу семінар “Історія торгівлі, податків та мита”, котрій передувало видання однойменного збірника наукових праць учасників заходу³. До участі у школі-семінарі зголосилися 28 учасників, які представили 27 доповідей. Уже тут намітилися тенденції, які надалі лише розвиватимуться: міждисциплінарний характер заходу та інтерес до нього з боку зарубіжних дослідників. Від самого початку на школі-семінарі виступали поряд з відомими вченими й студенти і курсанти, які тільки починають свій науковий шлях.

Відтоді пройшло не так багато часу, однак слід підбити підсумки зробленого й накреслити перспективи на майбутнє. Інформацію про результати проведення IV школи-семінару 2010 р. було вміщено в “Українському історичному журналі”⁴. А першу оцінку школі-семінару в цілому дав В. Г. Берковський, визначивши її як один з вітчизняних центрів дослідження економічної історії, передусім економічної історії України XV–XVIII ст.⁵ У даній публікації здійснено спробу проаналізувати кількісні та якісні характеристики п’яти проведених наукових заходів, зокрема, кількість поданих заявок та осіб, котрі зголосилися до участі в школі-семінарі, серед них кількість докторів і кандидатів наук за певним профілем, професорів, доцентів, студентів і курсантів, тематичну спрямованість доповідей і, нарешті, географію учасників.

Безперечно, не буває жодного наукового заходу, в якому взяли б участь усі, хто на нього заявився. І наш не є винятком. Як уже зазначалося, на І науково-методичну школу семінар було подано заявки від 28 дослідників, тоді як виголосили доповіді 13. Наступного року ситуація була кращою: до участі у II науково-методичній школі-семінарі “Історія торгівлі, податків та мита”, що відбулася 23–24 жовтня 2008 р., зголосилися 43 особи, безпосередньо ж брали участь у її роботі 31 чоловік (26 – з України, 3 – з Польщі та 2 з Росії). У наступні роки безпосередніми учасниками були, відповідно, 21, 18 і 27 науковців. У наведених у даному огляді таблицях ураховано й заявки дослідників, які особисто участі в роботі школи-семінару не брали, оскільки статті абсолютної більшості учасників із запропонованих ними тем пізніше були опубліковані у чотирьох номерах збірника наукових праць “Історія торгівлі, податків та мита” за 2010–2011 рр., а також увійшли до номера, який читач тримає в руках. V школа-семінар (2011 р.) проводилася спільно з Інститутом історії України Національної академії наук України. Тези доповідей її учасників було видано до початку роботи⁶.

Таблиця 1

Кількісний та якісний склад учасників I–V Міжнародної наукової школи-семінару “Історія торгівлі, податків та мита”⁷

Показ- ник	Усього заявок	Доктори історичних наук	Доктори юридичних наук	Доктори філологічних наук	PhD	Кандидати історичних наук	Доктори історії ⁸	Кандидати юридичних наук	Кандидати економічних наук	Кандидати політичних наук	Кандидати педагогічних наук	Доктори гуманітарних наук	Мастери	Професори	Доценти	Старші наукові співробітники	Докторанти	Аспіранти	Здобувачі	Студенти, курсанти
1 (2007)	28	2	–	–	–	14	2	–	1	–	–	–	–	1	10	–	2	3	–	1
2 (2008)	43	3	2 ⁹	–	1 ¹⁰	21	3	2	2	–	–	–	2	3	15	–	1	–	–	2
3 (2009)	45	2	2 ¹¹	–	–	16	2	3	3	–	–	1	–	2	14	1	–	4	1	3
4 (2010)	30	3	1 ¹²	–	–	21	–	–	–	–	1	1	–	1	17	1	1	2	1	1
5 (2011)	45 ¹³	5	1	1	–	20	–	–	–	2	–	–	–	4	14	3	–	5	1	2

³ Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць / за ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ, 2007.

⁴ Блануца А. В., Дячок О. О. IV міжнародна науково-методична школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита” // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 221–222.

⁵ Берковський В. Г. Здобутки та перспективи дослідження історії економічного розвитку України (до 5-річчя міжнародної наукової школи-семінару “Історія торгівлі, податків та мита”) // П’ята міжнародна наукова школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита”. 27–28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ. Тези доповідей. – К., 2011. – С. 11–12.

⁶ П’ята міжнародна наукова школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита”. 27–28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ : тези доповідей. – К., 2011.

⁷ Таблиці складено на основі програм та згідно з даними, поданими учасниками у своїх заявках. Особи, присутні як слухачі, в таблицях не враховані.

Як видно з табл. 1, загальна кількість поданих заявок коливається від 28 у 2007 р. до 45 у 2009 та 2011 рр. При цьому на II, III й V школу-семинар подано практично однакову кількість заявок (43–45). Певний спад інтересу до наукового заходу спостерігався в 2010 р. (30 заявок). Поверненню на попередній рівень, очевидно, сприяло проведення V школи-семинару спільно з Інститутом історії України НАН України і, напевно, те, що однойменний збірник наукових праць, котрий видається Академією митної служби України та Дніпропетровським національним університетом ім. Олеса Гончара, 31 травня 2011 р. постановою президії ВАК України № 1-05/5 було включено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук.

Серед учасників усіх проведених шкіл-семинарів абсолютну більшість становили вчені з науковим ступенем доктора й кандидата наук: від 62,2 % у 2009 р. до 86,7 % у 2010 р. Осіб, які мали вчене звання професора, доцента і старшого наукового співробітника, було від 37,8 % у 2009 р. до 63,3 % у 2010 р. Слід зазначити, що інтерес до всіх п'яти наукових заходів виявили не лише історики, а й юристи та економісти, що цілком зрозуміло з огляду на тематику школи-семинару. Бачимо серед учасників також і представників інших наукових дисциплін (політологія, філологія, педагогіка).

Усього на п'ять проведених заходів, урахувуючи, що багато осіб були учасниками кількох зустрічей, надійшли заявки від 111 дослідників, які представляли 65 навчальних закладів, наукових і культурних установ, органів державної влади, міжнародних організацій. За попередні роки склалося ядро з постійних безпосередніх учасників школи-семинару. Це її організатори – О. О. Дячок, К. М. Колесников, О. В. Морозов, Д. В. Архирейський (Академія митної служби України), а також Г. М. Виноградов, О. М. Слісаренко, Л. Ю. Жеребцова (Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара), Ю. І. Головка (Запорізький національний університет). Значну організаційну роботу в 2011 р. провели А. В. Блануца та В. В. Шевченко (Інститут історії України НАН України); оригінал-макет тез виконала Л. Ю. Жеребцова.

Не можна обійти увагою іноземних учасників, піонером серед яких був К. Лятавек (Університет Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні, Польща). Двічі до Дніпропетровська приїжджали Ш. Казусек (Гуманітарно-природничий університет Яна Кохановського, м. Кельці, Польща) та О. О. Журавльов (Санкт-Петербурзький державний медичний університет ім. академіка І. П. Павлова, Росія). А рекордсменами за подоланою відстанню, аби взяти участь у школі-семинарі “Історія торгівлі, податків та мита”, є Н. А. Беляєва та В. Г. Балкова з Владивостоцького філіалу Російської митної академії.

Якщо говорити про кількість учасників, то число у 35–45 видається цілком прийнятним, щоб вислухати доповіді та обговорити їх. Разом з тим слід пам'ятати, що історія торгівлі, митної та податкової служб привертає інтерес представників різних наукових дисциплін. Тому слід ширше залучати до роботи економістів, які досліджують історичні аспекти, істориків права. Хоча організатори школи-семинару мають багаторічний досвід співпраці з географами в процесі підготовки колективних монографій з історії митної діяльності, зокрема зі створення карт, ще жодного разу представники цієї науки не брали участі в наукових зустрічах, на що також слід звернути увагу. Міждисциплінарний характер заходу сприятиме як взаємозбагаченню учасників школи-семинару, так і подоланню тих бар'єрів, що існують між представниками різних наукових дисциплін.

⁸ Науковий ступінь у Республіці Польща.

⁹ М. А. Ісмаїлов має наукові ступені доктора юридичних наук та кандидата історичних наук.

¹⁰ С. І. Жук має наукові ступені доктора історичних наук (Україна) та PhD (США).

¹¹ Див. посилання 9.

¹² Див. посилання 9.

¹³ В. Г. Берковський представив дві доповіді.

**Тематика доповідей, заявлених на I–V міжнародну наукову школу-семінар
“Історія торгівлі, податків та мита”**

Показ- ник	Усього доповідей	Загальні	Античність	Середньовіччя	Середньовіччя і ранньо-модерна доба	Ранньо-модерна доба	Модерна доба	Новітня доба	Джерелознавство	Історіографія	Методологія	Археологія	Нумізматика	Історія права	Історія економічної думки	Суміжні дисципліни
1 (2007)	27	3	1	3	4	5	6	5	4	2	2	1	–	4	1	–
2 (2008)	43	4	2	4	3	9	11	14	6	1	1	–	–	10	–	1
3 (2009)	41	3	3	5	4	11	8	6	3	2	–	1	–	8	1	7
4 (2010)	29	–	1	3	2	7	12	6	3	–	–	–	–	3	1	–
5 (2011)	46	3	1	7	2	8	13	13	5	1	3	–	1	5	2	3

Кількість поданих доповідей дещо відрізняється від кількості заявок. Це пояснюється тим, що інколи авторами однієї доповіді були дві особи чи, навпаки, один учасник був автором (або співавтором) двох доповідей. Їх кількість коливається від 27 у 2007 р. до 46 у 2011 р. Хронологічно представлені всі історичні періоди. Мінімальна кількість доповідей, присвячених античності (1–3), цілком об’єктивна, оскільки дослідників цього часу взагалі досить мало. Натомість слід зазначити великий відсоток доповідей, в яких висвітлюється період від пізнього середньовіччя до кінця модерної доби (від 50 % у 2011 р. до 72,4 % у 2010 р.). Це значно підтверджує висновки В. Г. Берковського про роль і специфіку школи-семінару. Проаналізувавши тематику публікацій у виданні “Історія народного господарства та економічної думки України” за десять років, він зазначив, що “з понад 330 статей економічної історії XIX ст. присвячено лише 22 %, а історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст. – 2,5 %”. Натомість “яскравою особливістю школи стала концентрація навколо неї дослідників економічної історії України XV–XVIII ст.”¹⁴ Можна зробити певні уточнення до останнього твердження. По-перше, верхню хронологічну межу слід підняти до XIX ст. По-друге, доповіді з цього періоду присвячувалися не лише історії України, а й інших країн, передусім Польщі, Росії, Литви.

Низка доповідей мала джерелознавчий та історіографічний характер. Піднімалися питання методології дослідження. Організація школи-семінару фаховими істориками, які працюють на юридичному факультеті, та участь у ній правознавців спричинили те, що частина доповідей на всіх п’яти заходах повністю або частково присвячувалися історії права.

У перспективі слід було б посилити джерелознавчу та історіографічну складову, обговорити питання публікації джерел. До інших напрямів, які не були представлені або мало представлені на школі-семінарі, належать історичні персоналії, історія повсякденності, кліометрика, історія ідей.

Таблиця 3

**Географія учасників I–V міжнародної наукової школи-семінару
“Історія торгівлі, податків та мита”**

Країна, місто	1 (2007)	2 (2008)	3 (2009)	4 (2010)	5 (2011)
1	2	3	4	5	6
Усього заявок	28	43	45	30	44 ¹⁵
Україна, у т. ч.:	27	32	39	23	37
Дніпропетровськ	11	16	10	10	13

¹⁴ Берковський В. Г. Здобутки та перспективи... – С. 11, 12.

¹⁵ Див. посилання 13.

1	2	3	4	5	6
Хмельницький	5	5	2	4 ¹⁶	1
Київ	4	5	4	3	10
Запоріжжя	1	1	2	1	2
Харків	1	1	3	3	3
Острог	2	2	3	4	–
Ірпінь	2	–	–	–	–
Сімферополь	1	–	3	–	1
Котовськ	–	1	2	–	–
Одеса	–	1	–	–	1 (2) ¹⁷
Донецьк	–	–	2	–	–
Луганськ	–	–	3	–	1
Кривий Ріг	–	–	2	–	–
Суми	–	–	1	–	–
Бердянськ	–	–	1	–	–
Львів	–	–	1	–	–
Тернопіль	–	–	–	–	2
Кіровоград	–	–	–	–	1
Чернівці	–	–	–	–	1
Рівне	–	–	–	–	1
Ніжин	–	–	–	–	1
Польща, у т. ч.:	1	5	3	1	–
Люблін	1	4	1	–	–
Щецін	–	1	–	–	–
Краків	–	–	1	–	–
Кельці	–	–	1	1	–
Росія, у т. ч.:	–	5	2	5	6
Санкт-Петербург	–	1 (2) ¹⁸	–	1	1
Великий Новгород	–	1	–	–	–
Махачкала	–	3	2	1	–
Оренбург	–	–	–	1	–
Курськ	–	–	–	1	–
Рязань	–	–	–	1	2
Владивосток	–	–	–	–	2
Воронеж	–	–	–	–	1
США, у т. ч.:	–	1	–	–	–
Мюнсі	–	1	–	–	–
Німеччина, у т. ч.:	–	–	1	–	–
Дюссельдорф	–	–	1	–	–
Міжнародні організації, у т. ч.:	–	–	–	–	1
Місія ЄС із надання при- кордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM)	–	–	–	–	1

¹⁶ Ю. С. Земський представляв Хмельницький (доцент Хмельницького національного університету) та Київ (докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України).

¹⁷ А. Віденов представляв Місію ЄС із надання прикордонної допомоги Молдові та Україні (EUBAM), місце перебування якої – Одеса.

¹⁸ Г. М. Коваленко представляв Великий Новгород (Новгородський державний університет) і Санкт-Петербург (Санкт-Петербурзький інститут історії Російської академії наук).

На проведені школи-семінари було подано заявки дослідників з п'яти держав: Україна (21 місто), Польща (4 міста), Росія (8 міст), США (1 місто), Німеччина (1 місто) та однієї міжнародної організації.

На перший погляд, Україна на школі-семінарі має досить репрезентативний вигляд. Але перспективи для розширення співробітництва є. Якщо викладачі Хмельницького центру підвищення кваліфікації, перепідготовки працівників та кінології Держмитслужби України (раніше – Хмельницький центр підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів Держмитслужби України) були постійними учасниками школи-семінару, то співробітники Державного науково-дослідного інституту митної справи (створений 24 вересня 2008 р.), з яким організатори заходу тісно співпрацювали, участі в її роботі не брали. На жаль, дуже мале представництво західноукраїнських міст, адже історичні процеси тут мали свою специфіку впродовж століть. Після Першої школи-семінару не заявлялися до участі викладачі та співробітники Національного університету Державної податкової служби України. Жодного разу не було представників Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького, хоча дві служби тісно співпрацюють, а в окремі історичні періоди митники входили до складу прикордонної служби.

Попри всі старання організаторам не вдалося залучити до роботи дослідників з Білорусі та Литви, хоча, з огляду на тривале перебування останніх разом з українськими землями в одній державі, таке співробітництво досить перспективне. Так само бажано бачити серед учасників школи-семінару науковців з Молдови та Румунії, торгові зв'язки з Україною яких були дуже тісними. Окрім того, частина українських земель свого часу входила до складу цих держав. І, безперечно, слід продовжувати і розширювати співробітництво з дослідниками з Російської митної академії та її філій.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Архирейський Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). siverin47@mail.ru

Балкова Валентина Григорівна (Балковая Валентина Григорьевна), кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Владивостоцького філіалу Російської митної академії (м. Владивосток, Російська Федерація). valya-balk@yandex.ru

Блануца Андрій Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ). an_blan@mail.ru

Виноградов Геннадій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара (м. Дніпропетровськ). vynogradova@mail.ru

Гай-Нижник Павло Павлович, доктор історичних наук, академік Української академії наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (м. Київ). hai-nyzhnyk@ukr.net

Головка Юлія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету (м. Запоріжжя). hji@ukr.net

Дейнеко Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Харківського історичного музею (м. Харків). deineko.s@yandex.ru

Дячок Олег Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). oleg_dyachok@ua.fm

Журавльов Олександр Олексійович (Журавлёв Александр Алексеевич), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Вітчизни Санкт-Петербурзького державного медичного університету ім. академіка І. П. Павлова (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). stane_62@mail.ru

Колесников Костянтин Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). konst_kolesnykov@mail.ru

Кулаковський Петро Михайлович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету "Острозька академія" (м. Острог). kulakovsky@ukr.net

Літвінов Віталій Віталійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки та ідентифікації культурних цінностей Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ).

Мальшина Катерина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ). kvmastro@yahoo.com

Морозов Олег Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (м. Дніпропетровськ). fenix_1973@mail.ru

Поліщук Олександр Валентинович, заступник начальника Кіровоградської митниці (м. Кіровоград). poliscyk1@mail.ru

Раздорський Олексій Ігорович (Раздорский Алексей Игоревич), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач групи історичної бібліографії Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). razdor@nlr.ru, razdor68@mail.ru

Русенко Святослав Ярославич, інспектор Тернопільської митниці, здобувач Академії митної служби України (м. Тернопіль). rusenkos@ukr.net

Рутковський Марек (Rutkowski Marek), доктор габілітований, надзвичайний професор Білостоцької політехніки (м. Білосток, Республіка Польща). rutmarek@gmail.com

Серова Катерина Дмитрівна, аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь). ke-rina_historyu@mail.ru

Скубій Ірина Володимирівна, аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків). irinaskubij@ukr.net

Слісаренко Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ).

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

1. Приймаються роботи, написані українською, російською, англійською мовами, обсягом 0,5–1 авт. арк.

2. Рукопис статті повинен мати такі елементи:

– **прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, контактний телефон, електронна адреса;**

– **назва статті;**

– **УДК;**

– **анотація українською, російською, англійською мовами (3–5 рядків);**

– **прізвище, ініціали автора, назва статті англійською мовою;**

– **ключові слова (4–5 слів) українською, російською, англійською мовами;**

– **основний текст статті.**

3. Основний текст статті складається з таких структурних елементів.

Вступ (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття).

Постановка завдання (формулювання цілей статті).

Результати дослідження (виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів).

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

4. Посилання автоматичні **підрядкові наскрізні**.

5. Література оформлюється відповідно до державних стандартів бібліографії.

Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін – 20 мм. Шрифт Times New Roman 14 з інтервалом 1,5. Посилання – шрифт Times New Roman 12 з інтервалом 1.

Редакція не завжди поділяє думки авторів та не відповідає за фактичні помилки, яких вони припустилися.

Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Передрук тільки з дозволу редакції.